

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

145078

**FERGANA VADİSİ'NİN TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDEKİ
YERİ (IX-XIII. YY ARASI)**

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan:

Gülnisa AYNAKULOVA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Kazım Yaşar KOPRAMAN

ANKARA -2004

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

.....ait.....

FERGANA VADİSİ'NİN TÜRK KÜLTÜR TARİHİNDEKİ YERİ (IX –XIII. YY. ARASI)

.....adlı çalışma, jürimiz tarafından.....

Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan.....

Prof. Dr. Kazım Yaşar KOPRAMAN

Üye.....

Prof. Dr. Reşat GENÇ

Üye.....

Prof. Dr. Refik TURAN

Üye.....

Prof. Dr. Eşref BUHARALI

Üye.....

Doç. Dr. İlhami Durmuş

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
KISALTMALAR	V
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	VI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

FERGANA VADİSİNDE TABİAT, İKLİM VE İNSAN.....	14
1. Fergana Vadisi'nin Fiziki Yapısı ve İklim Özellikleri.....	14
2. Fergana Vadisi'nden Geçen Ticaret Yolları	18
3. Fergana Vadisi'ndeki Yerleşim Yerleri	29
a) Şehirler, Kasabalar ve Köyler	29
b) Kültürel Açıdan Orta Asya ve Fergana Şehirlerinin özellikleri	45

İKİNCİ BÖLÜM

IX-XII. YÜZYILLARDA FERGANA VADİSİNDE SİYASİ, SOSYAL ve EKONOMİK DURUM	56
1. IX-XII. Yüzyıllarda İslam Dünyasında Siyasi Durum. Fergana'nın Karahanlılar Tarafından Fethi	56
2. Fergana Bölgesinde Türk Boyları	73
3. Fergana'da Tarım, Madencilik, Zanaat, Ticaret, Hayvancılık ve Avcılık.....	87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IX-XII. YÜZYILLARDA FERGANA VADİSİNDE İLİM, KÜLTÜR, EĞİTİM ve SANAT	122
1. Orta Asya'da İlim, Kültür ve Eğitim.....	122
2. Fergana'da Yetişmiş İlim, Kültür ve Devlet Adamları	134
3. Fergana Mimarisi	168
SONUÇ	182
BİBLİYOGRAFYA	188
RESİMLER ve HARİTALAR LİSTESİ.....	218

ÖNSÖZ

Tanrı Dağları ile Alay Dağları arasında yer alan Fergana Vadisi bugünkü Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan Cumhuriyetleri arasında bölünmüş bir bölgedir. Bu sebepten dolayı, bölgenin ve bu bölgede yaşayan Türklerin tarihi umumî ve bütün olarak incelenmemiş; daha çok, sınırlarını kendi içinde bulunduran devletin Fergana kısmı olarak, adı geçen devletlerin topraklarıyla ilgili siyasî olaylar anlatılırken veya Samanoğulları veya Karahanlı tarihi konu edildiği bazı araştırmalarda tezimizin bazı yönleri parçalanmış bir şekilde ele alınmıştır. Fergana Vadisi üzerinden geçen ticaret yolları, bölgenin eski yerleşik merkezleri, şehirler, kasabalar, Fergana halkının tarım, zanaat, ticaret v.s. ile ilgili meşguliyetleri ve özellikle Fergana Vadisinin yetiştirdiği kültür adamları da bu kültürel çevrenin siyasî, sosyal, ekonomik ve etnik şartların meydana getirdiği ortak bir hazine olarak gösterilmeksizin, doğduğu şehir veya kasaba itibarıyla ait olduğu devlete mal edilmiştir. Dolayısıyla günümüzde, Ortaçağ Ferganası'nın ortak tarihi ve kültür çevresini yansıtan özel bir çalışma bulunmamaktadır.

Maveraünnehr'in bir kısmını oluşturan Fergana Vadisi'nin IX-XII. yüzyıllardaki siyasî, sosyal-ekonomik, etnik ve kültürel durumunu araştırmak ve bu yüzyıllarda Fergana Vadisi'nin yetiştirdiği kültür adamlarını, onların eserlerini inceleyerek Fergana halkının dünya medeniyeti tarihindeki yerini, önemini belirtmek, geçmişin meçhul ve unutulmuş şahıslarının isimlerini öğrenerek onları ilim dünyasına duyurmak ve ilgililerin dikkatine sunmak bu tezin asıl amacıdır.

Bu incelememiz Önsöz'den sonra Kaynaklar ve Araştırmalar, Giriş ve üç ana bölüm halinde düzenlenmiştir:

Kaynaklar ve araştırmalar kısmında, çalışmalarımız sırasında başvurduğumuz kaynaklar ve araştırmaların kısa tanıtması yer almıştır. Giriş'te Fergana Vadisi'nin, yazılı kaynakların yansıttığı en eski çağlardan

başlayıp, bölgede İslamiyetin yayılışı ve bölgenin Karahanlılar tarafından zapt edilmesine kadarki siyasî ve etnik gelişmeler kısa bir şekilde gözden geçirilmiştir.

Birinci bölüm “Fergana Vadisi’nde Tabiat, İklim ve İnsan” adını taşımaktadır. Burada Fergana’nın fiziki yapısı, iklim özellikleri, Fergana Vadisi’nden geçen ticaret yolları, Fergana Bölgesi’nde yerleşim yerleri, şehirler, kasabalar ve köyler üzerinde durulmuştur. Yine aynı bölümde kültürel açıdan Orta Asya ve Fergana şehirlerinin özellikleri de söz konusu edilerek, ortaçağ Orta Asya şehir hayatı hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölüm “IX-XII. yüzyıllarda Fergana Vadisi’nde Siyasî, Sosyal ve Ekonomik Durum”a ayrılmıştır. Bu bölümde IX-XII. yüzyıllarda İslam dünyasında siyasî durum, Fergana Bölgesinin Karahanlılar tarafından fethi, Fergana’daki Türk boyları, bölgede tarım, madencilik, zanaat, ticaret, hayvancılık ve avcılık konuları üzerinde durulmuş ve bu konular hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölüm “IX-XII. yüzyıllarda Fergana Vadisi’nde İlim, Kültür, Eğitim ve Sanat”a ayrılmıştır. Burada Orta Asya’da ilim, kültür ve eğitim konuları incelenerek, aynı ortamda eğitim almış, aynı çevrenin etkisi altında yetişmiş Fergana’lı ilim, kültür ve devlet adamları üzerinde durulmuştur. Yine aynı bölümde Fergana mimarisi konusu da incelenerek, Ortaçağ Fergana Türk-İslam mimarisi hakkında bilgi verilmiştir.

İncelememiz Sonuç, Ekler ve Bibliyografya ile son bulmaktadır.

Tez çalışmam sırasında, anavatanımdan uzakta ve ana lehçemden oldukça farklı bir lehçede ilmî çalışma yapmanın zorluğunu anlayarak çalışmamın her aşamasında engin hoşgörü ve deneyimleriyle bana yardımcı olan ve her türlü imkânı sunan, bilgi ve tecrübeleri ile bana yol gösteren, maddî ve manevî hiçbir yardımlarını esirgemeyen ve başarıya ulaşma

hususunda beni daima umutlandıran tez danışmanlarım Prof. Dr. Reşat Genç'e ve Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a teşekkürü bir borç bilirim.

Bilgi ve deneyimlerinden faydalandığım bölüm hocalarıma ve asistan arkadaşlarıma çok teşekkür ederim.

Ayrıca Türkiye'de kalabilmem ve araştırma yapmam için bana maddî destek sağlayan Ahmet Yesevi Üniversitesi Vakıf yetkililerine de teşekkür ederim.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı Geçen Eser
a.g.m.	: Adı Geçen Makale
a.m.	: Aynı Müellif
AN	: Akademiya Nauk
a. y.	: Aynı Yer, Aynı Yerler
BGA	: Bibliotheca Geographicorum Arabicorum
GAL	: Geschichte der Arabischen Literatur
IA	: İslam Ansiklopedisi
IIAE	: Institut Istori, Arheologii i Etnografii
IMK	: Institut Materialnoy Kulturi im. Marra
IMKUz	: Institut Materialnoy Kulturi Uzbekistana
İrşad	: İrşad al-Arîb ilâ Marifat al-Adîb
KSİIMK	: Kratkiye Soobşeniya Instituta Istori Materialnoy Kulturi im. N. Ya. Marra.
Mucam	: Mu'cam al-Buldân
M.-L.	: Moskva-Leningrad
MİA	: Materialı i İssledovaniya po Arheologii SSSR
Miftah	: Miftâh al-Saâda va Misbah al-Siyâda
MİKK	: Materialı po İstori Kirgizov i Kirgizii
MİSTsA	: Materialı po İstori Sredney i Tsentralnoy Azii
MİTT	: Materialı po İstori Turkmen i Turkmenii
S.	: Sayı
Suppl.	: Brockelmann, Supplement
SA.	: Sovetskaya Arheologiya
SPb	: Sankt Peterburg
ST	: Sovetskaya Tyurkologiya
Tabakat	: Tabakât al-Fukahâ

KAYNAKLAR ve ARAŞTIRMALAR

Elimize aldığımız konu Maverâüneh'r'in bir kısmını oluşturan Fergana vadisinin IX. yüzyıldan Moğol istilasına kadarki, yani Samanoğulları devletinin son dönemlerinden başlayıp Karahanlıların hakimiyet dönemi sonlarına kadarki sosyal-ekonomik ve kültürel durumunu incelemek amacını gütmektedir. Bu konuya dair bilgilerimiz Arapça, Farsça, Çince, Türkçe kaynaklara ve ayrıca bu kaynakların verdiği bilgileri doğrulayan arkeolojik araştırmalara dayanmaktadır. Araştırmamızda konu ile ilgili orijinal bilgi veren kaynaklar birinci planda göz önünde bulundurulmuş, Karahanlı siyasî tarihi için birinci elden kaynak durumunda olmakla beraber, konumuz açısından kayda değer bilgiler ihtiva etmeyen kaynaklara da kısaca işaret edilerek geçilmiştir. Daha ikinci planda ve orijinal bilgi vermeyen bazı kaynaklar üzerinde ise hiç durulmamıştır.

Coğrafya Eserleri ve Seyahatnameler

a. Tasvirî karakterdeki ilk coğrafya eseri Ebu'lKasım Ubeydullah b. Hurdadbih'e aittir (Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik). İbn Hurdadbih'in Orta Asya hakkında verdiği bilgiler için, Halife el-Vasik'in elçisi Sellam et-ercüman¹ ve 821'de Uygurların başkenti Ordu-Balık'ı ziyaret eden tek müslüman seyyah Temim İbn Bahr el-Mutavva'in² verdiği bilgiler kaynak olmuştur. Ayrıca müellif, kendi topladığı bilgilerden başka Batlamyus'un eserinden, posta idaresinin defterlerinden ve Hilafet Sarayı'nın arşivinden de faydalanmıştır. Kitapta yolların haritalarından başka, astronomik coğrafyaya, vilayetlerin vergilerine, seyahat haberlerine ve genel coğrafyaya dair bilgiler de

¹ İbn Hurdadbih, Abu'l-Kâsim. *Kitab al-Masâlik va'l-Mamalik*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum Apud E. J. Brill, 1967. BGA, VI, P. 1-183.

² Minorsky, V. "Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS*, 12(2), 1948, 275-305.

bulunmaktadır. 1889'da Leiden'de De Goeje, BGA Serisinin VI. cildi olarak tam bir metnini yayınlamıştır.

b. el-Yakubî, Ahmed b. İshak b. Vazih. IX. yüzyılda yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılardandır. Abbasî divanında çalışan bir katipler ailesinden gelmektedir. Ya'kubî'nin zamanımıza kadar üç eseri gelmiştir. Bunların arasında, onun Kitab el-Buldan³ adlı coğrafya eseri araştırmamız için büyük önem taşımaktadır. 891 yılında tamamlanmıştır. Kitapta Bağdad ve Samarra'daki Türkler ve Ferganalılar hakkında çok mühim bilgiler bulunmaktadır. Üslûbu açık ve sadedir. De Goeje tarafından 1892 yılında Leiden'de basılmıştır. Sonra bu baskının tekrarları yapılmıştır.

c. İbnü'l-Fakih, Ahmed b. Muhammed el-Hemedanî'nin Kitabü'l-Buldan adlı coğrafya eseri 902-903 yıllarında tamamlanmıştır⁴. Kitapta Orta Asya ülkeleri ve Türk toplulukları, onların siyasî durumu, halkları, dinleri hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Orta Asya'daki şehir ve kasabaları sayarken müellif onların arasındaki mesafeleri de göstermektedir. Kitap, Ali b. el-Hasan el-Şeyzeri'nin 1002 yılında yaptığı muhtasarla zamanımıza gelmiştir. De-Goeje tarafından 1885 yılında Leiden'de, Yusuf Hadi tarafından 1996'da Beyrut'ta yayınlanmıştır.

d. Arap şairi ve seyyahı Ebu Dulef'in yazdığı iki Risale de konumuz itibariyle çok önemlidir⁵. Ebu Dulef Samanoğlu Nasr b. Ahmed (914-943)'in hakimiyetinin son döneminde Çin Elçisinin Buhara ziyaretinin (yaklaşık 940 y.) tanığı olmuştur ve geri dönerken de ona refakat etmiştir. Ebu Dulef Çin ülkesinden Hindistan ve Sicistan üzerinden dönmüşse de ilk yolu Doğu Türklerinin bulunduğu topraklardan geçmiştir. Kraçkovskiy'e göre Ebu

³ Al-Ya'kubî, Ahmad. *Kitab al-Buldan*, Ed. M.J. de Goeje. Lugduni Batavorum Apud E.J. Brill, 1967. BGA, VI, 184-534.

⁴ İbn al-Fakih, al-Hamadanî. *Kitab al-Buldan (Compendium Libri Kitab al-Buldan)*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum Apud E. J. Brill, 1967. BGA, V, 365 p.

⁵ Abu Dulaf. *Vtoraya Zapiska Abu Dulafa*, İzd. Teksta, Perevod i Kommentarii P.G. Bulgakova i A. B. Halidova, Otv. Red. V. İ. Belyaev. Moskva, 1960.

Dulef'in notları hafızasında kalanlardan yazılmıştır ve gerçek olguları yansıtmaktadır. Bundan dolayı bu Risalelerin yeri ayrıdır. Eserde Kimekler, Oğuzlar, Karluklar, Çiğiller, Kırgızlar vs. gibi Tanrı Dağlı Türkleri hakkında çok ilgi çekici bilgiler bulunmaktadır. Eserin Türklerle ilgili kısımları Ramazan Şeşen tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır.

e. el-İstahrî, İbrahim b. Muhammed X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan İslam coğrafyacılarındandır. Ebu Zeyd el-Belhi'nin Suvarü'l-Ekalim adlı eserini geliştirip ona geniş bilgiler ekleyerek Suratü'l-Arz veya Kitabü'l-Mesalik ve'l-Memalik adlı coğrafya eserini yazmıştır⁶. Kitapta İslam dünyası ve İslam dünyasına komşu ülkelerden, ülkeler ve bölgelerin hudutlarından, halklar ve boylardan, çeşitli bölgeler ile şehir ve kasabaların arasındaki mesafelerden, Orta Asya halklarının, ayrıca Fergana halklarının ticaret ve zanaatlarından detaylı bir şekilde söz edilmektedir. 951 yılında İstahrî İbn Havkal ile görüşmüş, ondan kendi kitabını düzeltmesini ve tamamlamasını istemiştir. De Goeje eserin tenkitli neşrini 1870 yılında Leiden'de bastırılmış, 1927 ve 1967 yıllarında bu yayın tekrarlanmıştır.

f. İbn Havkal, Ebu'l-Kasım Muhammed X. yüzyıl İslam coğrafyacısıdır. 945-947 yılları arasında Endülüs'ten Taraz'a kadar İslam dünyasının her tarafını dolaşmıştır. İbn Havkal 951'de İstahrî ile görüştüktan sonra, onun eserini yeniden düzenleyerek Suretü'l-Arz adlı eserini yazmıştır⁷. Coğrafi bilgiler yanında haritalara da önem vermiştir. Bu kitap Arap coğrafya edebiyatının zirvesini temsil etmektedir. Coğrafi bilgilerden başka şehirlerdeki sosyal hayata, önemli binalara, madenlere, ticarete, sanatlara, ziraat mahsullere fiyat hareketlerine önemli yer vermiştir. Kitapta bilhassa X. yüzyılda Samaniler idaresindeki Maverâünnehir ve Harezm bölgeleri detaylı bir şekilde anlatılmakta, bu bölgenin İslam dünyasının en ileri ve en zengin

⁶ Al-İstahrî, Abu İshak al-Farisî. *Surat al-Ard (Viae Regnorum)*, Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, Apud E.J. Brill, 1967. BGA, I, 348p.

⁷ İbn Havkal, Abu'l-Kasım İbn Havkal al-Nasibî. *Surat al-Ard (Opus Geographicum)*, Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, Apud E. J. Brill, 1967. BGA, II, 528p.

bölge olduğu ortaya konmaktadır. Hazar denizi ve Maverâünnehir etrafındaki Türkler hakkında etraflı bilgi verilmektedir. Eser, De Goeje tarafından 1872 (1882) yılında neşredilmiştir. 1938'de Kramers tarafından eserin tenkitli neşri yapılmıştır.

g. İbn Havkal ile birlikte, klasik coğrafya edebiyatının en büyük temsilcilerinden biri de el-Mukaddesî (Makdisî) Şemseddin Muhammed b. Ahmed elBeşşari'dir. Ahsenü't-Tekasim fî Marifeti'l-Ekalim⁸ adlı ünlü coğrafya kitabını 988 yılında yazmıştır. Kitap iki kısımdan oluşmaktadır ve ikinci kısmında X. yüzyıl Orta Asya ve Tanrı Dağları bölgeleri, halkları, şehirleri ve kasabaları, ticaret, madencilik ve zanaatleri, geniş etnocoğrafya bilgileri bulunmaktadır. Müellif İbn Havkal'ın eserindeki bilgileri daha ileri bir merhaleye taşımıştır. Eser De Goeje tarafından 1877 yılında yayınlanmış, bu baskı 1906 ve 1967 yıllarında Leiden'de tekrarlanmıştır.

h. Kudame b. Cafer. X. yüzyılın ilk yarısında Kitabü'l-Harac⁹ adlı coğrafya eserini yazmıştır. Bu eserin ikinci kısmı bize kadar gelmiştir. De Goeje tarafından bazı kısımları BVA VI, 184-266'da 1889 yılında Leiden'de neşredilmiştir. 1967'de bu yayın tekrarlanmıştır. Kitabü'l-Harac'ta Maverâünnehir şehirleri, Fergana şehir ve kasabaları, onların arasındaki mesafeler, Güney Ticaret Yolu hakkında bilgiler Hurdadbih'in verdiği bilgilerden daha detaylı bir şekilde verilmiştir.

ı. İbn Fazlan, Ahmed. 921 yılında Abbasî Halifesi el-Muktedir tarafından İdil Bulgarlarına gönderilen elçilik heyetinde bulunmuş, bu elçilik heyetinin Bulgar ülkesine giderken geçtiği İran, Maverâünnehir, Harezm, Oğuzlar, Peçenekler, Başkırtlar ile Bulgarlar arasında gördüklerini anlatan

⁸ Al-Mukaddasî, Abu Abdallah Muhammad İbn Ahmad. *Ahsan al-Takasim fî Marifat al-Akalim (Descriptio Imperii Moslemici)*, Ed. De Goeje, Lugduni Batavorum, Apud E.J. Brill, 1967. BGA, III, 498p.

⁹ Kudama, İbn Cafer. *Kitab al-Harac (Accedunt Excerptae, Kitab al-Kharadj. Uactore Kodama İbn Djafar)*, Ed. De Goeje, Lugduni Batavorum, Apud E. J. Brill, 1967. BGA, VI, P. 184-534.

er-Rihle (Seyahatname)sini yazmıştır¹⁰. İbn Fazlan bu eserinde geçtiği yerlerin coğrafyası, halkları, onların dinleri, hukukları, idare tarzları, sosyal durumları, adetleri hakkında gözleme dayanan çok önemli bilgiler vermiştir. Kitap günümüze kadar gelmiştir. Birkaç dilde tercümeleri bulunmaktadır. Eserin Türkçe tercümesi Ramazan Şeşen tarafından 1975 ve 1995 yıllarında İstanbul'da yayınlanmıştır.

i. Hudûdü'l-Alem: X. yüzyılın ikinci yarısında yazılan coğrafya kitaplarındandır¹¹. Farsça kaleme alınmış olup, yazarı bilinmemektedir. İlk defa Bartold tarafından faksimile olarak 1930'da Leningrad'da basılmıştır. Daha sonra Minorskiy tarafından İngilizceye tercüme edilmiş, çok değerli notlar ilave edilerek 1937 yılında Londra'da basılmıştır. Bu baskı 1970 yılında Londra'da tekrarlanmıştır. Maverâünnehir, Fergana ve Orta Asya Türkleri hakkında, onların hayvancılık, çiftçilik, avcılık ve ticaretleri hakkında çok önemli bilgiler içermektedir.

j. el-Mes'udî, Ebü'l-Hasan Ali b. El-Huseyn, X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan büyük tarihçilerden ve coğrafyacılardandır. Hayatı seyahatlerle ve araştırmalarla geçmiştir. Bize kadar gelen eserleri tarih, coğrafya karışımıdır. Mes'udî'nin Murucü'z-Zeheb adlı eseri iki ana kısımdan meydana gelir. Birinci kısımda İslamdan önceki milletlerin tarih ve coğrafyasından bahsedilir. İkinci kısımda 912 yılına kadarki İslam tarihinden bahsedilir. Bu kitabın çeşitli nüshaları vardır. Barbier de Meynard tarafından 9 cilt halinde Paris'te 1861-1877 yılları arasında Fransızca tercümesiyle beraber yayınlanmıştır. Daha sonraları diğer baskıları da yapılmıştır. En son Ch. Pellat tarafından eser yeniden ele alınmış, yeni bir edisyon kritiği yapılmış ve Beyrut'ta 1966-1979 yılları arasında 7 cilt halinde yayınlanmıştır. Bu baskı 1982'de tekrarlanmıştır. Kitapta, Türkler hakkında kıymetli bilgiler verilir. Bu kısımların tercümesi Ramazan Şeşen tarafından İslam Coğrafyacılara Göre Türkler adlı eserde

¹⁰ İbn Fazlan. *Seyahatname*, Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul, 1995.

¹¹ *Hudûd al-Alam*. "The Regions of the World", Transl. and Explained by V. Minorsky with the Preface by V.V. Barthold. London, 1937.

verilmiştir¹². Mes'udî'nin ikinci önemli eseri Kitabü't-Tenbih ve'l-Işraf'tır¹³. Burada Mürücü'z-Zeheb'in konularından kısaca bahseder. Kitapta bazı yeni bilgilerde yer alır. Eser 956'da tamamlanmıştır. İslam öncesi Roma ve Bizans tarihleri hakkında kıymetli bilgiler içerir. De Goeje tarafından 1894 Leiden'de basılmış ve bu yayın 1967 yılında tekrarlanmıştır. Carra de Vaux yayını ise 1986'da Frankfurt'ta basılmıştır. 1938'de Kahire'de, 1981'de Beyrut'ta diğer baskıları yapılmıştır. Diğer bir eseri de Acaibü'd-Dünya'dır. Türklerle ilgili kısımları da Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye aktarılmıştır¹⁴.

k. el-Birunî, Ebu Rayhan Muhammed b. Ahmed (978-1048). Harezmi'nin Birun köyünde doğmuştur. Ortaçağ İslam Dünyasının yetiştirdiği en büyük âlimlerin başında gelir. Astronomi, tıp, fizik, tarih sahalarında eserler yazmıştır. Birunî siyasî tarihçiden çok ilim ve dinler tarihçisidir. Astronomi ile ilgili kitaplarında coğrafya ve ilim tarihiyle ilgili çok önemli bilgiler vermektedir. Eserleri tamamıyla kendi araştırmalarına dayanmaktadır. Birunî'nin bütün eserler külliyesi, ciltler halinde 1957-1966 yılları arasında Özbekistan İlimler Akademisi tarafından Rusça'ya çevrilmiş yorumları ve araştırmalarıyla birlikte yayınlanmıştır¹⁵. Araştırmamızda Rusça tercümelerinden yararlanılmıştır.

l. Gardizî, Ebu Said Abdülmelik b. Dahhak, Farsça eser yazarların en eskilerindendir. Gazneliler Sultanı Abdurreşid zamanında (1049-1053) yazdığı Zeynü'l-Ahbar adlı tarih kitabıyla tanınır¹⁶. Kitap genel bir tarihtir. Fakat kitabın son bablarında neseb ilminden, coğrafyadan söz edilir. Bunlar arasında Türklerden, Orta Asya coğrafyasından bahseden son derece önemli bilgiler vardır. Kitap günümüze kadar gelmiştir. Eserin tenkitli yayını Abdül-Hayy Habibî tarafından 1928 yılında Berlinİranşehr'de yapılmıştır.

¹² Al-Mas'udî, Abu'l-Hasan Ali. *Murûc al-Zahab*, Nşr. Barbier de Meynard, Paris, 1861-1874; Ramazan Şeşen. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, 1985. 42-56.

¹³ Al-Mas'udî, Abu'l-Hasan. *Kitab al-Tanbih va'l-Aşraf*. Ed. De Goeje, Lugduni Batavorum, Apud E. J. Brill, 1967. BGA, VIII, 508p.

¹⁴ Ramazan Şeşen, a.g.e., 57.

¹⁵ Al-Birunî, Abu Rayhan. *İzbranniye Proizvedeniya*. Taşkent, 1957-1975. T.1-6.

¹⁶ Gardizî, Abu Said. *Zayn al-Ahbar*, Nşr. Abdu'l-Hayy Habibî. Tahran, 1347.

m. Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lugati't-Türk* adlı eseri (1072-1077 yaz.) Abbasi Halifesi, Kâim-Biemrillah'a takdim edilmiş büyük bir lugattır¹⁷. İyi bir tahsil görmüş olan bu âlim Türk ülkelerini dolaşarak, dil, tarih ve coğrafya sahasında pek çok malzeme toplamış ve söz konusu esirende vermiştir. Ansiklopedik karakterdeki bu dil eseri aynı zamanda X.-XI. yüzyıllar Türk halkları ve boyları tarihinin en önemli tarihî-etnografik kaynağını oluşturmaktadır. İçinde Türkçe şiirler, coğrafya, kültür tarihine ve tarihe dair bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, Kaşgarlı Mahmud eserinde bir de dünya haritasını vermiştir. Bu harita fizikî coğrafya bakımından çok önemlidir. Eser 1333-1335 yıllarında Kilisli Rifat tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Türkçe, İngilizce, Özbekçe tercümeleri bulunmaktadır.

n. Şerefü'z-Zaman Tahir el-Mervezî, Selçuklular zamanı âlim ve tabiplerinden olmuştur. *Tabâiü'l-Hayavân* adlı eserini 1120'de meydana getirmiştir. Daha tam bir nüshası 1937 yılında Hindistan'da Dr. A. Arberry tarafından bulunmuştur. Bunun Türkler, Çin ve Hindistan ile ilgili en önemli kısımları, tercüme ve yorumlarıyla birlikte Minorskiy tarafından İngilizce yayınlanmıştır¹⁸. V.S. Kraçkovskiy'in yaptığı Rusça tercümeleri de bulunmaktadır. Mervezî'nin eserinin Türklerle ilgili kısmının tercümesi Ramazan Şeşen tarafından yayınlanmıştır¹⁹.

o. Muhammed b. Necib Bekran, *Cehan Name* adlı coğrafya eserinin yazarıdır. Eserin iki elyazması muhafaza edilmiştir. Biri Paris Milli Kütüphanesinde (No 384) ve diğeri de A.G. Tumanskiy'in *Hudûdü'l-Alem* ile birlikte bulunduğu nüsha, LO İVAN (C 612) de bulunmaktadır.

¹⁷ Kaşgarlı, Mahmud. *Divanu Luğati't-Türk*, Yay. Kilisli Rifat (Bilge). İstanbul, 1333-1335, I-III; Türkçe Çev. Besim Atalay. Ankara, 1939-1941, I-III.

¹⁸ Minorsky, V. *Sharaf al-Zaman Tâhir Marvazî on China, The Turks and India*. Arabic text (circa A.D. 1120) with an English transl. and comment. by Minorsky. London, 1942.

¹⁹ Ramazan Şeşen. *İbn Fazlan Tercümesi*. İstanbul, 1995. 97-113.

Bu eser ve LO İVAN C612 nüshası hakkında kısaca bildiriler V.V. Bartold'un, N.D. Mikluho-Maklay'ın, A.A. Romaskeviç'in çalışmalarında verilmiştir²⁰. Cehan Name'nin Orta Asya ile ilgili kısımlarının Rusça tercümeleri "Türkmenler ve Türkmenistan Tarihi Üzerine Materyaller", "Kırgızlar ve Kırgızistan Tarihi Üzerine Materyaller" adlı kitaplarda verilmiştir²¹.

Yu. Ye. Borşevetskiy'e göre Muhammed b. Necib Bekran Horasan'da, büyük ihtimalle Tus'ta yaşamıştır. Araştırmacılara göre, müellif eserini büyük ihtimalle, Harezmsah Alaaddin b. Tekeş (1200-1220) için hazırlanan bir haritanın açıklaması olarak meydana getirmiştir. Kitap 20 bölümden oluşmaktadır. Orta Asyanın tarihi coğrafyası hakkında, Fergana'nın maden ocakları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

ö. el-İdrisî, Şerif Ebü'l-Hasan Muhammed b. Muhammed, 1100'de Seb'te doğmuş, 1165'te Palermo'da ölmüştür. Coğrafya ve botanik sahasında İslam dünyasının yetiştirdiği büyük alimlerden. Sicilya'da II. Roger'in sarayında hizmet etmiştir. İdrisî'nin başkanlığı altındaki bu saray alimleri gümüş bir yer küresi yapmışlardır. Ayrıca bu maketin üzerindeki yer haritasında zikredilen yerleri anlatan bir coğrafya kitabı da yazmışlardır. Bu sere Kitabı Roger veya Kitabü Nüzhatü'l-Muştak fi İhtiraki'l-Afâk adıyla tanınmaktadır. Kitap Pierre-Amadee Jubert tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiş ve 1836-1840, 1975 yıllarında Amsterdam'da basılmıştır. Metni ise Amari tarafından neşredilmeye başlamış, G. Levi Della Vida, F. Gabrieli, L. Vecchia Vaglieri, A. Bombaci, L. Petech ve Napoli Doğu Üniversitesi

²⁰ Bartold, V.V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H.D. Yıldız. Ankara, 1990, 39.s.

²¹ *Materiali po İstorii Turkmen i Turkmenii*, Pod Red. S.L. Volina, A. A. Romaskeviça i A. Yu. Yakubovskogo. M.-L., 1939. I, 49.
Muhammad Nacib Bekran. *Cahan Name*, Perevod Z. N. Vorobjevkinoy. *Materiali po İstorii Kirgizov i Kirgizii*; Pod Red. B. A. Romodina, Moskva, 1973. Vip. 1, 46-52.

Enstitüsü'nde meydana getirilen komite tarafından yakın zamanda tamamlanmıştır²². 1889'da Beyrut'ta yeni bir baskısı yapılmıştır.

Kitapta o zaman bilinen bütün dünya ülkelerinden bahsedilmektedir. Türk ülkeleri hakkında verilen bilgiler efsane ile karışıktır. Türklerde hayvancılık, tarımcılık, avcılık konularını aydınlatan önemli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Orta Asya şehirleri hakkında bilgiler de içermektedir. Eserin birkaç baskısı yapılmıştır. Türklere dair kısımlarının Türkçe tercümesi Ramazan Şeşen tarafından İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler adlı eserde verilmiştir²³.

p. Yakut el-Hamavî, Şihabüddin Yakut b. Abdullah el-Rumî, 1179'da Anadolu'da doğmuştur. Çocukluğunda esir edilip Bağdad'a getirilmiş, sonra bir Hamalı tüccar tarafından satın alınmış ve iyi bir tahsil yaptırılmıştır. 1199'da azad edildikten sonra kitap istinsahı, kitapçılık ile uğraşmıştır. Tebriz, Şam, Mısır, Halep, Musul, Horasan ülkelerini gezmiştir. Kütüphanelerde yazacağı eserleri için malzeme toplamakla uğraşmıştır. Cengiz Han orduları gelmeden önceki Harezm ve Maverâünnehir'de bulunmuştur. Yakut büyük bir âlim olup, tarih, coğrafya ve edebiyata dair önemli eserler yazmıştır. Zamanımıza kadar ulaşan eserlerinden Mûcemü'l-Büldan alfabetik bir şekilde tertip edilmiş büyük bir coğrafya lugatıdır. Her yerden bahsederken enlem ve boylamını, orada yetişen büyük âlimleri verir. Bunun yanında büyük ülkelerden, bazı kavimlerden bahseder. Her coğrafi adın okunuş şeklini verir. Kitap Wüstenfeld tarafından 1866-1873 yıllarında 6 cilt halinde Leipzig'de basılmıştır. 1906-1907 yıllarında Avrupa ve Amerika'ya ait bir zeyilde ilave edilip 10 cilt halinde Kahire'de başka bir baskısı yapılmıştır. Bugün en çok kullanılan 5 cilt halinde yayınlanan Beyrut baskısıdır²⁴.

²² Al-İdrisî, Şarîf Abu'l-Hasan. *Nuzhat al-Muštak fi İftirak al-Afak (Opus Geographicum Sive "Liber ad Eorum Delectationem qui Terras Peragraré Studeant")* Consilio et Auctoritate E.Cerrulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci una Cum Aliis Ediderunt A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri. Neapoli, Romae, 1970-1980.

²³ Ramazan Şeşen. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 95-128.

²⁴ Yakut, al-Hamavî al-Rumî. *Mu'cam al-Buldân*. Beyrut, 1955.

Tabakat, Biyografi ve Bibliyografya Eserleri

a. İbnü'n-Nedim, Muhammed b. İshak (937-1010), ünlü Kitabü'l-Fihrist'in yazarıdır²⁵. Kitab İslam Dünyasında 987 yılına kadar yazılan veya Arapça'ya tercüme edilen kitaplardan ve yazarlardan müelliflerden bahseder. İslam'ın ilk dört asrındaki ilmî faaliyetin âdeti bir aynasıdır. Kitap X makaleden meydana gelir. İlk altı makalede Müslümanlar tarafından meydana getirilen ilimlerden, bu konularda eser yazan müelliflerden ve eserlerinden bahseder. VII. makale felsefe, matematik, astronomi, tıp, mekanik ilimlerinde Arapça'ya tercüme edilen, Arapça yazılan eserlerden, mütercimlerden bahseder. İlim tarihi bakımından son derece önemlidir. VIII. makalede Binbir Gece Masalları'ndan diğer eğlenceli eserlerden, IX. makalede dinler tarihinden, X. makalede kimyadan ve kimyacılar bahsedilir. Kitap biyografiden çok bibliyografya ve ilimler tarihi ağırlıklıdır. Müellifi bilinmeyen eserleri de içerir. Kitap ilk defa 1871-1872 yıllarında Flügel tarafından Leipzig'de basılmıştır. Diğer baskıları da bulunmaktadır. Ayrıca Farsça, Urduca, İngilizce (Bayard Dodge tarafından yapılmış, 1970 yılında New York'ta yayınlanmıştır) dillerine tercüme edilmiştir.

b. Es-Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ebu Sehl Ahmed (1009-1090) büyük İslam fakihlerinden biridir. İkinci Şemsü'l-Eimme unvanı ile tanınırdı. Bu unvanı taşıyan ilk kimse hocası Halvânî olmuştur. Eserlerinin miktarı bakımından o şüphesiz en büyük müslüman fakihidir. Bugün İran-Rus hududu üzerinde bulunan Sarahs şehri (veya civarı)nda doğmuştur. Tahsilini Buhara'da görmüş ve sonra burada ders vermiştir. Eserlerini Özkent hapishanesinde yazdığına ve hayatının son yıllarını Fergana'da ve Marginan'da geçirdiğine bakılırsa, kendisi Karahanlılar devleti âlimleri arasında yer almalıdır. es- Serahsî pek çok eser yazmıştır. Bunların arasında

²⁵ İbn al-Nadim. *Kitab al-Fihrist*, Neşr. Flügel. Leipzig, 1871-1872.

bizim araştırdığımız konu için Kitabü'l-Mabsût'un önemli bir yeri vardır²⁶. Eser Mısır'da 1324 yılında yayınlanmıştır.

c. Es-Sem'anî, Ebu Sa'd Abdülkerim b. Muhammed; XII. yüzyılın (1113-1167) hadis, fıkıh, biyografi sahalarında büyük bir âlimidir. Horasan, Maverâünnehir, Bağdad, Hicaz, Kudüs ve Şam'ı dolaşmıştır ve buradaki âlimlerden faydalanmıştır. Tarihe dair önemli eserler yazmıştır. Bunların arasında en önemlisi Kitabü'l-Ensab, âlimlerin nisbesine göre alfabetik tertib edilmiş bir biyografi ve coğrafya kitabıdır²⁷. Kitap sahasının en önemli kaynağıdır. Zamanımıza kadar ulaşmıştır ve Gibb Memorial Serisi içinde 1912 yılında Londra'da faksimile olarak yayınlanmıştır. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi tarafından 1961-1969, 1980 yıllarında Haydarabad'ta; M. Avvame tarafından 1976-1982 yıllarında 12 cilt halinde Dimaşk'ta, Abdullah Ömer El-Barudi tarafından 1988 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır²⁸.

d. İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (1116-1200) Bağdad'da doğmuştur. Ciddî bir tahsil gördükten sonra ilmî seyahatlere çıkmıştır. Hayatının büyük bir kısmı kitap istinsah etmek, eser yazmakla geçmiştir. Din ilimleri, dil ilimleri, vaaz, edebiyat, tarih konularında eserler yazmıştır. Tarih ve biyografi sahasındaki kitaplarının en önemlisi El-Muntazam fi't-Tarihî'l-Umem adlı İslam tarihidir²⁹. Biyografi ağırlıklı olan bu kitap 1173'e kadarki olayları anlatmaktadır. Yıllara göre tertip edilmiştir. Son kısımlarından 10 cilt 1355-1359 yıllarında Bağdat'ta basılmıştır. 1985 yılında Beyrut'ta, 1995'te Suheyl Zekkâr tarafından yine Beyrut'ta baskıları yapılmıştır³⁰.

²⁶ Al-Sarāhsî, Abu Bakr Muhammad b. Abi Sahl Ahmad (Şamsu'l-A'imma). *Kitab al-Mabsut*. Mısır, 1324.

²⁷ Al-Sam'anî, Abu Sa'd. *Kitab al-Ansâb (The Kitab al-Ansâb of 'Abd al-Karim al-Sam'anî)*, Reproduced in Facsimile from the Manuscript in the British Museum ADD. 23, 355. With an Introduction by D.S. Margoliouth. Leiden, London 1912.

²⁸ Ramazan Şeşen. Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 114-115.

²⁹ İbn al-Cavzî, Abu'l-Farac. Abdurrahman b. Alî, *Al-Muntazam fi Tarîh al-Muluk va'l-Umam*, Haydarabad, 1357-1360.

e. İbnü'l-Kıftî, Cemaleddin Ali b. Yusuf (1172-1248). Divan kâtipliği, devlet adamlığı yanında dil, din, edebiyat, matematik ilimleri, tarih sahasında geniş bilgi sahibi bir kişiydi. Zamanını devlet işleri ve ilimle geçirirdi. Çeşitli ilimlere dair kitaplardan büyük bir kütüphane edinmişti. Bu kütüphaneyi Eyyubîlerin son hükümdarı el-Melikü'n-Nasır'a bırakmıştı. İçlerinde kendi eserleri de vardı. Moğol istilası sırasında bu kütüphane kaybolmuş, kendi kitapları da bunlar arasında zayi olmuştur.

el-Kıftî âlimler ve eserlerinden bahs eden beş kitap yazmıştır. Bunların en meşhuru İhbarü'l-Ulemâ bi Ahbari'l-Hukema adlı kitabıdır. En eski zamanlardan kendi devrine kadar yaşamış olan filozofların, matematikçilerin, astronomların, tabiat bilimcilerinin, bir kısım tabiplerin hayatlarından bahseden bu eserde 414 şahsın biyografisi ve sereleri anlatılır. Kitabın kendisi kaybolmuş, 1249 yılında Muhammed b. Ali ez-Zevzenî tarafından yapılan muhtasarı zamanımıza kadar gelmiştir. Bu muhtasar J. Lippert tarafından 1903 yılında Leipzig'de neşredilmiştir³¹, 1326'da Kahire'de başka bir baskısı yapılmıştır.

f. İbn Ebî Usaybîe, Muvaffakuddin Ahmed b. el-Kasim (1198-1270). Babasının mevkii dolayısıyla zamanının ünlü tabiplerinden okumuştur. Ünlü bir tabip, geniş kültür sahibi iyi bir araştırmacı olmuştur. Kitaplarından dört tanesinin adları bellidir. Fakat bu kitaplarının arasından sadece Uyunü'l-Enba fi Tabakati'l-Etibba zamanımıza kadar gelmiştir³².

Uyunü'l-Enbâ fi Tabakati'l-Etibbâ bir tabipler tarihidir. Eski Yunandan başlayıp kendi zamanına kadar yaşayan ünlü tabiplerin hayatlarından, ilmi şahsiyetlerinden ve eserlerinden bahseder. İslam alemindeki ilmî ve sosyal hayat hakkında bol bilgi içerir. Kitap sahasında son derece önemli olup siyâsî

³⁰ Ramazan Şeşen. Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 122.

³¹ *Ibu'l-Qiftis Tarih al-Hukama, auf Grund der Vorarbeiten Aug. Müllers*, Nşr. J. Lippert, Leipzig, 1903.

³² Ramazan Şeşen. Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı, 149.

tarihlerde verilen bilgileri tamamlar. Müelliflerin hayatları, ilmî şahsiyetlerin eserleri hakkında kıymetli bilgiler verir. Kitap A. Müller tarafından mevcut nüshaları karşılaştırılarak 1882 yılında Königsberg-Kahire'de yayınlanmıştır. Nizam Rıza tarafından 1965 yılında Beyrut'ta yeni bir yayını daha yapılmıştır³³.

g. Bu sahada en önemli eserlerden biri de Yakut el-Hamavî, Şihabeddin Yakut b. Abdullah er-Rumî'nin *Irşadü'l-Erib ila Marifeti'l-Edib* adlı eseridir. Alfabetik tertip edilen, İslam tarihinde yetişen dilciler, edibler, şairler, tarihçiler, coğrafyacılar, hattatlar, felsefecilerden, matematik, tıp sahalarındaki önemli kişilerin hayatlarından bahs eden büyük bir araştırma mahsulüdür. Ayn harfinden bir kısmı dışında zamanımıza kadar tamana yakını gelmiştir ve en önemli kaynaklarımızdandır. Eser Margoliouth tarafından 1907-1931 yılları arasında Gibb Memorial Serisi içinde, 6 cilt halinde, Leiden'de basılmıştır³⁴. Daha sonra Kahire'de 1936 yılında yeni bir baskısı daha yapılmıştır.

h. İbn Hallikan, Şemseddin Ahmed b. Muhammed (1211-1282). Bermekilere dayanan ve ilimle meşgul olan bir sülâleden gelmektedir. Musul, Halep, Kahire şehirlerinde eğitim almıştır. Çeşitli medreselerde ders vermiştir. Fıkıh, edebiyat, Arapça, tarih sahalarında geniş bilgi sahibiydi. Başlıca eseri *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâi Ebnai'z-Zaman* adlı büyük biyografi kitabıdır³⁵. Alfabetik olarak tertip ettiği bu eserde İslam dünyasında kendi zamanına kadar yetişen büyük devlet adamlarını, âlimleri, edibleri, filozofları, şairleri ele almıştır. Her sahada yetişen önemli kişilerden bahsetmiştir. Kitap Wüstenfeld tarafından 1835-1843 yıllarında Göttingen'de neşredilmiştir. De Slane 1838-1942 yıllarında Paris'te baştan 687. biyografiye kadar İngilizce tercümesinin neşrini yapmıştır. Tahran'da, Kahire'de başka baskıları da çıkmıştır.

³³ İbn Abi Usaybia. *Uyûn al-Anbâ fi Tabakât al-Atibbâ*. Beyrut, 1965.

³⁴ *The Irşad al-Arîb ila Marifat al-Adîb or Dictionary of Learned Men of Yaquṭ*. Ed. by D. S. Margoliouth. Leiden-London, 1907-1927.

i. ez-Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (1273-1347). Türk asıllı bir âlimdir. Kuran ilimleri, hadis, fıkıh, tarih okumuştur. Daha sonra eğitimini tamamlamak için Balebek, Hıms, Hama, Trablus, Maarretü'n-Numan, Busra, Nablus, Remle, Kudüs, Tebük, Kahire, İskenderiye şehirlerini gezmiştir. Nahiv, tarih, hadis tarihiyle uğraşmıştır. Müderrislik yapmıştır. Zehebî, tarih ve hadis ilimlerinde İslam tarihinde yetişen en ünlü alimlerdenidir. Bilhassa tarih ve biyografi sahalarında çok sayıda eser yazmıştır. Eserlerinin sayısı 235 civarındadır. İslam tarihinin en büyük birkaç biyografi müelliflerinden biridir. Kitaplarını kronolojik tabakalar halinde yazmıştır. Eserlerinin arasında Siyerü Alamü'n-Nübela büyük bir biyografi kitabıdır³⁶. Yirmişer yıllık tabakalara göre tertip edilmiştir. Eser zamanımıza kadar gelmiş, 1981-1983 yılları arasında Şuayb el-Arnâvud, Huseyn el-Esed'in tahkikleriyle 24 cilt halinde kitabın tamamını basmıştır. Son cilt indekslerden meydana gelir.

Tezkiretü'l-Huffaz adlı eserinde hadis sahasında meşhur olan kişilerin hayatlarından bahseder³⁷. Bu eseri Haydarabad'ta iki defa basılmıştır. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, 1955-1958 yılları arasında Kahire'de kitabın mükemmel bir neşrini yapmıştır.

i. es-Safedî, Halil b. Aybek (1297-1363). Türk asıllı alimlerdenidir. Safed şehrinde doğmuştur. Babası İzzeddin Aybek Memluklarındandır. Dimaşk şehrinde eğitimini tamamlamıştır. Uzun süre çeşitli şehirlerde kâtiplik yapmıştır. Hat ve inşâ sanatları, Arapça, edebiyat ve tarih sahalarında ün yapmış bir âlimdir. 50 civarında eser yazmıştır. el-Vâfî bi'l-Vefeyât adlı eseri biyografi ansiklopedisidir³⁸. Eser alfabetik bir şekilde tertip edilmiştir ve 4000

³⁵ İbn Hallikân, Şamsaddin Ahmad b. Muhammad b. İbrahim. *Kitab Vafayât al-A'yân va Anbâu Abnâ al-Zamân*. Kahire, 1310.

³⁶ Al-Zahabî, Muhammad b. Ahmad b. Usman b. Kaymaz al-Turkmanî. *Siyaru A'lâm al-Nubalâ*, Beyrut, 1981-1983. 24 cilt.

³⁷ ———, *Tazkirat al-Huffâz*, Haydarabad, 1333-1334.

³⁸ Al-Safedî, Halil b. Aybek. *Al-Vâfî bi'l-Vafayât*. İstanbul, Dimaşk, 1931-1974-

civarında biyografi vardır. Bunlardan önemli kısmı Türk asıllı kişilere aittir. 1931 yılında eserleri yayınlanmaya başlamış ve günümüze kadar eserin XX. cildine kadar olan kısmı yayınlanmıştır.

j. İbnü'l-Cezerî, Şemseddin Muhammed b. Muhammed (1350-1429). Geleneksel şekilde hadis, fıkıh, kıraat tahsil etmiştir. Bilhassa Kur'an ilimleriyle uğraşmıştır. Kahire ve Dimaşk'ta tahsilini tamamlamıştır. 1402 Ankara savaşında Sultan Bayezid'in yanındaydı. Timur tarafından büyük itibar görmüş, Semerkand'a götürülmüştür. Orada müderrislik yapmaya devam etmiş, Timur ölünce tekrar Anadolu'ya geri dönmüştür.

İbnü'l-Cezerî hadis, fıkıh, kıraat sahalarında âlimdi. Bilhassa kıraât ilmi sahasında zamanının en yetkilisi kabul edilmiştir. Eserleri kıraât, tarih, hadis, fıkıh sahalarındadır. Kurralar hakkında, Nihâyetü'd-Dirâyât fi Esmâi Ricalî'l-Kıraât (Tabakatü'l-Kurrâ)³⁹ adıyla 1370-1372 yıllarında büyük bir eser yazmıştır. Bu kitabını 1381-1393 yıllarında Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâtî'l-Kurrâ adlı eserinde ilaveler yaparak hülâsa etmiştir⁴⁰. Birinci eseri kaybolmuş, muhtasarı ise zamanımıza kadar gelmiştir. Bergstrasser ve Pretzi tarafından 1932 ve 1935 yıllarında İstanbul ve Kahire'de, 1982'de Beyrut'ta basılmıştır.

k. İbn Kutluboğa, Zeynü'l-Mille ve'd-Din Ebü'l-Fazl el-Kasım b. Abdallah es-Suduni (1399-1474). Biyografi ve hadis sahalarında pek çok eserleri ile tanınan bir Türk âlimidir. Meşhur fakih, müverrih ve hadis âlimi İbn Hacerü'l-Askalanî'nin öğrencisi olmuştur. Hanefilerin hâl tercümelerine dair Tacü't-Terâcim fi Tabakati'l-Hanefiyye adlı eseri incelediğimiz konu açısından ayrı bir yer tutmaktadır. Müellif eserinde İslam Dünyasının hanefî fıkıhçıları

³⁹ İbn al-Cazarî, Şams al-Din Muhammad b. Muhammad. *Tabakât al-Kurrâ*. Mısır, 1351.

⁴⁰ ———. *Gâyat al-Nihaya fi Tabakat al-Kurrâ*, Mısır, 1932.

ve eserlerinden söz etmektedir. Eser Flügel tarafından Leipzig'de 1862 yılında yayınlanmıştır⁴¹.

l. Taşköprîzâde, İsmeddin Ahmed b. Mustafa (1495-1561). Kastamonu'nun Taşköprü kasabasında dünyaya gelmiş bir Türk alimidir. İlimle uğraşan bir aileden gelmektedir. Pek çok Osmanlı medresesinde müderrislik yapmış, kadılık görevinde bulunmuştur. Fıkıh, hadis, kelâm, edebiyat, tarih konularında alim bir kişi olmuştur. Bu konularda 20'den fazla eser yazmıştır. Bunların arasında araştırdığımız konu için Miftâhü's-Saâde ve Misbahü's-Siyâde adlı eseri önemli olup, İslam dünyasındaki çeşitli ilimlerden, konulardan ve bu konularda yazılan eserlerden bahsetmektedir⁴². Bahsettiği ilim dalları 300 civarındadır. Kitap ilimler tarihi bakımından önemlidir. Kemal Kâmil el-Bekri-Abdülvahhab Ebü'n-Nur taraflarından 1968, 1978 yıllarında Kahire'de, 1985'te Beyrut'ta üç cilt halinde basılmıştır. Miftâhü's-Saâde, sahasındaki birkaç önemli eserden biri sayılır. Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn adlı eserini yazarken bu kitaptan geniş ölçüde faydalanmıştır.

Diğer bir eseri de Tabakatü'l-Fukaha'dır⁴³. İslam dünyasında yetişen fakihler ve eserlerinden söz etmektedir.

m. Hacı Halife (Kâtip Çelebi) Mustafa b. Abdullah. Ulema arasında Katip Çelebi, divan mensupları arasında ise Hacı Halife adıyla tanınmaktadır. Osmanlı Türklerinin yetiştirdiği nadir zekâlardan, tarih, coğrafya, bibliyografya konularında dünyaca ünlü kişilerdendir. 1609'da İstanbul'da doğmuştur. Bir süre Osmanlı ordusunda hizmet ettikten sonra, 1635'ten başlayıp kendini tahsile ve ilmî çalışmalara vermiştir. Birkaç yüklüce mirasa sahip olması bu çalışmalarına yardım etmiştir. 1645-1648 yıllarında hakettiği makama

⁴¹ İbn Kutluboğa, Zayn al-Milla va'd-Din b. Abdallah al-Sudunî. Tâc al-Tarâcim fi Tabakât al-Hanafiyya, Neşr. Flügel. Leipzig, 1862.

⁴² Taşköprüzade, İsmeddin Ahmed b. Mustafa. *Miftâh al-Sa'âda va Misbâh al-Siyâda*. Haydarabad, I-III, 1323-1356.

getirilmediği için divandaki çalışmalarına ara vermiştir. İkinci halife tayin edilmesi üzerine yeniden başlamıştır. Bundan dolayı Hacı Halife diye tanınmıştır. 1657'de İstanbul'da vefat etmiştir.

Kâtip Çelebi çok yönlü bir âlimdi. Arapça ve dinî bilgilerden başka edebiyat, tarih, coğrafya, hesap, astronomi, tıp, kitabiyat sahalarında devrinin en büyük bilginlerindendi. Bu konularda eserler yazmıştır. Eserlerinin sayısı 25 civarındadır. Bunların çoğu tarih, coğrafya ve kitabiyatla ilgilidir. En ünlü eseri *Keşfü'z-Zünûn an Esâmi'l-Kütüp ve'l-Fünûn*'dur⁴⁴. Arapça kaleme alınan bu kitap İslam dünyasındaki ilimler ve yazılan-tercüme edilen eserler hakkında ortaya konan en büyük eserdir. Maddeler halinde alfabetik tertip edilen eser müellif tarafından tamamlanmış, zamanımıza gelmiş, dünya çapında şöhret kazanmıştır. O zamana kadar (1658 m.) Arapça, Türkçe, Farsça yazılan ve ulaşabildiği-öğrenebildiği bütün eserleri kitabına almıştır. Kitapta 10.000 kadar müellife ait 15.000 civarında eserden bahsedilmiştir. Her maddede, mümkünse kitabın adını, konusunu, müellifini, başını, bazen bölümlerini, telif tarihini, üzerinde yapılan çalışmaları verilmiştir. Bugün Arapça-Türkçe-Farsça kitaplar ve yazmalar üzerinde çalışanların müracaat ettiği birinci derecede kaynaklardandır. Flügel tarafından 1835-1858 yıllarında Latince tercümesiyle beraber Leipzig ve Londra'da, 1274 yılında Bulak'ta, 1310-1311 yıllarında İstanbul'da yayınlanmıştır. Şerefeddin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge tarafından 1941 yılında iki cilt halinde, Bağdatlı İsmail Paşa'nın İzhâ El-Meknun adlı zeylinden başka, *Keşf el-Zünûn*'a yazılan zeyillerden faydalanmış, gerekli ilaveler ve tashihler yapılmıştır.

Edebî Eserler

a. Söz konusu devirlerde (Karahanlı Devletinde) eğitim ve kültür konularını aydınlatmakta ilk kaynak olarak Yusuf Has Hacib'in 1069-1070'te

⁴³ ————. *Tabakât al-Fukahâ*. Musul, 1961.

⁴⁴ Hacı Halîfa. *Keşf al-Zünûn an Asâmi'l-Kutub va'l-Funûn*. İstanbul, I, 1941 (1360), II, 1943 (1362).

yazdığı Kutadgu Bilig'i yer almaktadır⁴⁵. Balasagun'da doğmuş Yusuf'un hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat çağına göre çok iyi bir eğitim gördüğü eserinin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Yazdığı eserini Kaşgar hükümdarı Tafgaç Buğra Kara Hakan Ebu Ali Hasan b. Süleyman'a takdim etmiştir. Eser, Karahanlı saray teşkilatı, bu teşkilat içindekilerin vazifeleri ve teşrifat usülleri hakkında en ince teferruata kadar hemen bütün bilgileri ihtiva etmektedir. Eser Karahanlı devlet adamlarına öğütler vermek amacıyla yazılmıştır. Doğup büyüdüğü bölgede kuvvetli bir tahsil görmesi, eserinde zamanının geçerli ilimleri hakkında verdiği bilgiler bu devlet muhitindeki ilim ve kültür seviyesinin tespiti için çok önemli yer tutmaktadır.

b. Bu konuyla ilgili diğer bir önemli kaynak da Türkçe yazılmış edebi bir eser olan Atabetü'l-Hakaik'tir⁴⁶. Kutadgu Bilig'den sonra Türk Klasik Edebiyatının bize kalabilen en eski eseridir. Ferganalı Edip Ahmet b. Muhammed Yuknekî tarafından XII. yüzyılda yazılmıştır. Müellifin bizzat araştırdığımız bölgeden olması ve eserin Türkçe yazılması bölgenin dil, kültür ve eğitimi düzeyini göstermek açısından ayrıca bir yeri vardır.

Vakfiyeler

Karahanlı hükümdarları muhtelif şehirlerde bir çok ilim ve hayrat müesseseleri vücuda getirmişlerdir. Bunlara zengin vakıflar tahsis edildiği de anlaşılıyor. Ancak bunlardan yalnız Ebu İshak İbrahim b. Nasr'a ait bir medrese ile bir hastane vakfiyesi bize kadar ulaşabilmiştir. Söz konusu vakfiyelerin her ikisi de neşredilmiş olup, devrin ekonomik ve sosyal tarihi bakımından olduğu kadar, adalet işleri başta olmak üzere bazı müessese ve memuriyet unvanları bakımından kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Her iki vakfiyenin tam metinleri, Fransızca tercümeleri ile birlikte Paris'te 1967

⁴⁵ Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*, I (Metin), II (Türkçe Tercüme), Çev. R. Rahmeti Arat, Ankara 1947, 1959.

⁴⁶ Edib Ahmed b. Mahmud Yünekî. *Atabetü'l-Hakaik*. Ankara, 1992.

yılında yayınlanmıştır⁴⁷. Vakfiyelerin Türkçe tercümesi Saffet Bilhan tarafından bazı değerlendirmeler ile birlikte 1982 yılında neşredilmiştir⁴⁸.

Özel Eserler

El-Cahiz, Ebu Osman Amr b. Bahr (766?-869). Meşhur bir Arap nâsiri ve Basra mûtezile kelimcilerinin ileri gelenlerindendir. Halife Memun zamanında saraya davet edilmiş, uzun süre orada bulunmuş ve çeşitli konularda eserler yazmıştır. Abbasî Hilafetinin temsil ettiği Arap medeniyetinin hararetli bir müdafii olmuştur. Mamafih Cahiz mevalinin Araplara üstün olduğunu tebarüz ettirmiş; Araplar ile mevaliden sonra Hilafetin üçüncü rûknü veya dayanağı olarak Türkleri kabul ettirmek istemiştir. Türklerin İslam ordusundaki yeri, gelenekleri, yapıları ve meziyetlerini anlatan *Risala fi Fazaili'l-Etrak* adlı bir eser de yazmıştır. Eser Van Vloten tarafından Leiden'de 1903 yılında neşredilmiştir⁴⁹. Birkaç dilde tercümeleri de bulunmaktadır. Eserin Türkçe tercümesi R. Şeşen tarafından 1967 yılında yayınlanmıştır⁵⁰.

Araştırmalar

Şimdiye kadar "IX-XII. yüzyıllarda Fergana Vadisi'nin Etnik, Sosyal-Ekonomik Ve Kültürel Durumu" konusu ele alınarak herhangi bir monografi yazılmamıştır. Ancak, gerek Samanoğulları Devleti veya Karahanlı tarihini konu edinen bazı araştırmalarda, gerekse konunun bütünü içinde Fergana'ya da yer veren bazı eserlerde, konumuzun bazı yönleri söz konusu edilmiştir.

⁴⁷ Khadr, M. *Deux Actes de Waqf d'un Qarachanide d'Asie Central, Avec Une Introduction par Claud Cahen*. Journal Asiatique. Paris, 1967, T. CCLV, p. 305-334.

⁴⁸ Bilhan, Saffet. *900 Yıllık bir Türk Eğitim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi*. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, XV.c., Sayı 2, Ankara 1982, 117-124.

⁴⁹ Al-Cahiz. *Manakibu Cund al-Hilafa va Faza'il al-Atrak*, Nşr. Van Vloten. Leiden Brill, 1903.

⁵⁰ El-Cahiz. *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen. Ankara, 1967.

Fergana Vadisi'nin çeşitli yönleri üzerinde şimdiye kadar en çok araştırma yapan ilim adamı kuşkusuz A. N. Bernştam'dır. Fergana üzerine birkaç makalesi bulunmaktadır. Ayrıca Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinin, ezcümle Pamir-Alay, Merkezî Tanrı Dağları. Fergana'nın tarihî-arkeolojik araştırmalarını yaparken aynı zamanda Fergana hakkında da çeşitli bilgiler vermiştir. Bernştam'ın araştırmalarında daha çok İslamdan önceki fergana tarihine ışık tutan malzemeler ağırlıklı olup, ele aldığımız konunun ilk dönemleri için çok faydalı olmuştur. Onun başkanlığı altında yapılan arkeolojik geziler, eski çağlara ait müteaddit tarihî eserleri incelemiştir. Bu kazılar sırasında elde edilen arkeolojik malzemeler, yazılı kaynaklar ve araştırmalar pek çok eserler ile ortaya konmuştur⁵¹. Bernştam'ın bir monografisi Kırgızistan'ın arkeolojik eserleri üzerine yapılmıştır⁵². Bu eserin üç bölümü tamamıyla Karahanlı arkeolojik eserlerine ayrılmıştır. Ayrıca bu dönem için ışık tutan, eski şehirler, kasabalar, kaleler, IX-XII. yüzyıllardaki ticaret yolları hakkında arkeolojik bilgiler de diğer eserlerinde teferruatlı bir şekilde ortaya konulmuştur⁵³.

İslamiyetin yayılışından sonraki Fergana tarihi hakkında bilgiler içeren çalışmalar da V.V. Bartold'un kalemine aittir. Onun " Moğol İstilasına Kadar Türkistan"⁵⁴ adlı eserinde Maverünnehir şehir ve kasabalarından söz edilirken, Fergana'nın da tarihî coğrafyasından, şehirleri ve kasabalarından söz edilir. Eserde XII. yüzyıl ortalarına kadarki Karahanlılar tarihine oldukça mufassal bir şekilde yer verilmiş olduğundan, aynı zamanda Fergana'nın Karahanlıların eline geçmesi ve sonraki durum hakkında da önemli bilgiler bulunmaktadır. Diğer bir çalışması olan "Otçet o Poyezdke v Srednyuyu

⁵¹ Bernştam, A. N. *Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizi*. Frunze, 1941; a.m., *Pamyatniki Starını Talaskoy Dolını. İstoriko-Arheologičeskiy Oçerk*. Alma-Ata, 1941.

⁵² Bernştam, A. N. *Arhitekturiye Pamyatniki Kirgizii*. Moskva-Leningrad, 1950.

⁵³ Bernştam, A. N. (Ed.) *Trudi Semireçenskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii. Çuyskaya Dolina. MIA SSSR, No: 14*. Moskva-Leningrad, 1950; a.m., *İstoriko-Arheologičeskiye Oçerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya. MIA SSSR, No:26*. Moskva-Leningrad, 1952.

⁵⁴ Bartold, V.V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: H.D. Yıldız. Ankara, 1990.

Aziyu s Nauçnoy Tselyu. 1893-1894 gg.”⁵⁵ adlı eserinde, Bartold Orta Asya ve Güney Kazakistan’da IX-X. yüzyıllarda mevcut olan ticaret yolları ve şehirlerini tasvir etmiştir. Bu ticaret yolları ve şehirlerin büyük kısmı sonraki Karahanlı döneminde de kullanılmıştır. Bundan dolayı müellifin bu çalışması, X.-XII. yüzyıllar Karahanlı şehir ve yollarının tarihi incelenmesi için de çok büyük öneme sahiptir. Bartold’un diğer çalışmalarında⁵⁶ söz konusu dönemlerdeki Karahanlı halkının kültür hayatı ve günlük yaşayışı ile ilgili bazı konular ele alınmıştır.

Ö. K. Karayev’in “İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X-naçalo XIII vv.)”⁵⁷ adlı kitabında, müellif İslam müelliflerinin, en son nümizmatik ve arkeolojik araştırmaların sonuçlarına dayanarak Tanrı Dağlarındaki Türk boyları ve Karahanlı Hanedanının ortaya çıkışı, hakimiyetin kuruluşu hakkında en değerli bilgileri ortaya koymuştur. Ö. K. Karayev Karahanlı siyasî tarihini ele almakla birlikte bu devirlerde Müslüman Türk Devletinin kurulmasıyla Tanrı Dağlarında olan kültürel değişiklikler ve gelişmeler üzerinde de durmuş ve bu açıdan konumuz için fevkalade önemli bir eser meydana getirmiştir.

Müellifin “Arabskiye i Persidskiye Istoçniki IX-XII vv. o Kirgizah i Kirgizii”⁵⁸ adlı diğer bir çalışmasında İslam müelliflerine göre Kırgızlar ve bu topraklardan geçen ticaret yolları konuları üzerinde durulmuştur ve bu bakımdan konumuzun bir bölümünün aydınlatılmasında önemli rol oynamıştır.

⁵⁵ Bartold, V. V. *Otçet o Poyezdke v Srednyuyu Aziyu s Nauçnoy Tselyu. 1893-1894 gg.* Soç., T. IV, Moskva, 1966.

⁵⁶ Bartold, V. V. *İstoriya Turkestana.* Soç., T. II (1), 1963; a.m., *İstoriya Kulturnoy Jizni Turkestana.* Soç., T. I(II), 1963; a.m., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* Haz. K Y. Koprıman, A. İ. Aka. Ankara, 1975; a.m., *Narodnoye Dvijeniye v Samarkande v 1365g.* Soç. T. II(2), 1963; a.m., *K Voprosu o Yazıkah Sogdiyskom i Toharskom .* Soç., T. II (2), Moskva, 1964; ve diğerleri...

⁵⁷ Karayev, Ö.K. *İstoriya Karahanidskogo Kaganata (X- naçalo XII vv.).* Frunze, 1993.

⁵⁸ Karayev Ö.K. *Arabskiye i Persidskiye Istoçniki IX-XII vv. o Kirgizah i Kirgizii.* Frunze, 1968.

Gerek Samanoğulları dönemi, gerek Karahanlı tarihi için münakaşalı siyasî konulara çözüm getiren numizmatik araştırmalar da Ye. A. Davudoviç'e aittir. İlmî sahası itibariyle Orta Asya sikkeleri üzerinde çalışan âlim, araştırmalarının büyük kısmını Karahanlı hükümdarlarının sikkelerinin incelenmesi ve tasviri üzerine ayırmıştır. Çalışmalarında bu dönemlerde bastırılmış ve Karahanlı Tarihinin çeşitli noksanlarına, tartışmalı konularına ışık tutan paraların verdiği bilgiler İslam kaynaklarıyla karşılaştırılarak tahlilleri yapılmıştır. Böylece, Karahanlı döneminin ekonomik ve siyasî tarihine değerli ilaveler yapılmış ayrıntılı bilgiler verilmiştir⁵⁹. Davidoviç, 1949'da Leninabad ve yakınlarında bulunan Karahanlı sikkelerini önceki Karahanlı paralarında ve İslam kaynaklarında verilen bilgileri bir araya toplayıp, XII. yüzyılın ikinci yarısında Karahanlılar'dan Özkend'de hüküm süren hükümdarların üçünün ismini ve onların hakimiyet dönemlerini ortaya koymuştur⁶⁰. Ayrıca bunların Semerkant hükümdarlarıyla akrabalık ilişkisini de tespit etmiştir.

Arkeolog M. Ye. Masson'un çalışmaları araştırdığımız konu için ayrı bir yer tutmaktadır. Masson araştırmalarında İslam kaynaklarına ve arkeolojik incelemelere dayanarak IX-X. yüzyıllarda Orta Asya'da madenciliğin hızlı bir şekilde geliştiğini ortaya koymuştur. "K İstorii Gornogo Dela na Territorii Uzbekistana"⁶¹ adlı kitabı ve Karamazar Dağlarının eski maden ocakları tarihi üzerine yazdığı makalesinde⁶², altın, gümüş, kurşun, bakır, demirin vs. gibi madenlerin işletildiği Orta Asyanın IX-X. yüzyıllardaki başlıca maden yataklarını göstermektedir. Bu maden yataklarının büyük kısmı Karahanlı döneminde de mevcut idi. Aynı zamanda sikkeler üzerinde de incelemeler

⁵⁹ Davidoviç, Ye. A. "İz Oblasti Denejnogo Obraşşeniya na Territorii Ferganı", *Tr. Muzeya İstorii UzSSSR*. Vip. II. Taşkent, 1954.

Davidoviç, Ye. A. "Gorod, Remeslo, Denejnoye Obraşşeniye v Sredney Azii v Period tak Nazıvayemogo "Serebryanogo Krizisa" (XI-XIII vv.)", *Materialı Vtorogo Soveşşaniya Arheologov i Etnografov Sredney Azii*. Moskva-Leningrad, 1959. Ve diğerleri...

⁶⁰ Davidoviç, Ye. A. "Numizmatičeskiye Kollektii Leninabadskogo Oblastnogo İstoriko-Krayevedçeskogo Muzeya", *İzd-vo AN TacSSR, Otd-e Obş. Nauk*. Vip. II. Stalinabad, 1952.

⁶¹ Masson, M. Ye. *K İstorii Gornogo Dela na Territorii Uzbekistana*. Taşkent, 1953.

⁶² Masson, M. Ye. "K İstorii Gornoy Promışlennosti Karamazara", *Trudı Tacikskoy Bazı AN SSSR, T. IV, Geologiya i Geohimiya*. Moskva-Leningrad, 1935.

yapmıştır. Makalelerinde, yazılı kaynaklar ile karşılaştırarak Karahanlı hükümdarlarının XI-XII. yüzyıllardaki birkaç parasını tespit etmiş ve Batı Karahanlılar tarihinin bazı sayfalarını açığa kavuşturmuştur⁶³.

İncelediğimiz konumuzun etnik ve kültürel safhaları için R. Genç'in araştırmaları ayrı bir yer tutmaktadır. R. Genç söz konusu dönemlerde Karahanlı Devletinde yaşamış ve faaliyet göstermiş Büyük Türk alimleri Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı Mahmud'un eserlerini inceleyerek Karahanlı Devletindeki Türk halklarının çeşitli boyları, gelenekleri, dinî inanışları, öğrenim hayatı, tarımı, hayvancılığı, ticaretleri vs. hakkında çok değerli bilgileri ortaya koymuştur⁶⁴. Ayrıca diğer çalışmasında Karahanlı hükümdarlarının Fergana kolunun ortaya çıkışı meselesi üzerinde de durmuştur⁶⁵.

IX-XII. yüzyıllar Orta Asya ve Fergana şehirlerinin ortaya çıkışı, kültürel durumu, kaleler, şehristan ve rabatlar konularının aydınlatılmasında Belenitskiy A. M., Litvinskiy B. A., Kibirov A. K., Zadneprovskiy Yu. A., Ahrarov İ., Abdurazakov A. A., Amincanova M., Anarbayev A. A., Çulanov Yu. G., Negmatov N. N., Voronina V. A., Lavrov B. A., Brıkina G. A., Amanbayeva B. E., vs.lerin arkeolojik araştırmalarının neticeleri önemli yer tutmaktadır. Bu araştırmacılar eserlerinde eski şehir harabeleri, kasabalar, yerleşim yerleri, kanalların kalıntıları ve onların sistemleri, su tesisatları, kanalizasyon sistemleri, hamamlar, medrese ve camiler vs. incelemişlerdir. Elde edilen sonuçlar, kaynaklarda verilen bilgilerle karşılaştırılarak söz konusu dönemlerde zanaat ve onun çeşitli dalları, şehir ve kasabaların gelişmesi ve gelişme yolları, onların topografisi, ölçüleri, bölükleri, çeşitli

⁶³ Masson, M. Ye. "Neopublikovanniye Monetniye Nahodki Zaregistrirovanniye na Territorii Kirgizskoy SSR do 1947 Goda", *Tr. Inst. Yazıka, Literaturı i İstorii Kir.Fil. AN SSSR*. Vıp. II. Frunze, 1948.

⁶⁴ Reşat Genç. *Kaşgarlı Mahmuda Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara, 1997; a.m. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. İstanbul, 1981.

⁶⁵ Reşat Genç. "Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. Ed. H. D. Yıldız. İstanbul, 1942. VI, 163.

yerleşim merkezlerinin ortaya çıkışı, tarımcılığın ve hayvancılığın yayıldığı bölgeler vs. konuları tespit edilmeye çalışılmıştır⁶⁶.

Y. Z. Kavakçı'nın "XI-XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara al-Nahr İslam Hukukçuları"⁶⁷ adlı eserinde Karahanlı devrindeki bütün hukukçuların biyografileri ve eserleri iyi bir şekilde ele alınmıştır. Bu şekilde araştırmamızın Ferganalı hukukçular kısmında bu eserlerden istifade edilmiştir.

B. G. Gafurov⁶⁸, A. M. Belenitskiy⁶⁹, A. Yu. Yakubovskiy⁷⁰, S. P. Tolstov⁷¹, N. N. Negmatov'un⁷² vs. eserlerinde Orta Asya'da İslamiyetin yayılışından sonraki gelişmeler, ezcümle Orta Asya'nın yeniden şehirleşmesi,

⁶⁶ Belenitskiy A. M., Bentoviç İ. B. ve Bolşakov O. G. *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii*. Leningrad, 1973; Litvinskiy B. A. *Srednyaya Aziya i Yego Sosedi v Drevnosti i Srednevekovye (İstoriya i Kultura)*. Moskva, 1981; Zadneprovskiy Yu. A. *Arheologičeskiye Pamyatniki Yujnih Rayonov Oşskoy Oblasti (ser. I tıs. do n. e. –ser. I tıs. n.e.)*. Frunze, 1960. Zadneprovskiy Yu. A. "Tyurkskiye Pamyatniki v Fergane", SA, 1967, No:1; Ahrarov İ. "Arheologičeskiye İssledovaniya Gorodişşa Ahsiket v 1960g. ONU 1962, No: 8; a.m. "Arheologičeskiye Raskopki v Şaristane Gorodişşa Kuva", IMK Uz, vıp. X. Taşkent, 1973; a.m. "Kirpiçeobjigatel'naya Peç na Starom Gorodişşe Kuva", IMK Uz., vıp. 3. Taşkent, 1962. Vs.; Abdurazakov A. A. "Klassifikatsiya Steklyannih İzdeliy Sredney Azii Domongolskogo Perioda (IX-naçalo XIIIv.v.)", *Steklodeliye Sredney Azii v Drevnosti i Srednevekovye*. Red. M. A. Bezborodov. Taşkent, 1963; Amincanova M. "Srednevekoviy Steklyanniye Sosudi iz Muzeev Taşkenta i Samarkanda", IMK Uz, vıp. 3. Taşkent, 1962; Anarbayev A. ve Ahrarov İ. "Banya Srednevekovogo Ahsiketa", IMK Uz, vıp. 25. Taşkent, 1991; Anarbayev A. A. "Raboti na Gorodişşe Ahsiket", *Arheologičeskiye Otkritiya 1981 goda*. Moskva, 1983; Çulanov Yu. G. "Gorodişşe Ahsiket", SA, 1963, No: 3; Negmatov N. N. ve Hmel'nitskiy S. G. *Srednevekoviy Şahrstan*. Duşanbe, 1966; Voronina V. A. "Rannesrednevekoviy Gorod Sredney Azii", SA, 1959, No: 1; Lavrov B. A. *Grado-stroitel'naya Kultura Sredney Azii*. Moskva, 1950; Brikina G. A. "K İstorii Zemledel'çeskogo Naseleniya Yugo-zapadnih Predgoriy Fergani V VI-XII vv", KSIA AN SSSR. Moskva, 1970; Amanbayeva B. E. "Srednevekovaya Banya-Hamam v Oşe", *İzuçeniye Drevnego i Srednevekovogo Kirgızstana*. Vıp. 1. Bişkek, 1998; vs...

⁶⁷ Kavakçı Y. Z. *XI-XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara al-Nahr İslam Hukukçuları*. Ankara, 1976.

⁶⁸ Gafurov B. G. *İstoriya Tacikskogo Naroda*. Moskva, 1949. I, 173-204.

⁶⁹ Belenitskiy A. M., Bentoviç İ. B. ve Bolşakov O. G. a.g.e., 132-135.

⁷⁰ Yakubovskiy A. Yu. "Voprosi Periodizatsii İstorii Sredney Azii v Sredniye Veka (VI-XV vv.)", KSIIIMK. 1949, XXVIII. A.m. "Vremya Avitsenni", *Izvestiya AN SSSR, 1938, Otdeleniye Obşestvennih Nauk*. 93-108.

⁷¹ Tolstov S. P. "Biruni i Yego Vremya", *Biruni*. Moskva-Leningrad, 1950. 3-29.

⁷² Negmatov N. N. "Osnovniye İstoričeskiye Protsessi Epohi Abu Ali İbn Sino", *Sbornik Statey, Institut İstorii AN Tac. SSR*. Duşanbe, 1980. 5-16.

kültürel ilişkilerin ilerlemesi, ticaretin, zanaatın, ilim ve toplum düşüncelerinin gelişmeleri vs. detaylı bir şekilde incelenmiştir.

T. N. Karı-Niyazov, A. P. Yuşkeviç, G. P. Matviyevskaya, B. A. Rozenfeld, P. G. Bulgakov vs. eserlerinde Ortaçağdaki Orta Asya ilim ve kültürünün başarıları, Orta Asyalı büyük ilim adamları el-Harezmi, el-Biruni, İbn-i Sina, el-Ferganî, el-Hocendî vs.lerin ilmî faaliyetleri ve onların eserlerinin Avrupa ilminin teşekkülü ve gelişmesi açısından oynadıkları büyük rol anlatılmaktadır. Ayrıca arkeolojik ve tarihi materyallere dayanarak, Orta Asya ilim ve kültürünü “Arap” malı olarak göstermek isteyenlerin çalışmaları tenkit edilerek, bu medeniyetin yerli kaynakları ortaya konulmuş ve Türk karakteri açığa çıkarılmıştır.

Ö. R. Kehhale⁷³, C. Brockelmann⁷⁴, F. Sezgin⁷⁵, G. Sarton⁷⁶, H. Suter⁷⁷ vs.nin eserleri bibliyografik karakterdeki eserler olup, Arap edebiyatı tarihi üzerine yazılmış rehber kitaplardır. Aynı zamanda Orta Asyalı ilim adamları, matematikçiler hakkında da geniş bilgiler içermektedirler. Brockelmann, Sarton ve Suter’in katalogları Arapça yazılmış ve Batı Avrupa Kütüphanelerinde bulunan bütün el yazmaların kataloglarını içermektedir. Ortaçağ Orta Asya ilim tarihini araştıranlar için emsalsiz bir el kitabıdır. Suter’in “Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke” adlı eserinde 750-1600 yılları arasında yaşayan 528 ilim adamının biyografisi, faaliyetleri ve bunların kaynaklarının tam listesi yer almıştır. Eser yazıldığı tarihe kadarki bütün Orta Asyalı gökbilimci ve matematikçiler hakkındaki bilgileri içermektedir.

⁷³ Kahhala, Umar Ridâ. *Mu'cam al-Mu'allifin, Tarâcim Musannifi al-Kutub al-Arabiyya*. Dimaşk, 1957-1961. XV cilt.

⁷⁴ Brockelmann C. *Geschichte der Arabischen Literatur*. Leiden, I, 1943, II, 1949. Brockelmann C. *Supplement*. I, 1937, II, 1938, III, 1942.

⁷⁵ Sezgin F. *Geschichte des Arabischen Schrifttums*. Leiden, 1967-1975. V cilt.

⁷⁶ Sarton G. *Introduction to the History of Science*. Baltimore, 1927-1948. I-III.

⁷⁷ Suter H. *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke*. Leipzig, 1900.

A. N. Bernştam, B. N. Zasıpkın, V. Ye. Nusov, O. Aslanapa, G. A. Pugaçenkova, L. İ. Rempel, P. N. Kojemyako, B. Denike'nin⁷⁸ Orta Asya mimarisi üzerindeki çalışmalarından Karahanlı dönemi mimarlığı hakkında yararlanılmıştır. Denike "İskustvo Sredney Azii" ve "Prikladnoye İskusstvo Sredney Azii" adlı çalışmalarında Burana ve Özkent minarelerinin dekor tahlillerini yapmakta, Sefit Bulent ve Özkent türbeleri ile Burana ve Manas Türbesinin mimari özelliklerini ayrıntılı bir biçimde vermektedir. Zasıpkın'ın "Arhitekturiye Pamyatniki Sredney Azii", "Pamyatniki Kasana i Sefit Bulenta" ve diğer makalelerinde Özkent türbeleri ile Şah Fazıl türbesinin yapıları, kerpiç ve tuğla özellikleri, dekor tahlilleri yapılmaktadır. A. N. Bernştam'ın "Arhitekturiye Pamyatniki Kirgizii" adlı eserinin üç bölümü tamamıyla Karahanlı arkeolojik eserlerine ayrılmıştır... vs.

Çalışmamızda, Ramazan Şeşen'in eserlerinden geniş ölçüde istifade edilmiştir. Müellifin "İbn Fazlan Seyahatnamesi" tercümesi, el-Cahiz'in "Menakibu Cund el-Hilafa ve Faza'il el-Etrak" tercümesi, "İslam Coğrafyacılara Göre Türkler", "Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı" adlı kitaplarının bizi ilgilendiren kısımlarından faydalandık⁷⁹.

⁷⁸ Bernştam A. N. *Arhitekturiye Pamyatniki Kirgizii*. Moskva-Leningrad, 1950; a.m., *Başnya Burana. Pamyatniki Arhitekturi Kirgizstana*, NPS. Frunze, 1946; Zasıpkın B. N. *Arhitektura Sredney Azii*. Moskva, 1948. a.m., "Arhitekturiye Pamyatniki Sredney Azii", *Voprosi Restavratsii*. T. I, Moskva, 1926; a.m., "Arhitekturiye Pamyatniki Sredney Azii, Problemi İssledovaniya i Restavratsii", *Voprosi Restavratsii*, T. II, Moskva, 1928. 207-284; a. m., "Pamyatniki Kasana i Sofit-Bulenda", *Shidniy Svıt*, 1929, No: 3(9). 188-195; Nusov V. Ye. *Arhitektura Kirgizii s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*. Frunze, 1971; a.m., *Pamyatniki Arhitekturi Kirgizstana*. Frunze, 1963; Aslanapa O. *Türk Sanatı*. İstanbul, 1993; Pugaçenkova G. A. "Arhitekturiye Pamyatniki Nisi", *Tr. Yu. TAKE*, I. Aşhabat, 1949; Pugaçenkova G. A. ve Rempel L. İ. *Vıdayuşşiesya Pamyatniki Arhitekturi Uzbekistana*. Taşkent, 1958; Denike B. *İşkusstvo Sredney Azii*. Moskva, 1927; a. m., "Prikladnoye İskusstvo Sredney Azii", *Hudojéstvennaya Kultura Sovetskogo Vostoka*. Moskva-Leningrad, 1931; Kojemyako P. N. "Karavan-Saray na Reke Manakeldi", *Tr. FPI, Vip. 26*, (Arhitektura i Stroitelstvo). Frunze, 1968.

⁷⁹ Ramazan Şeşen. *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul, 1995. El-Cahiz. *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen. Ankara, 1967; a.m., *İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara, 1985; a. m., *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul, 1998.

Faruk Sümer'in "Oğuzlar", "Eski Türklerde Şehircilik", T. Çorotegin'in "Etničeskiye Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentralnoy Azii Domongolskogo Vremeni" ve "Mahmud Kaşgarî (Barskanî) Cana Anın "Divanu Lugatî't-Türk" Söz Cıynağı (1072-1077) adlı çalışmalarından, S. G. Klyaştorıy'ın makalelerinden, Bahaeddin Ögel'in kitaplarından, Minorskiy'in eserlerinden, Z. V. Togan'ın, M. F. Köprülü'nün, A. Caferoğlu'nun, H. D. Yıldız'ın, V. P. Mokrınin'in, S. Koca'nın eserlerinden faydalandık⁸⁰.

⁸⁰ Sümer F. *Oğuzlar*. İstanbul, 1992; a.m., *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara, 1994; Çorotegin T. K. *Etničeskiye Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentralnoy Azii Domongolskogo Vremeni*. Bişkek, 1995; a. m., *Mahmud Kaşgarî (Barskanî) Cana Anın "Divanu Lugatî't-Türk" Söz Cıynağı (1072-1077)*. Bişkek, 1997; Klyaştorıy S. G. "Epoha Mahmuda Kaşgarskogo", *ST*, 1972, No: 1; a.m., "Terhinskaya Nadpis", *ST*; 1980, No: 3; Ögel B. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, I-II. İstanbul, 2001; a. m., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara, 1984; a. m., *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I. Ankara, 2000; Minorsky V. *Sharf al-Zaman Tahir Marvazi on China, The Turks and India*. Dendon, 1942; a.m., *Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs*, *BSOAS*, XII(2), 1948; a.m., *Hudud al-Alam, The Region of the World*, Transl. by Minorsky with the Preface by V. V. Bartold. London, 1937; Togan Z. V. *Bugünkü Türkilli, I. Batı ve Kuzey Türkistan*. İstanbul, 1942-1947; a. m., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I. İstanbul, 1981; Köprülü M. F. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara, 1966; a. m., *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul, 1984; Caferoğlu A. *Türk Dili Tarihi*, I. İstanbul, 1970; Yıldız H. D. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul, 1976; Mokrınin V. P. "Torgoviye Svyazi Kırgızstana (VI-X vv.)", *Arabo-Persidskiye Istočniki o Tyurkskih Narodah*. Frunze, 1973; a.m., "Svedeniya o Tyurkskih Narodah v Mineralogičeskom Traktate al-Biruni", *Kırgızıya pri Karahanidah*. Frunze, 1983; Salim Koca. *Türk Kültürü II*. Trabzon, 2000.

GİRİŞ

İnsanlığın ve medeniyetin ilk izlerine rastladığımız Orta Asya, Türklerin ve çeşitli milletlerin yaşadığı, yayıldığı ve devamlı bir hareketlilik içinde bulunan bir bölgedir. Bu bölge eski ve orta çağlarda komşu bölgeleri ile tarihî, kültürel ve etnik ilişkilerde bulunan büyük Avrasya'nın önemli bir parçasını oluşturmaktaydı. Orta Asya'nın kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatısındaki Moğolistan'dan Urallar'a ve Kuzey Karadeniz'e kadar ulaşan geniş topraklar daha eneolitik devirde ve özellikle bronz devrinde Orta Asya ile hem kültürel, hem etnik ilişkilerde bulunmuştur. Orta Asya'nın Hindistan ve Yakın Doğu ile olan bağlantıları daha eski olup paleolitik devre kadar gitmektedir. Sonraki bin sene boyunca da bu ilişkiler gelişmeye devam etmiştir. Bu geniş Orta Asya coğrafyasının sadece bir kısmını oluşturan Fergana Vadisi Orta Asya'nın en eski yerleşim merkezlerindendir. Yıllardır yapılan arkeolojik kazıların sonuçları, söz konusu bölgede tarımla uğraşanların ilk yerleşim alanlarının üç bin yıl önce meydana geldiğini ortaya koymuştur⁴.

M. Ö. II. yüzyıl ile M. S. VII. yüzyıl arasındaki Orta Asya hakkında ne biliniyorsa hemen hemen hepsi Çin kaynaklarından alınmıştır². Biz de, konu ile ilgili bilgileri, Çin Yıllıkları Külliyyatını Çince'den Rusça'ya çeviren keşiş İakinf Biçurin'in çalışmasından aldık³.

⁴ Zadneprovskiy, Yu.A. "Oşskiy Oasis v Drevnosti", *Izvestiya AN KirgSSR*. Frunze, 1948: II, 56, 58-59.

² Bartold, V.V. *Istoriya Turkistana*, 1963: II, (1), 111-112.

³ Biçurin, İ. *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*. Moskva-Leningrad, 1950-1953. I-III.

Fergana hakkında en eski kayıtlar Çin elçisi Çang Kiene'e aittir (M. Ö. 128)⁴. Çang Kien'in eserinde en çok tasvir edilen ülkelerden biri Fergana'dır. Çinliler Fergana'ya Davan (veya diğer bir okunuş şekliyle Tayuani) demişlerdir. Çang Kien'e göre Davan, Hunların batısında, başkentten hemen hemen 10000 kilometrelik mesafede yer alıyordu⁵. Davan'ın kuzeydoğusunda Usunlar, kuzeybatısında Kangüyer, batısında Büyük Yüeriler⁶, ve güney batısında Dahya⁷ bulunuyordu. Davan halkı yerleşikti. Çin kaynaklarına göre Ferganalıların dış görünüşü Orta Asya'nın diğer kavimlerine benziyordu: "Davandan batıdaki Ansi'ye kadar çeşitli dillerde ve ağızlarda konuşulmasına rağmen halkın adetleri birbirine çok benziyor ve konuşmalarında birbirlerini anlıyorlardı. Genel olarak, sekenesinin gözleri çöküktür. Sakalları gürdür" denir⁸. Bu kavimlerin hayatında ticaret çok önemli bir yer tutuyordu. "Ticarette mahirdirler ve menfaat konusunda birbirleriyle rekabet ederler"⁹. Kadınlara olan saygıları büyüktür; kadın ne derse kocası itiraz edemez¹⁰. Aynı kaynaklara göre Ferganalılar'ın maden para, ipek ve lâkadan (mine) haberleri yoktu. Yani Çin mallarından haberdar değildiler ve demir kapkacak yapmayı bilmiyorlardı¹¹.

Çin kaynaklarında yer alan bu bilgiler, arkeolojik buluntularla da doğrulanmaktadır¹². Diğer taraftan M. Ö. IV. ve miladî II. yüzyılda Fergana, eskisi gibi hayvancılıkla uğraşan çoban kabileler ile çevrili idi. Fergana'yı çevreleyen yüksek dağlar ve yaylalar, bu dağ sekeneleri için birer sığınak yeri ve aynı zamanda yaşam kaynağı olmuştur. Fergana'nın doğusunda Usun Konfederasyonu'nun bir kolunu oluşturan Hyusyunlar oturuyordu¹³.

⁴ Bartold, V.V. "Fergana", *IA*, 1993: IV, 558.

⁵ Biçurin, a.g.e., 149.

⁶ Biçurin, a.g.e., 150-151.

⁷ Biçurin, a.g.e., 152.

⁸ Biçurin, a.g.e., 161.

⁹ Biçurin, a.g.e., 161.

¹⁰ Biçurin, a.g.e., 162.

¹¹ Biçurin, a.g.e., 163.

¹² Bernştam, A. N. *Drevnyaya Fergana*. Taşkent, 1951: 11.

¹³ Bernştam, A. N. *İstoriko-Arheologičeskiye Očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*. Moskva-Leningrad, 1952: 210.

Hyusyunlar, bir tek Doğu Fergana'da değil, Güney Fergana (şimdiki Narın Nehri'nin sol kıyısında yer alan yerler) Ketmen Tepe, kuzeyde Çatkal Sıradağlarının eteklerinde de yaşıyorlardı. Ketmen Tepe, Hyusyunlar'ın asıl bölgesi idi ve buradan Tanrı Dağları'nın göçebeleri Fergana'ya saldırılarda bulunurlardı. Hyusyunlar, yarı yerleşik bir şekilde yaşıyorlardı. Onların Ketmen Tepe'de darı yetiştirdikleri bilinmektedir. Araştırmacılara göre Hyusyunlar, Tanrı Dağları'nda yaşayan Usunların batı koluydu⁴⁴.

Güney Fergana ve Alay Vadisi'nde Uş boyları yaşıyordu⁴⁵. Uş ve Hyusyun kabilelerinin güneyinde-Çong Alay ve Karategin'de Çinlilerin Gyuandu veya Gyuyumi dedikleri kalabalık bir kabile yaşıyordu⁴⁶. Gyuandular Fergana'nın büyük etkisi altında idi. Bunlar yarı yerleşik bir hayat sürüyor, bir yandan çoban olarak hayvancılıkla uğraşırlarken, diğer yandan tarım ve avcılıkla da meşguldüler. Bu kavmin izlerine Alay'da (Kızıl Kurgan) ve Çong Alay'da (Daraut Kurgan) rastlanmıştır⁴⁷.

Adı geçen Hyusyun, Uş ve Gyuandu kabileleri Usun Konfederasyonu'na dahildiler ve Çin kaynaklarına göre bunlar Eski Sakalar'ın torunları idiler⁴⁸.

Böylece Çinliler, Ferganalıları-Orta Asya'nın eski yerleşik halkıyla yani Fars kökenli kavimlerle mukayese ediyorlarsa da, hayvancılıkla uğraşan dağlı kavimleri menşe açısından Saka ve Usunlara yani Tanrı Dağları'nın eski kavimlerine bağlıyorlardı.

M. Ö. II. yüzyılda Usunlar'ın Fergana ile Orta Sır Derya arasında yaşayan batı kolunda yani Hyusyunlar'da bir yükseliş görülmektedir. Hyusyunlar ortaya çıkan yeni devletin - Kuşan Devleti'nin (M. Ö. I-IV. yüzyıl) -

⁴⁴ Bernştam, 1951:14.

⁴⁵ Biçurin, a.g.e., 190.

⁴⁶ Biçurin, a.g.e., 188.

⁴⁷ Bernştam, 1952: 190-193.

esas çekirdeğini teşkil etmiştir⁴⁸. Bu sıralarda Fergana Devleti (Davanlılar'ın kurmuş olduğu devlet) ortadan kalkmış ve Kuşan Devleti'nin yönetimi altına girmiş bulunuyordu.

Diğer taraftan Orta Tanrı Dağları'nda yaşayıp Hyusyunlar'ın doğu kolunu teşkil eden Usunlar'ın, Hunlar'ın baskısı altında ve iç mücadeleler sonucunda batıya doğru sürüldükleri kaynaklarda bildirilmektedir⁴⁹. Bu tür göçler defalarca meydana gelmiştir. Usunlar hakimiyetlerini Tanrı Dağları'nda kurarken Saka ve Yüeçileri güneybatıya doğru sürmüşlerdir. Bunların bazıları, Sakalar başta olmak üzere Fergana'nın güneyindeki dağ vadilerine yerleşmişlerdi. Şimdi ise sıra Usunlar'da idi.

M. Ö. 49'da Tanrı Dağları'na göç eden Hunlar burada durumlarını tamamıyla sağlamlaştırdığı sıralarda Usunlar, Kuşan Devleti'nin hakimiyeti altında varlıklarını sürdürmekteydiler ve Kuşan devletinin ve hanedanının adı da Usun adından kaynaklanmıştı²⁴.

Usunlar'ın menşei meselesi ilim adamları arasında uzun süre tartışma konusu olmuştur. Kimi araştırmacılar (Abel Remyuza, Klaprot) bunların Ari menşeli olduklarını ileri sürmüşler, kimileri de (Radlov V. V.²², Aristov N. A.²³) bunların Türk menşeli olduklarını söylemiştir. Fakat bu konu günümüzde de hala bir sonuca ulaştırılamamıştır. Sırası gelmişken, elimizde bulunan kaynaklarda söz konusu mesele hakkında geçen bir bilgiyi aktarmanın da faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bir Çin metninde: "Usunlar dış şekliyle batı ülkesinin diğer yabancı kavimlerinden çok farklıdır. Mavi gözlü, sarı sakallı maymuna benzeyen kimselerdir ve şimdiki Türkler aslında onların

⁴⁸ Bernştam, 1952: 210;

⁴⁹ Bernştam, 1951:16.

²⁰ Biçurin, a.g.e., 198.

²⁴ Bernştam, 1951, a.y.

²² Radlov, V. V. "Voprosı ob Uygurah "(İz predisloviya k İzdaniyu Kutadku-Bilika, SPb., 1893 (prilojeniye k ZIAN, T. LXXII, 126.

²³ Aristov N. A. "Zametki ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob ih Čislennosti", *Jivaya Starina*, god VI, 1896, vıp. III-IV, 277-476.

torunlarıdır"²⁴ denilmektedir. Sadece bu bilgi elbette meselenin açığa kavuşması için yetersizdir, ama yine de konunun uzmanları için çok mühim bir ek bilgi olabilecek durumdadır kanaatindeyiz.

Fergana'nın Kuşan dönemi tarihinde ilk başta Usunlar sonra Hunlar önemli rol oynamıştır. Hunlar, Usunlar'ı bozguna uğrattıktan sonra sadece onların tapınaklarını ele geçirmekle kalmamışlar, siyasi fonksiyonlarının da taşıyıcıları olmuşlardır. Göçebe hayvancılık ekonomisine dayanan Hunlar, Fergana'nın en yakın komşuları olmuşlardır. Hun çağında Fergana ahalisinin Türk olması ihtimali pek azdı. Bu bölgeyi elinde tutan İranlılar, Orta Asya ve Çin'e giden kervanlarını buradan yola çıkarmakta idiler. Bu sebeple Fergana'nın Orta Asya tarihindeki önemi (İslamiyetten önceki devirler) siyasî olmaktan ziyade kültür ve ticaret bakımından önemli idi²⁵.

Fergana'nın bu dönemdeki özelliği, onun Tanrı Dağları'nın ve ona bitişik yerlerin yeni sahipleri olan Hunlar ile çevrili olmasıdır. Eski Saka-Usunlar'ın Fergana kültürünün etkisi altında kaldığı gibi Hunlar da bu kültür alanına girmişlerdir. Hun eserlerine Fergana'ya bitişik yerlerde, Talas Vadisinde (Kenkol, Beştaş) ve Batı Tanrı Dağları'nda (Arpa) rastlanmaktadır.

Bunlardan başka, Kuzey Fergana'da, -Aflatun yakınlarında, Güney Fergana'da -İsfara'da ve batıda -Ferhat Su Elektrik Santrali'ne yakın Şirin Saray adlı yerde de, Hunlar'ın bulunduklarını doğrulayan malzemeler ortaya çıkmıştır. Fergana'nın Hun dönemine ait eserler mezar olarak kullanılan katakomblar tarafından temsil edilmektedir. Cesetlerde Moğol hatları açıkça belli olmaktadır; cesetle birlikte yerli tür ve yapıdaki çeşitli kapkacaklar ve aynı zamanda tipik göçebe kapkacakları da yer almaktadır. Şirin Saray mezarlığında bulunan eşyaların tahlili, göçebe Hun kültürü ile yerli Fergana kültürünün karışımını göstermektedir²⁶.

²⁴ Biçurin, a.g.e., III, 65.

²⁵ Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara, 1984: 79.

²⁶ Bernştam, 1951: 20.

Hunlar'ın Tanrı Dağları'ndan Fergana'ya yaptıkları göçler bu bölgede Türk varlığının kuvvetlenmesine yol açmıştır. Hun Devleti'nin sağladığı birlik ve sıkı temaslar bölgede bir kaynaşmaya yol açmıştır²⁷ ki, bu bölgelerde Türk boylarının ayrı ayrı grupları ve Orta Asya'nın çağdaş Türk halklarına özgü kültür özellikleri teşekkül etmeye başlamıştır. Özellikle dağlı Fergana bölgesinde kalabalık göçebe halkının bulunması nedeniyle bu süreç daha da başarılı olmuştur.

Çin kaynaklarına göre Fergana'nın birkaç adı vardı; bunlar: Davan²⁸, Polona²⁹, Bohan veya Bohanna³⁰ ve Ninyuan³⁴ idi. Ninyuan haricinde bu isimlerin hepsi ülkenin gerçek adı olan Pargona-Fergana'nın Çince telâffuzundan başka bir şey değildir. Ninyuan ise onun 739-742'de Çin himayesini kabul ettikten sonra Çin tarafından verilen ve "uzak ve sakin" anlamına gelen bir Çince adı idi.

Söz konusu topraklara hakim olan Batı Türk Kağanlığı, Yedisu Bozkırları ve Tanrı Dağları'nda varlığını güçlendirdikten kısa bir süre sonra hakimiyetini Fergana'ya da yaymıştı. Batı Türkleri'in merkez vadisi Fergana'nın komşusu olan Talas Vadisiydi. Türkler buradan Ketmen Tepe ve Çatkal üzerinden doğrudan doğruya Fergana'ya hücum edebiliyorlardı. Türkler'in Fergana ile olan yakın münasebetlerine, Çatkal'ın güney yamacında yer alan, Nemengan bölgesinin kuzeyindeki Ungar Dağı'ndaki Türk mezarlıkları delalet etmektedir³².

Çin kaynaklarına göre 627-649 yılları arasında Batı Türkleri, Fergana'yı istila ederler ve bu bölgedeki yönetime son vererek bölgenin

²⁷ Ögel, a.g.e., 43.

²⁸ Biçurin, a.g.e., 186.

²⁹ Biçurin, a.g.e., 260.

³⁰ Biçurin, a.g.e., 274, 285.

³⁴ Biçurin, a.g.e., 319.

³² Bernştam, 1951: 12.

kuzey kısmını ele geçirirler. Batı Türk hanedanından Asılan Yeboçji adlı bir hükümdar Kasan şehrini alarak burada yerleşir. Güney Fergana ise yerli hükümdarların idaresinde kalmaya devam eder. Bunların merkezi Humın şehri idi³³.

Fakat arkeolojik bilgiler Türklerin git gide Fergana'nın güney ve doğu kısımlarına da yayıldıklarını göstermektedir. Bunu sadece şimdiki Celal-Abad ve Özkent şehirleri civarında bulunan Göktürkler'e ait taş heykelleri değil Alay Dağlarının etrafında, Gülçö köyünün yakınlarında bulunan heykeller (balballar) da ortaya koymaktadır. Bu taş heykelleri yakından incelersek: bunlardan biri mesela, 1,2 x 0,32 x 0,18 ölçüsünde olup, kumlu taş levhasından oyulmuştur. Balbal yassı yüzlü bir erkeğin figürüdür. Hafiften gözleri ve ağzı işaretlenmiş ve aşağıya doğru genişleyen yassı burnu belirtilerek gösterilmiştir. Yüzünde sakal ve bıyığın hiçbir belirtisi görünmemektedir. Boynu kabataslak bir şekilde yapılmıştır. Sağ kolu dirseğinden bükülmüş ve göğsünde konik şekilli bir kase tutmaktadır. Sol kolu aşağıda ya kılıç veya hançer kabzasını tutmaktadır. Levhanın aşağı kısmı arkası gibi hiç işlenmemiştir.

İkinci balbal 1,4 x 0,3 x 0,16m ölçüsünde olup, kare şekilli kafaya, düz burna sahiptir. Gözleri ve ağzı hafifçe belirtilmiş, kolları ise çizgi olarak gösterilmiştir. Sağ kolu göğsünde bir kase tutmaktadır. Bu balbal tamamlanmamış bir çalışma izlenimini bırakmaktadır³⁴. Yani, bundan şunu anlayabiliriz ki, iki balbal da Yedisu, Tanrı Dağları, Kazakistan, Güney Sibirya'da bulunan balbalların aynısıdır. Bunların farkı daha kaba bir yapıda olması ve insan kafası ve vücudunun kabataslak bir şekilde işlenmesidir. Kısacası Gülçö'de bulunan bu balbalların yerli mal olduğu ve buraya gelen Türkler tarafından yapıldığı kuşkusuzdur.

³³ Biçurin, a.g.e., II, 319.

³⁴ Zadneprovskiy, Yu. A. *Arheologičeskiye Pamyatniki Yujnih Rayonov Oşskoy Oblasti (ser. I tıs.do n.e.-ser. I tıs. n.e.)*. Frunze, 1960: 65.

Türklerin Güney Fergana'da da yerleştiklerini ve belli bir kısmının yerleşik hayata geçtiğini gösteren inkarı imkansız kanıtlar epigrafya malzemeleridir. Günümüzde Fergana Vadisi'nden elde edilen on beş adet Eski Türk Runik yazıtları bulunmaktadır. Bunların 13 adedi çini kapların üzerinde pişirilmeden önce yapılmıştır³⁵. Türk kitabelerinin çoğunluğu Güney Fergana'da bulunan şimdiki Fergana ve İsfara şehirlerinin dolaylarında yer almış eski meskun yerlerde bulunmuştur.

Türklerin ve yerli halkın, Fergana, Çaç, Uşuşana, Soğd ve Kuzey Toharistan'da birlikte yaşadıklarını arkeolojik materyaller de ortaya koymaktadır. Bu yerlerde eski Türklere ait tipik eserler bulunmuştur: Atıyla beraber gömülmüş cesetler, taş heykelleri, run yazıtları...vs. Soğd şehirleri ve köylerine sızmış Türkler hakkında bilgi veren diğer eserler de yerli halk tarafından bırakılmıştır. Bunlar Soğdlular'ın tasvîrî sanatlarında yansıtılmaktadır. Soğdlular Türk asilzadelerini ve askerlerini, kilden yapılmış figürlerde, duvar resimlerinde, paraların üzerinde, bayramlık gümüş kapkacakların üzerinde yansıtmışlardır³⁶. Fergana'nın budan sonraki tarihi de artık Maverâünnehr'in Araplar tarafından fethi hadisesine bağlıdır.

Araplar İran'ı fethettikleri ilk günlerden başlayarak Amu Derya'nın ötesi olan Orta Asya topraklarını da ele geçirmeyi hedeflemişlerdir. Çünkü Maverâünnehir, özellikle Zereşan, Kaşka Derya ve Fergana vahaları mükemmel iklimi ve verimliliği ile ün kazanmıştır. Maverâünnehir bu sıralarda siyasî dağınıklık dönemini yaşamaktaydı. Bu siyasî parçalanma V. yüzyılda ortaya çıkmış olup Eftalitler ve Türk Kağanlığı zamanlarında daha da şiddetlenmişti. Her bölgenin hakimi kendisini tamamiyle bağımsız görmekteydi ve özel, tantanalı, kendi unvanına sahipti. Mesela, Merv'in hakimine Maguya denmekteydi, Serahs hakimine Zaduy, Abiverd hakimine Bihan, Tirmiz hakimine Tirmizşah, Buhara hakimine Buharhudat, Uşuşana

³⁵ Zadneprovsky, Yu. A. "Tyurkskiye Pamyatniki v Fergane", SA, No 1, 270-274; Bulatova, V. A. "Runičeskaya Nadpis na Hume iz Ferganı", ONUz, 1965: VIII, 61-62.

³⁶ Ploskih, V. M.(Ed.) *İstoriya Kirgizskoy SSR*. Frunze, 1984: I, 232.

hakimine Afşin, Huttalan hakimine Huttalanşah, Soğd ve Fergana hakimlerine İhşid, Harezm hakimine Harezmşah ve Çaganiyan hakimine de Çaganhudat denmekteydi³⁷.

İslam orduları 644'te Horasan'ı ele geçirmelerine rağmen Araplar 672'ye kadar Maverâünnehir topraklarına girmemişlerdir. Ancak Halife Muaviye'nin hilafete geçmesi ile Horasan askeri harekatı planlı bir şekile sokulmuştur ve Horasan valisi Ubeydullah b. Ziyad Maverâünnehr'i ele geçirme teşebbüsünde bulunmuştur³⁸.

İslam orduları Maverâünnehr'e ilk defa Buhara melikesi Kabaç Hatun'un hakimiyeti sırasında girmişlerdir. Araplar defalarca Amu Derya'yı geçmişler ve Maverâünnehr'e akınlar yapmışlardır. Fakat Kabaç Hatun her defasında ya haraçlar ödeyerek, ya hediyeler vererek barış akdetmek ve devletini istiladan kurtarmak suretiyle hakimiyetini korumuştur. 672 yılının sonunda Ubeydullah b. Ziyad Maverâünnehr'e taarruz edip, Ramitan ve Buhara etraflarını ele geçirmiştir. Türkler ile Buharalılar'ın birleşik kuvvetlerine karşı yapılan şiddetli mücadeleden sonra Ubeydullah, Buhara melikesini sulh yapmaya mecbur etmiştir. Pek çok para, mal ve 2 bin kadar muharip Türkü esir aldıktan sonra Ubeydullah geçici olarak Maverâünnehir topraklarını terk etmek zorunda kalmıştır.

675 yılında Muaviye, Ubeydullah'ı Horasan'dan geri çağırmış ve yerine Said b. Osman'ı vali olarak tayin etmiştir. Said'in Horasan valiliği kısa sürmesine rağmen, o büyük bir ordu ile Maverâünnehr'e taarruz etmeyi başarmış ve Buhara'ya kadar ulaşmıştır. Buhara melikesi her zamanki gibi savaş olmasını istemeyerek, 300 dirhem fide verip barış yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Bundan sonra Said Buhara hakiminden şehir ileri gelenlerinin çocuklarından rehineler aldıktan sonra Semerkant ve Tirmiz'i

³⁷ Gafurov, B. G. *İstoriya Tacikskogo Naroda (v Kratkom İzloženii)*. Moskva, 1949: I, 134.

³⁸ Yıldız, H. D. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul, 1976: 34.

zapt etmiş³⁹. Said bu başarılarına rağmen konumunu uzun süre koruyamadı ve 678 yılında valilikten azledilmiştir.

Said b. Osman'ın azlinden sonra, fetih hareketi duraklamış ve bu durum Selm b. Ziyad'ın Halife Yezid (680-683) tarafından Horasan valiliğine tayin edilmesine kadar devam etmiştir. Selm Horasan'ın kendisine verilmesi üzerine büyük hazırlıklara girişmiş ve Semerkant üzerine yürümüştür. Semerkant'ı işgal edip, Harezm'i vergiye bağladıktan sonra Buhara'ya girmiş ve tekrar Hatun'u sulh yapmaya zorlamıştır.

Selm b. Ziyad'(680-681) tan sonra Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğine tayin edilmesine kadarki müddet içerisinde Maverâünnahr ile Araplar arasında ciddi bir askerî hareket yer almamıştır. Söz konusu dönemdeki askerî hareket dağınık bir şekilde olup, Arap emirlerinin çapulculuk hedeflerine hizmet etmekteydi.

Maverâünnahr'in gerçek fatihi, hiç kuşkusuz Kuteybe b. Müslimdir. 705 yılında Horasan valiliğine tayin edilen Kuteybe, kabiliyetli bir asker, üstadı Haccac gibi hiçbir şeyden çekinmeyen, cesaretle hiçbir şey elde edilmediğini anlayınca hile ve desise kullanan kurnaz bir insandı. Ülkenin siyasî parçalanma durumundan yararlanarak, tedricen Arapların Orta Asya'daki durumunu sağlamlaştırmıştır. 705'te büyük kuvvetlerle Belh üzerine yürümüş ve bu bölgenin bazı eyaletlerini tahrip ederek 706'da Maverâünnahr'e girmiştir. Önce Beykend'i tahrip etmiş ve sonra Tumuşkas'ı ve Remisan'ı ele geçirmiştir. Kuteybe'nin başarılı askeri hareketi Maverâünnahr prenslerini toparlanmaya ve müşterek düşmana karşı beraberce hareket etmeye sevk etmiştir. Kuteybe ancak 709 yılında Buhara'ya karşı harekete geçebilmiş. Buharhudat önceki gibi Türkleri ve Soğdluları yardıma çağırılmış ve kanlı bir çarpışma meydana gelmiştir. Kuteybe'nin durumu müşkül bir vaziyet almış. Yalnız Türkler ile Soğdlular arasında ihtilaf çıkarmayı başardıktan sonra

³⁹ Yıldız, a.g.e., 35.

Buhara'yı ele geçirebilmiştir. Sonbahar 712'ye doğru Soğd'u , Harezmi ve Semerkant'ı ele geçirmiş, büyük bir ganimet ve esirler ele geçirerek Merv'e dönmüştür.

Kuteybe b. Müslim, Soğd'u ele geçirmek için zamanında Arap kuvvetlerine ek olarak nasıl Harezmi, Buhara ve Nesef askeri kuvvetlerinden istifade ettiyse, aynen onun gibi sonraları 713 yılında Hocent, Şaş ve Fergana'nın zaptında artık Soğd kuvvetlerinden de yaralanmıştır. Bu şekilde Şaş, Hocent ve Fergana'nın bazı kısımları müsülmanların eline geçmiştir. Halife Velid'in emri üzerine Kuteybe b. Müslim 715 yılında Fergana'yı tamamen itaat altına almak ve Fergana ile Kaşgar arasındaki ticaret yolunu ele geçirmek maksadıyla sefere çıkmıştır.

VII. yüzyılın başında Batı Türk kağanı Ton Yabgu zamanındaki Türklerin Fergana hakimiyeti 656'da sona ermişti ve Fergana 656'dan sonra artık yerli hanedan tarafından yönetilmekteydi. Ferganalılar 715'te Kuteybe b. Müslim'in bizzat idaresindeki saldırıyı durdurmuş ve ülkelerini müdafaa etmişlerdir. Ferganalılar, Araplarla olan savaşta Batı Türkleri'nin askeri kuvvetlerinden ve Çinlilerin Doğu Türkistan garnizonundan istifade etmişlerdir. Fakat Fergana'nın Çin'den aldığı yardım Fergana'nın bir müddet için bağımsızlığını kaybetmesine neden olmuş ve Fergana VIII. yüzyılın başından 757'ye kadar Çin himayesine girmiştir. Fakat bu durum sadece sözde bir bağımsızlıktı. Fergana'da en çok Türkler söz sahibi durumunda olup, bunun dışında ne Araplar, ne de Çinliler önem taşımaktaydı⁴⁰.

Türk hükümdarları Fergana'da 739'dan sonra tekrar faaliyete geçmeye başlamıştır. Çinlilerin Asılan (Arslan) Dağan Çju dedikleri bir hükümdar, eski Kuşan hanedanı mensuplarına son vererek Fergana'yı tekrar Türklere bağlamayı başarmıştır. Arslan, Çin tarafından kabul edilir ve Çinliler'den

⁴⁰ Bernştam, 1951: 25.

prens unvanını aldıktan sonra onun topraklarına “Ninyuan Vilayeti” adı verilmiştir⁴⁴.

Araplar diğer yerlerde oldukları gibi Fergana’da da genel vali bulunduruyorlardı. Bunlar askerlere komutanlık ve tahsildarlık görevini yapmaktaydı. Fakat Ferganalılar, Türk askeri kuvvetlerine dayanarak kendi bağımsızlıklarını muhafaza etmekteydi. Kuteyba b. Müslim Merv ve Horasan’da⁴² olduğu gibi Fergana ile Şaş topraklarına da Arapları iskan etmiştir⁴³. Feth edilen bölgelerde Arap asilzadeleri en iyi topraklara, sulama tesislerine el koymaktaydı. Arap askerlerinin bir kısmı yerlilerden alınmış sulanan topraklarda temelli olarak yerleşmekteydi⁴⁴. Şehristanlarda kök salıp yerleşmekle Araplar, buralarda sadece hakim tabakayı oluşturmuyorlar, aynı zamanda Mevaraünnehir’deki yeni etnik unsuru teşkil etmiştir.

721-722’lerde Fergana meliki, Soğd göçmenlerine Isfara şehrinde “İsam b. Abdullah el-Bâhilî geçidi” denilen bir geçidi vermiştir⁴⁵. Bu Soğd-Zerdüş kùltürünün izleri sadece bu yerlerde değil arkeolog A. N. Bernştam tarafından birkaç yerde: Soh’ta (Mug Kurgan ve Zoroastr mezarlıkları), Kuzey Fergana’da, Kasan ve Karavan gibi bölgelerde de tespit edilmiştir⁴⁶. Bu tür göçmen grupların haricinde Maveraünnehir topraklarında en eski zamanlardan beri bütün Orta Asya ticaretini ellerinde bulunduran becerikli tüccar ve mâhir zanaâtkâr olan Soğdlular yaşamaktaydı. Bunların bir kısmı da Fergana bölgesinde bulunmaktaydı.

Araplar Fergana’yı geri alma fikrinden asla vazgeçmemişlerdir. Yapılan uzun mücadeleler sonucunda, Halife Mansur döneminde (754-775) Fergana’nın artık Hilafet’e bağlandığını görmekteyiz. Yalnız bu bağlılık da

⁴⁴ Biçurin, a.g.e., II, 319.

⁴² Belâzurî, *Fütûhu’l-Buldan*, Çev. Mustafa Fayda. Ankara, 1987: 589.

⁴³ Belâzurî, a.g.e., 629.

⁴⁴ Gafurov, 1949: I, 144.

⁴⁵ Bartold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız. Ankara, 1990: 201.

⁴⁶ Bernştam, 1951: 26.

pek uzun sürmemiş ve kaynakların verdiği bilgilere göre Halife Harunu'r-Reşîd zamanında (786-809) Araplar, tekrar Fergan'ya sefer düzenlemek zorunda kalmışlardır. Fakat burası artık Karluk Yabgusu'nun hakimiyeti altında bulunuyordu (VIII. yüzyılın 90'lı yılları)⁴⁷.

Böylece görüyoruz ki, Fergana Vadisi'nin halkı en eski zamanlardan beri çeşitli etnik guruplardan, yani Fars kökenli kavimler, Sakalar, Usunlar, Hunlar, Türkler, Araplar ve Soğdaklar'dan oluşan karmaşık bir etnik yapıyı oluşturmuştur. Fakat VII. yüzyıldan itibaren bu çeşitli kavimler topluluğunun arasında Türk unsurunun, artık açık bir şekilde hakim hale gelmeye başladığı görülmektedir. Bu durum giderek bölgenin İran dili konuşan topluluklarının Türkleşmesine yol açmıştır⁴⁸. Bölgede yerleşen topluluklar zaman içinde karşılıklı etkileşim sonucu geniş bir kültürel mozaik meydana getirmişlerdir ve neticede çeşitli kültürel unsurlar karışarak özgün bir "Fergana Medeniyeti" ortaya çıkmıştır.

Eski Fergana medeniyeti gerek Saka-Usun, gerek Hun-Türk dönemlerinden bu yana, bu bölgeye yerleşen göçebe kabilelerin özgün ve asırlarca devam eden gelenekleri ile, burada yaşamakta olan yerli halkın yerleşik tarım gelenekleri esası üzerinde meydana gelmiştir. Bu özellikler bölgede İslamiyetin yayılması sonra devlet dini haline gelmesiyle, IX-XII. yüzyıllarda meydana gelen Karahanlı Türk-İslam safhasında daha net bir şekilde kendini göstermiştir. Bu şekil artık tamamıyla Türk özellikleri taşıyan, yazı ve konuşma dili de tamamen Türkçe olan bir medeniyettir. Yani, alt etnik yapının mozaik temeline rağmen, Fergana medeniyeti tam anlamıyla bir Türk medeniyeti olmuştur ki, bu halkın dil ve kültür itibarıyla Türkleştiğinin de bir ifadesidir.

⁴⁷- Bartold, 1990: 218.

⁴⁸ İzgi, Özkan. "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*. 1981-1982: XII, 638.

BİRİNCİ BÖLÜM

FERGANA VADİSİ'NDE TABİAT İKLİM VE İNSAN

1. FERGANA VADİSİ'NİN FİZİKİ YAPISI VE İKLİM ÖZELLİKLERİ

Fergana Vadisi, Türkistan'da Sır Derya havzasında yer alan bir bölgedir (*Harita 1*). Fergana ismi dar manası ile yalnız kuzeyde Çatkal Silsilesi, doğuda Fergana dağları ve güneyde Alay Sıradağları ile çevrelenen vadiye tekâbül eder⁴. Günümüzde Fergana Vadisi Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan Cumhuriyetleri arasında bölünmüştür. Üçgen şeklindeki Fergana Vadisi 23. 000 km² yüzölçümünde ve kabaca 300 km. uzunluğunda, 70 km. genişliğindedir².

Coğrafi durumuna göre Fergana Vadisi, steplerden derin dağlara kadar uzanmış bir körfezi teşkil eder. Bölge hemen hemen tamamıyla muazzam karlı dağlarla kaplı büyük bir vadidir. Dağ tepeleri vadiden 3000-4000 m. yüksekliktedir. Vadinin dağ muhitini batıda ancak dar Hocent geçidi (7 km. genişliğindedir) keser ve bu geçit üzerinden Sır Derya nehri vadiden Açlık steplerine çıkar.

Fergana Vadisi'nin dağlarla çevrili konumu, onun iklim şartlarının batıda bulunan açık ovalara göre daha yumuşak olmasını sağlamaktadır. Vadiyi kapatan dağlar kuzeyden gelen soğuk hava kütlelerinin girmesini

⁴ Bartold, V. V. "Fergana", /A. İstanbul, 1993: IV, 558-559.

² Yazıcı, T. "Fergana", /A. İstanbul, 1995: XII , 375.

güçleştirir. Vadinin vejetasyon devrinde kış mevsimi dışında aldığı sıcak hava çeşitli sıcak-sever bitkilerin yetiştirilmesi için çok elverişlidir.

Fergana Vadisi'nin kuzey kısmı Çatkal Sıradağlarından ibarettir. Daha X. asır Arap coğrafyacıları, Çatkal (Arapça Cidgil) Vadisini Fergana'nın bir kısmı olarak göstermişlerdir³. Bu Çatkal Silsilesi vadinin akaçları arasında, ve Angren ile Çatkal nehir havzaları arasında su bölümü çizgisini oluşturmaktadır. Çatkal Silsilesinin batı kolunu teşkil eden Kurama Sıradağları yer altı servetleri yataklarının çokluğuyla meşhurdur⁴. Bu yüksek kayalıklar yazın karsızdır. Ancak Angren yaylasında yer yer sürekli kar kitlelerine rastlanmaktadır. Çapçama geçidinin kuzeyinde, Çatkal sıradağlarının yüksekliği aniden artar ve bazı noktalarda 4500 metreye ulaşır. Buna rağmen Çatkal sıradağlarının Fergana'ya bakan yamaçlarında çok az kar bulunur; halbuki onun kuzey yamaçları sürekli kar örtüsünün yanı sıra, buzullarla da kaplıdır. Bundan dolayı Çatkal ve Kurama sıradağlarının yamaçlarından daha küçük nehirler akmaktadır⁵.

Ancak sularını Çatkal Sıradağlarının en yüksek kısımlarından toplayan Patşa Ata ve Karasu nehirlerinin kaynaklarında durum biraz daha iyileşir. Bol yağışlardan dolayı burada nehirler daha bol suludur ve bu yörenin fiziki ve coğrafik şartları da komşu topraklardakinden tamamıyla farklıdır. Özellikle Patşa Ata, Aflatun ve Karasu nehir vadilerinde, Sarı Çilek Gölü yöresinin gür bitkileri göze çarpmaktadır.

Fergana Vadisi'ni doğudan kuşatan Fergana Sıradağlarının vadilerinde de aynı doğa şartları hakimdir. Vadinin kuzeydoğusundan, Çatkal Silsilesine bağlanan Fergana Sıradağları karmaşık yokuşlar silsilesidir. Bu silsileyi Ketmen Tepe'den çıkarak dar, ıssız boğaz üzerinden Narın Nehri delip geçmektedir. Fergana Sıradağlarının tepeleri boğazlarda ve bazı

³ Le Strange. *The Lands of the Eastern Califate*. Cambrige, 1930: 476.

⁴ Masson, M. Ye. *K İstorii Gornogo Dela na Territorii Uzbekistana*. Taşkent, 1953b : 38.

⁵ *Uzbekskaya SSR, Spravochnik*. Moskva, 1956: 288.

zirvelerde ortalama olarak 3300-3500 metreye kadar ulaşır. Mesela, Baubaşata 4490 m. yüksekliktedir⁶. Dağ silsilesinin güneydoğuya doğru uzanmasıyla dağlar daha yükselmeye başlar ve Süyek Boğazının yakınında, yamaçlarında Kara Derya'nın kaynaklarını oluşturan geniş kar birikintileri ve küçük buzullar ortaya çıkmaya başlar. Fergana'nın güneydoğu kısmından geçen bu Kara Derya nehri yerli halk tarafından dâimâ Sır Derya'nın yukarı kolu olarak kabul edilmiştir⁷.

Fergana Silsilesi, Fergana Vadisi'ni Tanrı Dağları'nın (Tiyan Şan'ın) yüksek vadilerinden ayırır ki, orada tamamiyle farklı bir fizikî ve coğrafi durum mevcuttur.

Fergana Vadisi'ni çevreleyen dağ silsilelerinin arasında en önemli ve en büyüğü Alay Sıradağları ve onun devamı olan Soh Vadisi'nden başlayıp batıya doğru uzanan Türkistan Sıradağlarıdır. Bu sıradağlar, muazzam kar engelleriyle Fergana Vadisinin güney kenarları boyunca uzanır ve vadiyi Alay Vadisinden ve Amu Derya'nın kuzey kaynaklarından ayırmaktadır.

Fergana Vadisi'nin manzarasında Alay Sıradağları önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü bunlar Fergana Vadisi'nin sulanmasında büyük önem taşır. Dağların muazzam kar rezervleri ve buzulları, bütün mühim nehirleri besler ve bununla birlikte bu nehirlerden tarlalara geçirilen sayısız büyük ve küçük çayları, dereleri de besler.

Alay Silsilesi, Fergana Silsilesiyle birleşen Süyek Boğazı'nın yanındaki karlı dağ düğümünde başlar⁸. Alay ve onu devam ettiren Türkistan Sıradağları, ortalama yüksekliği 4570 m. ve bazı tepeleri 5282'den 5880 metreye kadar ulaşan muazzam bir dağ silsilesidir ve daima karla örtülüdür⁹.

⁶ *Uzbekskaya SSR, Spravochnik*. 288.

⁷ Bartold, V. V. "Sır Derya", *IA*. İstanbul, 1993: X, 566-68.

⁸ Togan, Z. V. *Bugünkü Türkili, Batı ve Kuzey Türkistan*. İstanbul, 1942: I, 8.

⁹ *Uzbekskaya SSR, Spravochnik*. 289.

Alay Silsilesinde bu kadar yüksek tepelerin bulunması çok geniş kar alanlarının ve 240'tan fazla buzulların bulunmasına yol açmaktadır. Bu kar rezervleri Fergana nehirlerinin esas kütlesinin kaynaklığını yapmaktadır.

Fergana Vadisi pek eski zamanlarda olduğu gibi günümüzde de sıkı bir şekilde dağlara bağlıdır ve onun gelişmesi de onlardan ayrılmaz durumdadır. Vadiyi çevreleyen dağlar, muazzam yüksekliği sayesinde doğal bir rutubet muhafızı ve akümülatörü olmaktadır. Fergana nehirlerini besleyen karlar ve buzullar dağ yamaçlarında yüzlerce km² alanları kapsamaktadır. Bundan dolayı vadi ekonomisi, onun bütün sulama şebekesi, organik olarak etrafındaki dağlara ve tükenmez su rezervlerine bağlıdır.

Dağların etekleri, ovaları, ekinciliği yaşattığı gibi onlara bitişik yaylalar da yarı göçebe hayat için pek uygun gelmiş ve pek bol olan yer altı servetleri de dağlarda ve yamaçlarda oturanları madencilik, demircilik gibi işlerle uğraşmaya sevk etmiş, demirden yapılan silahlara mâlik olanlar da kuvvet bakımından komşularına üstün olmuştur. Orta Tiyanşan'ın yarı göçebe "Hakanî", "Türk" ve "Türgiş" Türkleri, yazlarını Tanrı Dağı'nın serin ve güzel yaylalarında geçirmişler, kışlarını da ya Batı Türkistan'ın Çu, Talas, Fergana, Hisar vilayetlerinde, yahut Doğu Türkistan'ın Koçu, Kûça, Barman, Uc, Kaşgar vilayetleri gibi Tanrı Dağı'na bitişik sıcak ovalarda geçirmişlerdir. Doğu ve Batı Türkistan'da yaşayan göçebelerin yazın yayla birleşme noktası olan dağlar bilhassa Alay, Arpa, Atbaş, Susamur, Koçkar, Kuyas yaylaları ve ılık göl çevreleri, Doğu ve Batı Türkistan'ın ahalisinin medeni hususta birliğine, idârî ve siyâsî hususlarda da birbirinden farksız olmasına sebep olmuştur⁴⁰.

⁴⁰ Toğan, 1942: I, 12.

2. Fergana Vadisi'nden Geçen Ticaret Yolları:

Büyük İpek Yolu olarak adlandırılan meşhur ticaret yolu, çeşitli devirlerde meydana getirilen küçük ve büyük kervan çığırlarının şebekesidir. Akdeniz'i Çin ile bağlayan direk yol, birden meydana gelmemiştir. Bu yollar Asya'nın batı kısmında M. Ö. VII-II. yüzyıllar arasında ortaya çıkmıştır ve çoğu zaman sadece tüccarların faaliyetlerinin sonucu olmayıp, burada kurulan devletlerin hükümdarlarının yönetimleri altına daha geniş yöreleri almak ve bu topraklardan muntazam bir şekilde vergi toplayabilmek gayretlerinin de büyük etkisi olmuştur. Sonraları "İskender'in fetihleri, batının uygar uluslarını Doğu'nun derinlikleriyle temasa geçirdiği tarihten itibaren, büyük ticari çaba bu tarafa yönelmişti. Çünkü dünyanın doymak bilmez egemenleri için zaruret haline gelmiş olan eşyanın üretim kaynakları burada idi"⁴⁴.

M. Ö. II. yüzyılın sonuna kadar Çin medeniyeti, diğer dünya için meçhul kalmıştı. Çin'in batı halkları ile münasebete geçmesine, Asya'nın yüksek dağ sistemleri yani Tiyan-Şan, Kun-Lun, Karakorum, Hindikuş dağları engel oluyordu. Bu durum Çinlilerin kendilerinin direk temaslara geçmesine kadar devam etmiştir.

M. Ö. 140-87 yılları arasında Çin'i Wu-Di adlı başarılı bir imparator idare etmekteydi⁴². Wu Di, Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra, Orta Asya'nın zengin toprakları üzerinden Büyük İpek Yolu'nu teşkil etmeyi tasarlıyordu. Çünkü, eğer Çin, uluslar arası ticaret yoluna sahip olursa Çin'in tesiri yükselirdi ve komşu ülkeler de oldukça zayıf kalırdı. Bu amaçla, İmparator sürekli bir tehlike halindeki Hunlar'a karşı bir ittifak sisteminin kurulmasını planladı. Fakat ittifak kurulabilecek olası devletler de Hun topraklarının gerisindeydi. Aslında bu halkları tam da tanımıyorlardı ve onları

⁴⁴ Heyd, W. *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, Çev. E. Z. Karal. Ankara, 1975: 3.

⁴² Bernştam, A. N. *Drevnyaya Fergana*. Taşkent, 1951: 9.

sadece saraya girebilen esirler, kervanbaşları ve cesur gezginlerin anlattıklarından biliyorlardı. Diğer taraftan, büyük boyuta ulaşan Orta Asya ticareti Hunlar tarafından sürekli tehdit ediliyordu. Bu ticaret her an tamamen engellenebilirdi.

İmparator Wu-Di, M. Ö. 138 yılında Hunlar'ın eski düşmanı olan ve onlar tarafından kendi otlaklarından kovalanan Yüeciler'e ortak düşmanlarına karşı birleşme önerisinde bulunmak üzere haber göndermeye karar verdi. Çang Kien'in başkanlığı altında batıya bir elçilik heyeti gönderdi⁴³. Çang Kien Tarım Nehri yatağının çöllerini ve Tiyan-Şan dağlarını geçip, 10 yıl Hunlar'da esir olarak bulunduktan sonra Yueçiler'i buldu; fakat onlar teklif edilen planı kabul etmediler. Böylece Çang Kien boş ama, o zamana kadar hiç bilinmeyen batı dünyası hakkında zengin bilgilere sahip olarak eve dönüş yolculuğuna başladı. Fakat, yolda tekrar Hunlar'a yakalandı. Yalnız tekrar kaçmayı başararak M. Ö. 125'te görevini önemli bir sonuca bağlayamamış, ama önemli bilgilere sahip olarak İmparatorun karşısına çıktı. Çang Kien'in Batı Ülkeleri hakkında getirdiği bilgiler Çin sarayı için paha biçilmez değerliydi. Bu topraklar çok eski ve gelişmiş yerleşik medeniyete sahip ve ezelden beri Hindistan, Yakın Doğu ve Orta Doğu ile sıkı bağlantılarda bulunan Orta Asya'nın bereketli vahaları idi⁴⁴.

Çang Kien, duydukları ve gördüklerinden dolayı hayretler içinde kalmıştı. (Çang Kien Tanrı Dağları ve Fergana'yı M.Ö. 136-128 yıllar arası ve 115'te olmak üzere iki kere ziyaret etmiştir. Ayrıca en çok Usunlar'ı ve Fergana'yı tasvir etmiştir⁴⁵) Sadece Fergana Vadisinde 70 tane büyük ve küçük şehir ve kasabaya rastlamıştı⁴⁶. Çang Kien imparatora, Çin'in batısında bulunan ülkelerin Çin'de olmayan neleriyle zengin oldukları hakkında, onların hiçbir atla mukayese edilemez boylu poslu cins atları hakkında bilgiler verdi.

⁴³ Biçurin, I. *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena.* Moskva-Leningrad, 1950: II , 148.

⁴⁴ Biçurin, a.g.e., II , 149.

⁴⁵ Bernştam, 1951: 9.

Verdiği malumat arasında rastladığı halkın, dut ağacı ipekçiliğini bilmediği, dolayısıyla ipek yapmayı bilmedikleri haberi de yer alıyordu⁴⁷. İmparator bu tür atlara sahip olmaya karar verir; çünkü bu sahiplik, göçebelere karşı savaşta büyük bir üstünlük sağlardı. Kısa bir zaman sonra İmparator, Orta Asya'ya elçiler gönderir. Bu elçilerin beraberinde götürdüğü hediyelerin arasında ipek de bulunmaktaydı.

Böylece, Batı Asya'da önceki devirlerde meydana gelen yol sistemleri ve kervan çığrıları, Çinlilerin Doğu Asya'dan çektiği yol ile birleşmiş bulunuyordu. Dolayısıyla bu tarihlerden itibaren (M. Ö. II. yüzyılın son 10 yılı) Büyük İpek Yolu da ortaya çıkmış bulunuyordu. Bu ülkeler arasında ticari ve kültürel mübadele ilişkileri başladıktan sonra Batı ve Orta Asya halklarını, Doğu ülkeleri ile bağlayan Büyük Ticaret Yolu XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, yani Moğolların Orta Asya işgaline kadar önemini büyük oranda yitirmemiştir⁴⁸. İpek Yolu olarak adlandırılan bu ticaret yolu birçok güzergahı kapsayan, çoğu zaman birbiriyle çakışan ve birbirini tamamlayan büyük tarihi ve kültürel sahadır. Bu ağ hem doğu-batı, hem de kuzey-güney arasında, kentler, ülkeler ve halkların çeşitli ilişkilerini sağlayan, barışçı ticarete olduğu kadar savaşçı güçlere de hizmet eden bir çeşit koordinat sistemi idi.

Ortaçağ döneminde Asya'yı aşan kara yollarının genel hatları veya güzergahları esaslı bir değişikliğe uğramamıştır. Tabi ki, yeni imparatorlukların kurulmasıyla onların kendi başşehirleri, zanaat ve ticaret merkezleri oluşurdu, dolayısıyla bazı yollar da yeni kollara ayrılırdı. Büyük Ticaret Yolu veya İpek Yolu ("İpek Yolu" adı ancak XIX. yüzyılda Almanyalı meşhur araştırmacı, coğrafyacı Ferdinand Von Richthofen tarafından verilmiştir⁴⁹) zor erişilir bölgeler, en yüksek dağlar ve en sıcak çöllerden

⁴⁶ Biçurin, a.g.e., 149.

⁴⁷ Biçurin, a.g.e., 153.

⁴⁸ Karayev, Ö. K. *Arabskiye i Persidskiye Istočniki IX-XII vekov o Kirgizah i Kirgizii*. Frunze, 1968: 62.

⁴⁹ Frye, R. N. *The Heritage of Central Asia, from Antiquity to the Turkish Expansion*. Princeton, 1995: 153;

geçen pek çok kervan yollarından oluşmaktaydı ve Orta Asya üzerinden geçerken yollar, sonu vahalara şehirler ve kasabalara, köylere ulaşan bir çok dallara ayrılırdı.

Orta Asya topraklarının Araplar tarafından feth edilmesiyle bölge tarihinde yeni bir gelişme safhası baş göstermiştir. Uluslar arası ticari ilişkiler, Akdeniz'i Uzak Doğu ülkeleriyle bağlayan Eski İpek Yolu üzerinden yapılmaya devam etmiştir. Orta Asya'da bu yol birkaç kola ayrılırdı:

1- Pamir Yolu veya Güney Yolu: Belh'ten çıkarak Badahşan ve Alay Dağları üzerinden Doğu Türkistan'a giderdi.

2- Fergana Ticaret Yolu: Fergana Vadisi'nin güney ve kuzey dağ eteklerinden geçerdi. Burada Oş şehrinden sonra Medva şehri ve sonra Alay dağları üzerinden Doğu Türkistan'a giderdi. Aynı yolun diğer bir noktası olan Özkent şehrinden kervanlar, Tanrı Dağları üzerinden Isık Göl'ün güney doğu sahiline geçip, oradan şark ülkelerine ulaşırdı.

3- Kuzey Yolu: Şaş'tan çıkarak İsficab, Taraz, Kulan ve Merke üzerinden Çu vadisine giderdi ve burada büyük ticaret merkezi olan Suyab şehrine ulaşırdı. Suyab'tan bu ana yolun bir kısmı Boom Boğazı üzerinden yukarı Barshan'a varırdı ve sonra Doğu ülkelerine giderdi. Diğerisi ise Kastek Boğazı, sonra İli Vadisi üzerinden geçerek Güney Sibirya'ya ulaşırdı²⁰.

Araplarda coğrafya bir ilim olarak VIII. yüzyılın ikinci yarısında teşekkül etmiştir²⁴. Uzun yıllar süren fetih savaşlarından sonra VII-VIII. yüzyıllarda meydana gelen Arap hilafetinin hükümdarları diğer imparatorlar gibi yeni gelir kaynaklarına ve haraç ödeyecek yeni ülkelere sahip olmaya, ülkenin iç ve dış ticaretini geliştirmeye çalışmaktaydı. Bu hal ve şartlar, Arapların yabancı ülkeler ve topraklar hakkında bilgilerini genişletmesine neden olmaktaydı. VIII

²⁰ Ploskih, V. M.(Ed.) *İstoriya Kirgizskoy SSR*. Frunze, 1984: I, 282.

²⁴ Kramers, J. H. "Geography and Commerce", *The Legacy of Islam*, Ed. T. Arnold. London, 1931: 82. Kraçkovskiy, I. Yu. *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura. Izbr. Soç.* Moskva-Leningrad, 1957: IV, 165.

-XI. yüzyılların Arap coğrafyacıları esas olarak kara, deniz, dağ, nehirler, yollar, meskun yerler, yönetim üniteleri vs. hakkında bilgilere ilgi göstermekteydi. Büyük devletler ve siyasi olaylar gibi tarih niteliğindeki konular da ilgi dışında kalmamıştır. Onların ilgi çevresi çeşitli halkların dini inançları, tahsilat tutarları gibi ekonomik meseleleri de kapsamaktaydı.

Orta Çağ Arap coğrafyacıları, söz konusu ticaret yollarının güzergahlarının geçtiği şehirlerin listesi ile birlikte, bir şehrin veya köyün diğerlerinden kaç fersah aralıkta yer aldığını, onların tarihî topografyasını ve şehirlerden ihraç edilen malların listesini doğru ve teferruatlı bir şekilde tasvir etmektedir²². Bu coğrafyacıların verdiği bilgilere göre incelemekte olduğumuz dönemde Orta Asya üzerinden geçen Büyük Ticaret Yolu'nun "Güney Yolu" veya Fergana Yolu'nu ve onun kollarını bir derecede göz önüne getirme imkanı ortaya çıkmaktadır.

Orta Asya üzerinden geçen Büyük Ticaret Yolu'nun ana yolu Abbasi Hilafeti'nin başkenti Bağdat'tan başlardı²³. Bağdat, bütün İslam dünyasının en önemli siyasî, kültür ve ticaret merkezi olup dünyanın bir çok ülkesi ile çeşitli ilişkilerde bulunmaktaydı²⁴.

Bağdat'tan çıkan yol Orta Asya'ya, Merv üzerinden geçerdi. Merv IX-X. yüzyıllarda çok büyük siyasi ve ticari öneme sahip olup, günümüzdeki Orta Asya topraklarına bir kapı vaziyetinde idi.

Ticaret Yolu, Merv şehrinden Amul şehrine (şimdiki Çarcou) ulaşırdı. İbn Hurdadbih, İbnü'l-Fakih ve Kudama İbn Cafer'in verdiği bilgilere göre bu şehirler arasındaki mesafe 36 fersah idi²⁵.

²² Hurdâdbih, Abu'l-Kâsim. *Kitâb al-Masâlik va'l-Mamâlik*, Ed. De Goeje. 1967: 26-30; Kudâma, b. Ca'far. *Kitâb al-Harac*, Ed. De Goeje. 1967: 202-203-208; İbn al-Fakîh, al-Hamadânî. *Kitâb al-Buldân*, Ed. De Goeje. 1967: 325-328.

²³ Karayev, a.g.e., 64.

²⁴ Kramers, a.g.e., 79.

²⁵ Hurdâdbih, a.g.e., 25; İbn al-Fakîh, a.g.e., 325; Kudâma, a.g.e., 202.

Ticaret yolu Amul'dan Buhara'ya geçirdi. Amul'dan Buhara'ya kadarki mesafe Hurdadbih'e göre 19, İbnü'l-Fakih'e göre 17, Kudama'ya göre 22. 5 fersah idi²⁶.

Ticaret Yolu, Buhara'dan Semerkant'a ulaşırdı. Buhara ile Semerkant şehirlerinin arası Hurdadbih'e göre 39, İbnü'l-Fakih'e göre 37 fersah idi. Sonra yol Zamin şehrine gelirdi. Adı geçen müelliflerin bilgilerine göre Semerkant ve Zamin şehirleri arası (Barkas 4 f., Huşufakan 4 f., Burnamaz 5 f., Zamin 4 f.) toplam 17 fersah idi²⁷.

Zamin şehrinde Büyük Ticaret Yolu, Güney (Fergana Yolu) ve Kuzey (Şaş=Taşkent) yolu olmak üzere iki kola ayrılırdı²⁸. Zamin şehri X. yüzyılda Uruşana'nın başkenti Buncuket kadar büyüklükte bir şehir idi. Zamin çok eski bir şehir olup mükemmel çarşıları, Cuma Camisi vardı ve etrafı bostanlar ile çevrili idi²⁹.

Zamin şehrinde yol, Sabata (2 f.), sonra Galuka (6 f.), sonra Hocent'e (4 f.), sonra Samgar'a (5 f.), Hacistan'a (4 f.), Turmukan'a (7 f.), Bab şehrine (3 f.) ve Fergana'ya (4 f.) ulaşırdı. Semerkant'tan Fergana'ya (Ahsiket'e) kadar toplam 53 fersah idi. Zamin'den Ahsiket'e giden yol, Kudama'nın hesabına göre 29, İbn Hurdabih ve İbnü'l-Fakih'e göre 33 fersah idi³⁰.

Hocent'ten Fergana'nın başkenti Ahsiket'e gitmek istenirse önce Kend'e, sonra Kend'den Soh'a (bir merhale) ulaşılır, Soh'tan Hokand'a (bir büyük merhaledir) ve Hokand'dan Ahsiket'e (bir merhaledir) ulaşılırdı³⁴. Burada iki yol vardı; bunlardan biri: susuz kum ve çöl üzerinden Ahsiket

²⁶ Hurdâdbih, a.g.e., 25; İbn al-Fakîh, a.g.e., 325; Kudâma, a.g.e., 203.

²⁷ Hurdâdbih, a.g.e., 25; İbn al-Fakîh, a.g.e., 325; Kudâma, a.g.e., 203.

²⁸ Hurdâdbih a.y.; İbn al-Fakîh a.y.; Kudâma a.y.

²⁹ Hurdâdbih, a.g.e., 26; Strange, a.g.e., 425.

³⁰ Hurdâdbih, a.g.e., 30.

kapılarına kadar, 7 fersahtı; sonra Şaş nehri aşıp Ahsiket'e gidilirdi³². Diğer yol ise: nehri aşıp Bâb'a kadar 5 fersah gidilirdi ve sonra Bâb'dan Ahsiket'e (2 fersahtır) ulaşıldı. Anlaşıldığı kadarıyla bu yollar Fergana'nın içindeki şehirleri müslüman ülkeler ile bağlayan iç yollar idi.

Hocent'ten çıkıp Maveraünnehir'in uç şehri olan Özkent'e kadar giden ana ticaret yolu ise şöyleydi: Hocent'ten yol Kend'e giderdi. Hocent şehriyle Kend arası bir merhale, Kend'den Soh'a kadar bir merhale, Soh'tan Riştan'a kadar bir merhale, Zenderamiş'tan Kuba'ya kadar bir merhale (Hurdadbih ve Kudama'ya göre 10 fersahtır³³), Kuba'dan Oş'a kadar bir büyük merhale (Hurdadbih'e göre 10 fersah, Kudama'ya göre 7 fersahtır³⁴), Oş'tan Özkend'e kadar bir büyük merhale (Hurdadbih, Kudama, İbnü'l-Fakih'e göre 7 fersah) idi³⁵. Burada, önemli ticaret noktaları olan Oş ve Özkend şehirleri coğrafik, ekonomik, ticari açıdan çok elverişli bir yerde bulunmalarından dolayı İpek Yolu'nun yani büyük ticaret yolunun gelişmesinde, işleminde önemli rol oynamasına imkanlar sağlıyordu. Taht-ı Süleyman Dağı, İpek Yolu'nda bulunan bir taş kulesi olup adeta bir yol ve yön gösterici rolünü oynamaktaydı. Bu iki şehir eski çağlarda olduğu gibi İslâmiyet döneminde de Eski çağlarda olduğu gibi İslamiyet döneminde de büyük ticaret, geçit ve transit merkezleri idi. Şunu da belli etmemiz lazım ki, Zamin şehrinden Özkend'e giden Güney-Fergana Ticaret yolu çok elverişli konumda idi. Çünkü bu yol dağ eteklerinden, düz bozkırlar üzerinden geçmekte idi. Fakat Oş ve Özkend şehirlerinden sonra şimdiki Kırgızistan topraklarından geçen güney yolu hep yüksek dağlar, boğazlar ve yüksek yaylalar üzerinden ilerlemekteydi³⁶.

³² İstahrî, İbrâhim b. Muhammad. *Surat al-Ard (veya Kitâb al- Mamâlik va'l-Masâlik)*, Ed. De Goeje. 1967: 335.

³³ İstahrî, a.g.e., 336.

³⁴ İstahrî, a.g.e., 335; Hurdâdbih, a.g.e., 30; Kudâma, a.g.e., 208.

³⁵ İstahrî, a.g.e., 335; Hurdâdbih, a.g.e., 30; Kudâma, a.g.e., 208.

³⁶ İstahrî, a.y.; Hurdâdbih, a.y.; Kudâma, a.y.; İbn al-Fakîh , a.y.

³⁶ Mez, Adam. *Musulmanskiy Rennans*. Moskva, 1966: 385-386.

Oş şehrinde kervanlar iki istikamette yol alırdı: Madı şehri üzerinden, sonra Çıyırçık ve Taldık boğazları üzerinden Alay'a ve sonra İrkeştam'a giderlerdi³⁷; buradan da kervanlar doğu ülkelerine ulaşırdı.

Kudama'ya göre³⁸, Özkent'ten çıkan kabile, Akaba'ya kadar bir günde ulaşırdı. Bu yol Hurtegin'e bağlı, birbirine bitişik pek çok köyler arasından geçerdi. Söz konusu yol, sarp bir yol olup kar düşünce geçilmezdi. Akaba'dan Atbaş'a kadar bir günlük yoldu. Bu yol inişli çıkışlı olup dağlar arasından geçerdi. Atbaş, Tibet-Fergana-Nuşacan arasında, yokuş üzerinde bulunan yüksek bir şehirdi. Atbaş'tan yukarı Nuşacan'a (Yukarı Barshan)³⁹ kadarki yolun bir kısmı küçük dağlar, bir kısmı köyler bulunmayan otlaklar ve pınarlar arasından geçerdi ve 6 fersahtı. Bu yolu tutan yanında ihtiyacı olan şeyleri taşımak mecburiyetindeydi. Yayalar bu yola girince nadiren kurtulurlardı. Yukarı Nuşacan'dan Tokuz Oğuzların hükümdarı Oğuz Hakan'ın bulunduğu yere yürüyüşle 6 günlük yoldu⁴⁰. Aynı bilgiler daha kısa bir şekilde Hurdâdbih'in eserinde de verilir. Fakat ona göre, Yukarı Nuşacan ile Tokuz Oğuzların Hakanının başkentine kadar 3 aylık yoldu⁴¹.

Bu malumatlardan anlaşılıyor ki, kervanlar Özkend'den sonra Yassı nehri kıyısı boyunca giderek Fergana dağlarını aşardı ve Arpa vadisini geçerek Akaba'ya ulaşırdı. Ö. K. Karayev'e göre Akaba, Özkent ve At-Başı arasında bulunan dağ boğazındaki sarp bir yokuş olup kervanların duraklama yeri idi; ve onu coğrafi olarak Ala Buka vadisi dolaylarında aramak doğru olacaktır⁴². Akaba'dan yol Kara Koyun vadisi üzerinden Ortaçağ Atbaş şehrine (şimdiki Koşoy Korgon harabeleri) giderdi. Arkeolojik bilgilere göre

³⁷ Sulaymanov, E. İ. "Gorod Oş na Stike Epoh: Torgovo-Ekonomičeskiye Svyazi", *Fergana Dolina Drujbi i Vzaimosoglasıya*. Bışkek, 1998: 73.

³⁸ Kudâma, a.g.e., 208-209; Ramazan Şeşen. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara, 1985: 188-189.

³⁹ Karayev, a.g.e., 68.

⁴⁰ Kudâma, a.g.e., 209.

⁴¹ Hurdâdbih, a.g.e., 30-31.

⁴² Karayev, a.g.e., 66.

Atbaş şehri VIII-XII. yüzyıllarda Türk Kağanlarının karargahı idi⁴³. Aynı zamanda bu şehir sadece tüccarların duraklama yeri olmayıp bir ticaret noktası olarak da önemli rol oynamaktaydı. Burada batılı ve doğulu tüccarlar güney yolundan geçerken ipek ve diğer mallarını, yerli göçebelerin hayvan mamülleri ve ham maddeleriyle mübadele etmekteydiler⁴⁴.

Güney yolu Atbaş'tan, doğuya doğru Koçkar vadisi üzerinden Isık Göl'e ulaşırdı; sonra Isık Göl'ün güney sahili boyunca ilerleyerek, kervanlar Barshan şehrine ve oradan da doğu ülkelerine ulaşırdı.

İbn Hurdadbih: "Yukarı Nuşacan'dan Toğuzguz Hakanının başkentine kadar bereketli topraklara sahip büyük köyler üzerinden 3 aylık (?) yoldur. Buranın sekenesi Türklerdir...Onların solunda (yani doğusunda ve kuzeydoğusunda) Kimaklar bulunmaktaydı. Karşısında (yani güneyinde) 300 fersahlık mesafede As-Sin bulunmaktadır⁴⁵" diye yazmaktadır. IX-X. yüzyıllarda çok büyük bir canlılık gösteren Güney Ticaret Yolu'nun bu ucunda Uygur hanlığı, Çin ve diğer doğu ülkeleri bulunmaktaydı. Adı geçen ülkeler Batı Asya ülkeleri ile çok sıkı ekonomik ve siyasi ilişkilerde bulunmaktaydı ve bu şartlar Asya ülkeleri arasındaki ticarî ve kültürel bağlantıların gelişmesinde önemli rol oynamaktaydı.

Kervan ticareti esas olarak Doğu ve Batı arasında nadir rastlanan malların mübadelesini yapardı. Transit ticaret malları genelde lüks eşyalar idi: değerli taşlar, inci, altın, gümüş ve bunlardan yapılmış eşyalar, kürkler, halılar, ipek kumaşlar, baharatlar, ilaçlar, cins atlar, nadir güzellikte porselenler vs. Bu yükün büyük kısmını ipek teşkil etmekteydi⁴⁶. Orta Asya'dan Fergana atları, deri, kürk, cam eşyaları, mücevherler, halılar ihraç ediliyordu ve sonraları fasulye, nar ağaçları, safran, ceviz vs. gibi tarım

⁴³ Bernştam, A. N. *İstoriko-Arheologičeskiye Očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*. MIA No: 26. Moskva-Leningrad, 1952: 100-102.

⁴⁴ Karayev, a.g.e., 67.

⁴⁵ Hurdâdbih, a.g.e., 31.

ürünlerinin de ihraç edilmeye başladığını görmekteyiz. Bu devirlerde Batı Avrupa, Asya mallarına karşı hemen hemen hiçbir şey koyamaz durumdaydı, çünkü orada üretilen mamüller kalite açısından çok düşüktü⁴⁷.

Asya'nın Güney Avrupa ve Kuzey Afrika ile olan sıkı münasebetleri eski devirlerden beri mevcut ve belli ise de, Orta Çağ'da buna yeni bir bölge katılmıştı: Doğu Avrupa Arap tüccarları söz konusu devirlerde İdil yatağını benimsemişlerdi ve Rusya'nın kuzey bölgelerine kadar ulaşmışlardı.

Orta Asya'nın Bulgar Hanlığı ile olan ticari münasebetleri de çok gelişmişti. Bulgar Hanlığı'ndan, Harezm üzerinden samur kürkleri, kakım, kokarca, gelincik, zerdeva, tilki, kunduz, tavşan kürkleri, keçi postu, mumlar, oklar, ak kavak kabukları, yüksek şapkalar, balık tutkalları, balık dişleri, kastorin yağı, amber, tabaklanmış at derileri, bal, şahinler, kılıçlar, zırhlar, akağaç kabukları, sılav balıkları, koçlar, halılar ithal edilirdi⁴⁸. Malların bir kısmı Orta Asya topraklarında kalır, diğer kısmı da söz konusu ticaret yolları üzerinden Doğu ve Uzak Doğu ülkelerine nakil edilirdi. Bulgar Hanlığı ile Orta Asya arasındaki ticaret yolları hakkında meşhur İbn Fadlan'ın Seyâhatnâmesinden yeteri kadar bilgiler edinmek mümkündür. İbn Fadlan, Halife Muktedir'in (908-932) İdil Bulgarları'na gönderdiği Büyük Elçilikte kâtip olarak görevlendirilmiş olup⁴⁹ aynı zamanda Orta Asya ile Güney Doğu Avrupa'yı bağlayan bu ticaret yolunu teferruatlı bir şekilde tasvir etmiştir.

Önceki devirlerde Bağdat ve İran'dan çıkan ticaret yolu Bulgar Hanlığı'na, Kafkasya ve Hazar Hanlığı üzerinden gitmekteydi. Fakat, X. yüzyılın başında yani Halife Muktedir'in hakimiyet döneminde Bağdat Halifesi ile Hazar Hanlığı arasındaki ilişkiler bozulmuştu ve bu sebepten ticaret yolları artık Maveraünnehir üzerinden geçmeye başlamıştı. İbn Fadlan'ın tasvirine

⁴⁶ Ploskih, (Ed.) 1984: 282.

⁴⁷ Masson, 1953b: 39.

⁴⁸ Gafurov, B. G. *İstoriya Tacikskogo Naroda (v Kratkom İzloženii)*. Moskva, 1949: I, 179-180.

⁴⁹ Ramazan Şeşen. *İbn Fazlan Seyahatnamesi*. İstanbul, 1995a: 24.

göre ticaret yolu Merv'den Amul'e, sonra Buhara'ya giderdi. Buhara'dan geriye, Ceyhun nehrine doğru yola çıkarak, buradan su üzerinden Güney Harezmi'nin merkezi Kat 'a sonra Curcani'ye Harezmi, Urgenç ve buradan da Yagindi nehri, Cim (Emba), Cahş (Sagiz), Uzil (Oyil), Erden (Zagsibay), Varş (Wahş), Ahti (Büyük Ankati), Vabnâ (Küçük Ankati), Yayık (Ural), Samur (Samara), Kinal (Kinel) nehirleri üzerinden Bulgar Hanlığı'na varılırdı⁵⁰. Yani bu şekilde ticaret yolu Hazar Kağanlığı'nın topraklarını dolanarak İdil (Volga) nehrinin sol kıyısı üzerinden geçmekteydi. Yol üzerinde tüccarların dinlenebileceği, kalabileceği kervan saraylar, hanlar bulunmaktaydı.

İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre, Halife Muktedir'in Bulgar Hanlığı'na gönderdiği Büyük Elçiye refakat eden kafilede beş bin kişi bulunuyordu. Anlaşılan kafile terkihi bazen çok kalabalık olabiliyordu, yalnız normal şartlarda kervan kafilesini yaklaşık 150-200 deve ve attan oluşurdu. Kafilede sadece tüccarlar bulunmayıp zanaatçılar, ustalar, âlimler, ressamalar ve seyyahlar da yer alırdı. Kafile ile beraber bazen büyük elçilikler de giderdi. Elçiler bulunduğu zaman kafile gerçekten de gördüğümüz gibi çok büyük ve kalabalık olabiliyordu.

Görüldüğü gibi, Orta Asya topraklarında güney ülkelerini kuzeyle, batı ülkelerini doğuyla birleştiren ticaret yolları kavuşurdu. Bu koşullardan dolayı Orta Asya halkları eski zamanlardan beri büyük komşuları olan Hindistan halkı, Çin, Uzak Doğu, Rusya, Kafkasya, Yakın ve Orta Doğu halkları ile derin ve sıkı bir siyasi, ekonomik ve kültürel münasebetler içinde bulunuyorlardı. Bu bağlantılar sadece bu ülke halklarının ilim ve kültürünün karşılıklı olarak gelişmesinde olumlu tesir bırakmamış, aynı zamanda dünya medeniyetinin, ilim ve kültürünün gelişmesinde de önemli rol oynamıştır.

Budizm, Maniheizm, Musevilik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi Hindistan ve Ön Asya'da doğan dinler ile Helen, Fars ve Hint kültürlerinin Orta Asya'ya

⁵⁰ Ramazan Şeşen, 1995a: 26-45.

ve Uzak Doğu ülkelerine yayılması hep İpek Yolu üzerinden olmuştur. Bu hususta özellikle din adamları, hacılar, sûfiler ve tüccarlar baş rol oynamıştır⁵⁴.

Orta Asya topraklarından geçen Büyük İpek Yolu'nun üç kolunun arasında Fergana kolu en önemlisiydi⁵². Fergana Büyük İpek Yolu'nun önemli sahası olarak yüzyıllar boyunca muhtelif dil, din, sanat ve kültür mensuplarının, tüccar, asker, elçi ve misyonerlerin bulunduğu geçit noktası olmuştur ki, burada daimi ticaret mübadelesi yapıldı. Ticaret malları haricinde Büyük İpek Yolu ilginç ve fevkalade fikirlerin yayılışına hizmet ederdi. Fikirler mübadelesi politikayı, aile ilişkilerini, felsefe ve dini etkilediği gibi, aynı zamanda sanat, mimarlık, tarım ve sanayi üzerinde de derin tesirler bırakmaktaydı. İpek Yolu'nun tarihi görevi sadece Doğu ve Batı kültürleri arasında köprü olmaktan ibaret değildi. Doğu-Batı arasındaki bilgi akışı da İpek Yolu vasıtası ile olmuştur. Meselâ, Çinliler'in kâğıt, matbaa, barut ve pusula gibi önemli buluşları bu yol vasıtasıyla İslam ülkeleri üzerinden batıya aktarılmıştır.

Netice olarak bütün bu şartlar şehirler ve çevrelerinin gelişmesinin temelini oluşturmuştur ve bütün bu hadiselerin sentezi olarak özgün, emsalsiz bir büyük güç ve cazibe kuvvetine sahip Fergana medeniyeti ortaya çıkmıştır.

3. YERLEŞİM YERLERİ

a. Fergana'da Şehirler, Kasabalar, Köyler

Genel olarak VIII. yüzyıl, Orta Asya'nın iki büyük dönemini ayıran bir hudut zamanıdır. Arapların fethi ve bununla birlikte yeni dinin yayılışı ve Arap

⁵⁴ Salim Koca. *Türk Kültürü II*. Trabzon, 2000: 151.

⁵² Rubi Roy. "İndiya i Serdtse Sredney Azii, Fergana: Kulturniye i Naučniye Svyazi, *Muras*. Bışkek, 2000: III,12.

dilinin devlet dili yerine geçmesi, küçük prensliklerin tek devlet sistemine dahil edilişi, yeni kültürel ve ekonomik münasebetlerin meydana gelmesi bölgedeki maddi ve manevi kültürün büyük ölçüde değişmesine yol açmıştır.

İlk zamanlarda şehirlerin bayındırlığına büyük zarar veren Arap fetihleri aynı zamanda bunların kılık-kıyafetlerinin büsbütün değişmesinde de büyük rol oynamıştır. Orta Asya'nın Arap hilafetine bağlanması Yakın Doğu ile Maverâünnehir arasındaki ticari ilişkilerin genişlemesine yol açmış ve bu durum doğal olarak şehirlerin gelişmesinde de büyük etken olmuştur⁵³. Bölgenin İslam sancağı altına girmesi dolayısıyla bir merkezden yönetilen muntazam Hilafet kuruluş sistemine bağlanması, kültürel ilişkilerin ilerlemesine, ticaretin ve zanaatın gelişmesine yol açarak Orta Asya'nın IX-X. yüzyıllarda meydana gelen ikinci şehirleşme döneminde önemli rol oynamıştır⁵⁴. İslam müelliflerinin Maverâünnehir şehirleri hakkında yazdıkları ile yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda elde edilen bilgiler, bu tarihi döneme özgü ayırıcı vasıfların ve olayların bütün Fergana şehirlerinin kaderinde de belli bir derecede iz bıraktıklarını göstermektedir.

IX-X. yüzyılların Fergana Vadisi, İslam coğrafyacıları tarafından detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Eğer yazılı kaynaklar Arap fütühatı sırasındaki Fergana hakkında Kâsân, Ahsiket, Urest ve Hocend olmak üzere sadece dört şehirden söz etmelerine karşılık X. yüzyıl coğrafyacıları artık Fergana'da bulunan 40 şehri sayarlar. Bunlardan Hocend, daha o zamanlarda duvarlarla çevrilmiş bir rabata sahipti⁵⁵.

⁵³ Gafurov, B. G. *Taciki. Drevneyşaya, Drevnyaya i Srednvekovaya Istoriya*. Moskva, 1972: 182.

⁵⁴ Belenitskiy A. M., Bentoviç İ. B. ve Bolşakov O. G. *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii*. Leningrad, 1973: 163.

⁵⁵ *Istoriya at-Tabari*, Red. Yusupov E. Yu., Hayrullayev M. M., Amincanova S. A. ve başkaları Taşknt, 1984: 1443.

Fergana bölgesi Sem'anî'ye göre doğuda Ceyhun ve Seyhun nehirlerinin ötesinde bulunan geniş bir bölgedir⁵⁶. Yakut Hamavî, Fergana'nın sadece bir bölge adı olmayıp aynı zamanda bir şehir adı da olduğunu bildirir. Ona göre bölge, doğuda Haytal tarafından Türklerle sınır olup Semerkant'tan 50 fersahlık bir mesafede bulunuyordu⁵⁷. (Hurdadbih'te 53 fersaktır⁵⁸.) Istahrî, vilayetin çok zengin ve nüfusunun çok kalabalık olduğunu kaydeder. Ona göre Fergana dağlarında çok sayıda altın, gümüş, bakır, firuze, civa, kömür ve nuşadır bulunmaktadır. Maveraünnehir'de nuşadının bulunduğu tek maden ocağı buradadır⁵⁹. Mukaddesî, Fergana'da bulunan yaklaşık 40 tane büyük ve küçük şehirlerden söz eder⁶⁰. Şehirleri sayarken otuz bir isim zikreder ve başşehir hariç bunları üç guruba ayırır: 1-Miyan Rudan Bölgesi; Şimdiki Narin Nehri ile Kara Derya arasına denilip Doğu Fergana'yı temsil etmekteydi. 2-Nesya Bölgesi; Güney Fergana'yı temsil etmekteydi. 3-Vagiz Bölgesi; Kuzey Fergana'nın yani Sir Derya'nın kuzeyinde bulunan şehirleri içine almaktaydı⁶⁴.

Mukaddesî ve diğer coğrafyacıların verdiği bilgilere göre birinci guruba Nasrâbâd, Minare, Renced, Şikit, Zârân, Hayrlam, Beşbeşan, Özkent; İkinci guruba: Oş, Kuba, Marginan, Riştan, Vankes, Kend, Aval, Nevkat-Miskan, Uştikan, Zenderamş; Üçüncü guruba: Bûkend, Kâsân, Bâb, Çarek, Aşt, Tubkâr, Dicerkerd, Bigân, Tishan, Cidgil, Şâvdân, şehirleri girmektedir⁶².

İbn Havkal'a göre Fergana'nın kureleri arasında: Yukarı Nesya, Aşağı Nesya, Asbara, Nukad, Miyan-Rudan, Cidgil, Urest, Besafar ve Aşt bulunmaktadır. Hocend tarafından Fergana'ya girince ilk kure Yukarı Nesya'dır. Buranın şehirleri arasında Vankes, Sûh, Huvakand (Hokand), Riştan vardır. Aşağı Nesya buraya bitişir. Aşağı Nesya şehirleri arasında Marginan, Zenderamş, Necrenk, Ustikan, Andukan (Andican) ve Hali

⁵⁶ Sam'anî. *Kitâb al-Ansâb*. London, 1912: IX , 274.

⁵⁷ Yâkût, al-Hamavî. *Mu'cam al-Buldân*. Kâhira, 1906-1907.(VIII cilt) VI , 364.

⁵⁸ Hurdâdbih, a.g.e., 30.

⁵⁹ Istahrî, a.g.e., 334.

⁶⁰ Mukaddasî, Şamsaddin. *Ahsan al-Takasim va Marifat al-Akalim*, Ed. De Goeje. 1967: 262.

⁶⁴ Mukaddasî, a.g.e., 262.

bulunmaktadır⁶³. Zikredilen iki kure ova ve çayır olup bunların arasında dağların olmadığı söylenir.

İbn Hurdadbih gibi, en eski Arap coğrafyacılarına göre, Batı Asya'dan Hilafet'in doğu hududuna giden ana yol Hocend'de Sır Derya'yı aşar. Bundan sonra Ahsiket'e kadar sağ sahili takip eder ve Ahsiket'ten sonra yeniden nehri aşarak Kubâ, Oş ve Özkent'e ulaşırdı⁶⁴.

İstahrî, Sır Derya'nın güneyindeki mintikalardan geçen bu yolu ana yol sayıyordu⁶⁵. Şehirlerin bulunduğu yerleri öğrenmek için şehir sıralamasındaki düzen ve bunların arasındaki mesafelerin tespiti çok önemlidir. İstahrî, vadi boyunca Güney Fergana'dan geçen bu Hocend-Özkent ana yolunu tasvir ederken şu şehirleri sayar: Hocend'den Kend'e kadar 1 merhale, Kend'den Soh'a kadar bir merhale, Soh'tan Riştan'a kadar bir merhale, Zenderamiş'ten Kuba'ya kadar bir merhale, Kuba'dan Oş'a kadar 1 büyük merhale, Oş'tan Özkent'e kadar bir büyük merhaledir⁶⁶.

Ana yolun güneyinde Asfara (İsfara), Aval ve Nekad denilen dağlık bölgeler bulunuyordu. Asfara bölgesindeki şehirler Tâ mâhuş ve Bamkâhuş idi⁶⁷. Bamkâhuş Soh'tan beş fersah, Tâ mâhuş da Bâmkâhuş'tan bir mil uzaklıktaydı⁶⁸. Bölge kısmen ovada ve kısmen dağda yer alıyordu.

Avâl şehri aynı addaki kurenin merkezi olup Soh'tan on fersah uzaklıkta Ucne yolu üzerinde idi. Şehrin köyleri olup, ayrı ve kenarda bulunan bir kureydi. Hudûdu'l-Alem'deki bilgilere göre Bagaskan şehri Avâl'e aitti⁶⁹.

⁶² Mukaddasî, a.y.; İstahrî, a.g.e., 266; Havkal, a.g.e., 513.

⁶³ Havkal, a.g.e. 513-514.

⁶⁴ Hurdâdbih, a.g.e., 30.

⁶⁵ İstahrî, a.g.e., 335.

⁶⁶ İstahrî, a.g.e., 335.

⁶⁷ Havkal, a.g.e., 514; İstahrî, a.g.e., 226.

⁶⁸ Bartold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız. Ankara, 1990: 174.

Nukad (Mukaddesîye göre Nevkâd)⁷⁰, dağlık bir şehrin adı olup aynı zamanda kurenin de adıydı. Şehrin adıysa Miskan idi ve başka bir şehri de yoktu⁷⁴. İstahrî'ye göre Nukad, Kubâ'dan doğuya doğdru 7 fersahlık bir mesafede bulunuyordu⁷².

İslam müellifleri batıdan Fergana'ya giden ilk şehir olarak Hucanda'yı (Hocend) gösterirler. Söz konusu yüzyıllarda Hocend şehri bazen Fergana'ya bağlı olup, bazen de müstakil bir idari bölge durumunda idi⁷³. İbn Hurdadbih ve İbn Havkal⁷⁴ Hocend'in Fergana'ya hudut olup buraya dahil olduğunu, yalnız âmilliği ayrı olduğunu bildirirler. İbn Havkal'a göre şehir Şaş nehrinin batı kıyısında yer almıştır. Şehrin uzunluğu genişliğinden fazlaydı. Her tarafı bağ ve bostandı. Fakat şehrin içinde bostanlar yoktu, evleri dağınaktı. Az sayıda köyü ile şehri ve kuhendizi vardı. Camisi şehirde, Dâr el-İlmâre'si rabattaki meydanda, hapishanesi ise kuhendizdeydi. Halkı güzel ve insanlık sahibiydi⁷⁵.

Şehir herhalde nehir boyunca 1 fersahtan fazla (6-8 km.) uzanırdı. Evleri çoğu zaman birbirine çok yakın bir şekilde yapılırdı. Bunlar genelde şehrin etrafında yer alırlardı⁷⁶. Mukaddesî, şehrin güzel ve temiz olduğunu yazar. Ona göre bu tarafta Hocend'den daha temiz şehir yoktur. Şehir ortasından ırmak akardı ve buraya dağlar bitişirdi. Müellif: "Akıllı kişiler şehri methetmişlerdir, şairler şiirlerinde anlatmışlardır"⁷⁷ der. Hududû'l-Âlem'deki bilgilere göre Hocend'in etrafında tarlalar çoktu ve yetiştirdikleri bitkiler

⁶⁹ *Hudûd al-'Alam*, "The Regions of the World", Trans. and Expl. by Minorsky. London, 1937: (p. 23b)

⁷⁰ Mukaddasî, a.g.e., 262.

⁷⁴ Havkal, Abu'l-Kasim. *Surat al-Ard*, Ed. De Goeje. 1967: 514.

⁷² İstahrî, a.g.e., 347.

⁷³ Hurdâdbih, a.g.e., 65.

⁷⁴ Havkal, a.g.e., 511.

⁷⁵ Havkal, a.g.e., 511.

⁷⁶ Negmatov, N. N. "Geografi IX-XII vv. o Hocente i Yego Oblasti", *Izdat. AN TacSSR, Otdeleniye Obşestv. Nauk*, 1956, No 8: 104.

⁷⁷ Mukaddasî, a.g.e., 272.

arasında en çok nar ağaçları bulunuyordu. Şehir sakinleri çok cesur ve savaştıydı⁷⁸.

Hocend'den bir fersahlık mesafede Kend şehri bulunuyordu⁷⁹. Bu amillikte Kend'den başka şehir yoktu. Yakut, şehirde bademlerin çok olmasından dolayı ona Kend-i Badem dendiğini söyler. Bu bademlerin kabukları o kadar ince olurdu ki elle kırılabilirdi⁸⁰. Buradan çeşitli ülkelere badem ihraç edilirdi. Mukaddesî'ye göre Kend'de çarşıların ortasından bir dere (veya kanal) akardı⁸¹. Mukaddesî onu Fergana şehirleri arasında gösterir.

Hocend ile Fergana arasında hudut sayılan Vankent veya Vankes şehri yer almıştı. Şehir küçüktü fakat çok sayıda tarlalara sahipti⁸². Mukaddesî Vankent'in Riştan kadar büyüklükte olduğunu söyler. Ona göre Riştan büyük bir yer olup, camisinin biri çarşıya, diğeri meydana açılan iki tane kapısı vardı⁸³. Hududu'l-Alem'in yazarı Riştan, Huvâkand (Hokand) ve Zenderamış şehirlerinin çok nüfuslu olduklarını ve bunların da pek çok tarlalara sahip olduklarını bildirir⁸⁴. Yakut'a göre Riştan, Marginan köylerinden biriydi⁸⁵. Huvakand (Hokand) hakkında Arap coğrafyacıları başka bilgi vermezler. Sem'anî, şehri hiç tasvir etmeden sadece adını zikreder⁸⁶. (Yakut'ta da aynısıdır)⁸⁷.

Nihayet Yukarı Nesya'nın diğer bir şehri olan Soh, dağlık bölgede kurulmuş bir şehir olup, 60 köyü vardı. Amillikleri, durumu, ahalisinin

⁷⁸ *Hudûd*, (p. 23b).

⁷⁹ Havkal, a.g.e., 511.

⁸⁰ Yâkût, a.g.e., VII, 283.

⁸¹ Mukaddasî, a.g.e., 272.

⁸² *Hudûd*, (p. 23b).

⁸³ Mukaddasî, a.g.e., 272.

⁸⁴ *Hudûd*, (p. 23b).

⁸⁵ Yâkût, a.g.e., IV, 262.

⁸⁶ Sam'anî, a.g.e., V, 200.

⁸⁷ Yâkût, a.g.e., III, 480.

kalabalığıyla ayrı bir büyük küre sayılırdı⁸⁸. Şehir Buttam ile Fergana arasında yer alıyordu⁸⁹.

Aşağı Nesya şehirlerine gelince; Merginân, Yakut'un malumatlarına göre Fergana'nın en meşhur şehirlerinden idi⁹⁰. Fakat böyle denmesine rağmen diğer kaynaklarda, şehir hakkında pek fazla malumata rastlanmaz. Sem'ânî de aynı bilgiyi verir, fakat farklı olarak şehrin Gandab adlı bir mahallesinden söz eder⁹¹. Mukaddesî'ye göre Marginan küçük bir şehir olup, Cuma camisi çarşılar içindeydi ve şehir kapıları önünden bir nehir geçirdi⁹². Uştikan küçük bir şehir olup camisi çarşısında idi⁹³. Andukan (Andican) Yakut'ta sadece bir köy adı olarak zikredilir⁹⁴. (Sem'ânî'de de aynı bilgiler geçer)⁹⁵. Andukan ancak XIII. yüzyılın ikinci yarısında Moğol hakanları Kaydu ve Tuva Han zamanlarında şehir konumuna gelmiştir ve XIII. yüzyıla kadar Fergana'nın başkentliğini yapmıştır⁹⁶. Aşağı Nesya'nın diğer şehirleri hakkında başka bilgilere rastlanmamaktadır.

Güney Fergana'ya ait olup ana yol üzerinde bulunan şehirlerden Kubâ ve Uş (Oş) şehirleri vardı. Kubâ, İstahrî'ye göre bu yüzyıllarda Fergana'nın başkenti Ahsiket'ten sonraki ikinci büyük şehirdir. Ona göre Kubâ, buradaki şehirlerin en güzellerindendi. Burada kuhendiz, rabat, Cuma camisi ve çarşılar vardı⁹⁷. İbn Havkal aynı bilgileri vermekle birlikte şunları da ekler: "şehrin kuhendizi harap olup camisi buradadır. Çarşıları rabattadır. Dar el-İmâre ve hapishane de rabattadır. Rabatın etrafını çeviren bir sur bulunur.

⁸⁸ Havkal, a.g.e., 514; İstahrî, a.g.e., 266.

⁸⁹ *Hudûd*, (p. 23b).

⁹⁰ Yâkût, a.g.e., VII, 310.

⁹¹ Sam'anî, a.g.e., IX, 179.

⁹² Mukaddasî, a.g.e., 272.

⁹³ Mukaddasî, a.y.

⁹⁴ Yâkût, a.g.e., I, 347.

⁹⁵ Sam'anî, a.g.e., I, 364.

⁹⁶ Bartold, 1990: 214-216.

⁹⁷ İstahrî, a.g.e., 333.

Kubâ'nın, Ahsiket'in bostanlarından ve sularından daha fazla bostanı ve suyu vardır⁹⁸.

Mukaddesî Kuba'nın diğer şehirlerden daha rahat, daha geniş, daha hoş, daha temiz, daha cazip bir şehir olduğunu bildirir. Hatta ona göre mantiken buranın merkez olması gerekirdi. Şehrin ortası meydanlık olup camisi çarşısındaydı. Hakîmler Kuba için "Fergana Kuba'dan ibarettir. Geri kalanı çör çöptür" demişlerdir⁹⁹. Şehrin muharebe hazırlığı ve sayısı çok köyü vardı. Kubâ hududunda başka bir şehir olmayıp, başka bir amillik de bitişmezdi. Hudûdu'l-Âlemin müellifi Kubâ'yı, Fergana'nın en büyük ve en gelişmiş mamur şehri olarak gösterir⁴⁰⁰.

Söz konusu yüzyıllarda Fergana'nın üçüncü büyük şehri Oş'tur ve Fergana'nın ekonomik ve ticari merkezidir⁴⁰¹. Mukaddesî'ye göre Oş nehirleri bol, çeşitli özelliklere sahip bir şehirdir. Ferah ve bolluktur. Çarşıları bol olup camisi çarşılarının ortasındadır. Dağa yakın zengin bir yerdir; suları boldur⁴⁰². İbn Havkal Oş için şöyle der: "Oş'un mamur şehri ve kuhendizi bulunur. Dar el-İmâre ve hapishane kuhendizdedir. Şehrin bir rabatı ve bu rabatın etrafında su bulunur. Bu şehir, üzerinde Türkleri gözetleme yeri bulunan dağa bitişiktir (*Resim 8*). Bu gözetleme yerinden onların sebze tarlaları, sürüleri korunur⁴⁰³. Karakola her taraftan gönüllüler gelirdi⁴⁰⁴. Şehrin üç kapısı vardı: Dervaza-i Kuh (Dağ Kapısı), Dervaze-i Âb (Su Kapısı) ve Dervaza-i Mugkede (Mugkede Kapısı). Bu kapılar müstahkemdi⁴⁰⁵. Mugkede "ateşe tapanlar mabedi kapısı" anlamına gelip, eski Zerdüştlük dininin bir yankısıydı. Bu yüzyıllarda Oş sakinlerinin ancak küçük bir kısmının Zerdüştlük mensubu

⁹⁸ Havkal, a.g.e., 513.

⁹⁹ Mukaddasî, a.g.e., 271.

⁴⁰⁰ *Hudûd*, (p. 23b).

⁴⁰¹ Zadneprovsky, Yu. A. *Oşskoye Poseleniye k Istorii Ferganı v Epohu Pozdney Bronzy*. Bışkek, 1997: 113.

⁴⁰² Mukaddasî, a.g.e., 272.

⁴⁰³ Havkal, a.g.e., 513; Istahrî, a.g.e., 266.

⁴⁰⁴ Mukaddasî, a.y.

⁴⁰⁵ Havkal, 513; Istahrî, 266.

oldukları anlaşılmaktadır. Çünkü X. yüzyılda İslamiyet'in, Fergana'nın bütün tarım ahalisinin hakim dini durumuna geldiği bilinmektedir⁴⁰⁶.

Hudûdu'l-Alem'de Oş'un kalabalık ve zengin bir şehir olduğundan söz edilir. Halkı çok savaşçıydı. Şehir dağın eteğinde yer alıp dağın üzerinde gözetleme karakolları çoktu.⁴⁰⁷

Oş'un etrafındaki tarımla uğraşan meskun yerler (Özkent ve Kubâ'nın etrafında olduğu gibi) şehir için birer dış istihkam hattı görevini yapmaktaydı. Bunun dışında Oş'un güneydoğusunda 2 fersahlık⁴⁰⁸ mesafede zamanına göre mükemmel bir kaleye sahip olan Medva şehri vardı⁴⁰⁹. Oş'tan farklı olarak Kubâ ve Özkent'in etrafında şehirler yoktu. Oş hakkındaki bilgilere büyük Türk alimi Kaşgarlı Mahmud'un ünlü Divânü Lügati't-Türk'ünde de rastlanır. Kaşgarlı, Oş için "tanınmış bir şehir adı" demekle birlikte Uc diye şehir adının diğer bir yazılışını da verir⁴⁴⁰.

Ve nihayet Arap dünyasının son klasik coğrafyacılarından Yakut el-Hamavî sözlüğünde Oş'un büyük bir şehir olduğunu, duvarlarla çevrili olup dört kapısı bulunduğunu söyler. Daha önceki coğrafyacılar şehrin ancak üç kapısından söz etmişse de arada geçen 2-3 yüzyıl boyunca şehrin daha da büyüdüğü, daha müreffeh olduğu anlaşılmaktadır. Süleyman Dağı'nın üzerinde hâla Türk göçebelerine karşı karakol bulunuyordu. Ona göre Oş, Kubâ'nın yakınında yer alıp, şehir ve civarındaki topraklar çok bereketliydi⁴⁴⁴.

Fergana'nın kuzey kısmındaki şehirlerin tasvirine geçmeden önce, ilk olarak vilayetin merkezi olan Ahsiket'te durmamız lazım gelir. Günümüzde Sır Derya'nın kuzey sahilinde, Namangan şehrinin 20 km. güneydoğusunda

⁴⁰⁶ Galitsky, V. Ya ve Ploskih V. M. *Starinniy Oş*. Frunze, 1987: 24.

⁴⁰⁷ *Hudûd*, (p. 23b).

⁴⁰⁸ Istahrî, a.g.e., 347.

⁴⁰⁹ Havkal, a.g.e., 514.

⁴⁴⁰ Kaşgarlı, Mahmud. *Divânü Luğati't-Türk*, Çev. Besim Atalay. Ankara, 1998: I, 35.

⁴⁴⁴ Yâkût, a.g.e., I, 374-375.

tarikh literatüründe Ahsiket olarak (X-XIII. yy.) ve Ahsı olarak (XIV-XVII. yy.) bilinen bu eski şehrin büyük harabeleri bulunmaktadır⁴⁴². Arkeolog uzmanlar onun en az iki bin sene önce meydana geldiğini ileri sürmektedirler⁴⁴³.

İslam müelliflerinden İbn Havkal, ortaçağ Ahsiket şehrini şöyle tasvir eder: "Şehir Şaş nehri üzerinde düz bir arazide kurulmuş, kendisiyle dağlar arasında 0.5 fersah uzaklık bulunan bir beldedir. Nehrin kuzeyindedir. Şehrin bir kuhendizi vardır. Şehrin ayrıca bir rabatı bulunur. Dar el-İmare ve hapisane kuhendizde, camisi kuhendizin dışındadır⁴⁴⁴. (İstahrî'ye göre şehristandadır)⁴⁴⁵. Bayram namazgahı Şaş nehrinin kıyısındadır. Çarşıları hem şehirde hem rabattadır. Bununla beraber, çarşıların çoğu şehirdedir. Şehrin büyüklüğü üçte bir fersah genişliğindedir. Yapıları topraktandır. Rabatın etrafında sur vardır. İç şehrin müteaddit kapıları bulunur. (İstahrî'de beş kapıdır)⁴⁴⁶. Bunlardan biri Bâbu Büceyr, diğeri Bâb el-Murakkaş'tır. Diğerleri ise Kâsan, Cuma Mescidi ve Rahabe kapılarıdır. (İstahrî'de Dâr-i Rihane'dir)⁴⁴⁷. Hem şehirde hem rabatta akarsular, çok sayıda havuz vardır. Rabatının her kapısı iki fersah boyunca uzanan gür bostanlara ve devamlı akan nehirlerle açılır. Şaş Nehri'ni geçince bir konak boyunca şehrin hizasında çayırlar, bol otlaklar ve kumluklar uzanır⁴⁴⁸. Hudûdu'l-Alem'de Ahsiket, emirlerin ve âmillerin devamlı bulunduğu yer olarak gösterilir. Ona göre Fergana'nın bu baş şehri Sır Derya'nın kıyısında, bir dağ eteğinde yer almıştır ve bu dağda çok sayıda altın, gümüş madenleri mevcuttur⁴⁴⁹. Sem'ani'ye göre Ahsiket Fergana'nın en güzel ve en temiz şehridir⁴⁵⁰.

⁴⁴² Çulanov, Yu. G. « Gorodişşe Ahsiket », SA, 1963, No III, 197.

⁴⁴³ Bernştam, 1952: 247; Çulanov, 1963 : 199.

⁴⁴⁴ Havkal, a.g.e., 512; Ramazan Şeşen, 1985 : 239-240.

⁴⁴⁵ İstahrî, a.g.e., 265.

⁴⁴⁶ İstahrî, a.g.e., 265.

⁴⁴⁷ İstahrî, a.y.

⁴⁴⁸ Havkal, a.g.e., 512-513; Yâkût, a.g.e., I , 153.

⁴⁴⁹ Hudûd, (p. 23b).

⁴⁵⁰ Sam'anî, a.g.e., I , 153.

Şehristanı sulayan çeşitli kanallar, duvarları tuğla ve kireçle örülmüş güzel depolara dökülürdü. Mukaddesî'ye göre Ahsiket, Filistin'deki meşhur Remle şehrinin bir buçuk misliydi⁴²⁴.

Arkeolojik bilgilere göre Ahsiket'in kuhendizi şehristanın güneybatı köşesinde yer almaktaydı ve 30 m. yükseklikteydi. Güney tarafını tahkim etmek için nehrin yüksek ve sarp kıyısı kullanılmıştır ve buradaki duvarlar daha alçaktı. Şehristan ve rabatın diğer bütün tarafları duvarlarla çevrilmiştir. Ahsiket'in şehristanı plan olarak uzunca dikdörtgen şeklinde olup, batıdan doğuya doğru uzanmaktaydı. Şehristan üç tarafından kulelere sahip kudretli duvarlarla çevrilmişti. Şehristanın doğu duvarında 10 tane kule bulunmaktaydı. Bu kuleler günümüzde biri birinden 20-30 metrelik mesafeyle ayrılan, yayılmış tepeler şeklinde muhafaza edilmiştir. Kuzey duvarında 11 tane kule bulunmuştu. Batı duvarında ise 3 tane kulenin izi muhafaza edilmiştir⁴²². Bütün duvarlar, dış kenarı yüksek derin bir hendekle çevrilmiştir. Şehristanın meydanı boyunca birbirine çok yakın yapılan binaların kalıntıları bulunmaktadır. Bunların üzerinde ortaçağ dönemine ait çeşitli çini eşyalar bulunmuştur. Bu çini eşyaların arasında Türk dönemine ait ve özellikle Samanoğlu-Karahanlı dönemine ait eşyalar ağırlıktadır⁴²³. Kültür tabakası gösteriyor ki, insanoğlu burada Kuşan zamanından beri yaşamaktaydı. Fakat Ahsiket'in inkişafı Türk dönemi ve sonraki dönemlere denk gelmektedir.

Bugün, şehrin içindeki sahanın büyük kısmı yerliler tarafından tuğla fabrikası ve diğer inşaatlar için kazılıp götürülmüştür. Fakat şehrin bir kısmı yine de muhafaza edilmiş durumdadır ve topografya çekimleri sırasında şehir mahallelerinin bulunduğu yerler, anıtsal yapıların kalıntıları, havuzların, kapılara götüren yolların izleri tespit edilmiştir: ikisi şehristanın batı duvarında ve ikisi de doğu duvarında yer almaktaydı.

⁴²⁴ Mukaddasî, a.g.e., 271.

⁴²² Ahrarov, İ. "Arheologičeskiye Issledovaniya Gorodişşa Ahsiket v 1960g.", *ONUz*, 1962, No VIII, 55-56.

⁴²³ Bernştam, 1952: 244-247.

Şehrin kuhendizi şehristanın güneybatı köşesinde yer alıp, şehristandan kuzeyden geçen bir yol vasıtasıyla, doğudan da bir hendekle ayrılmaktaydı. Plan olarak üçgen şeklindeydi. Kuhendizin güney tarafı Sır Derya'ya doğru sert bir uçurumla açılmaktaydı. Bu tarafta ve kalenin kuzeybatı tarafında iki tane kulenin izi muhafaza edilmiştir. Genel olarak kuhendiz şehristandan bir kaç metre daha büyüktü ve böylelikle şehristan ve etrafındaki yapılardan daha yüksek ve hakim durumda idi. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda, kuhendizin sahasının büyük bir kısmının Sır Derya tarafından alıp götürüldüğü anlaşılmıştır.

Rabatın, zamanında duvarla çevrildiği anlaşılmaktadır. Onun geniş toprakları zanaatçıların mahallelerini, çiftçileri, çarşıları vs. içine almaktaydı. X-XII. yüzyıllarda bu toprakların yoğun bir şekilde iskan edildiği arkeolojik malzemelerden belli olmaktadır. Kazılar sırasında burada pek çok seramik kuburlar (borular), küpler, tuğla örmeleri, dökme seramik, cam kapkacaklarının kalıntılarına rastlanmıştır. Sellerle rabatın güneydoğu kısmında yer alan hamamın büyük kısmı tahrip edilmiştir⁴²⁴.

Arkeolojik araştırmalar IX-X. yüzyıllarda Ahsiket'in bütün ekonomik görünümünü ortaya koymaktadır. Zanaat mahallelerinin büyüklüğünden anlaşıldığına göre, bu şehir, ticaret ve zanaat merkezi olmuştur. Bu paraların ve cûrufların çok sayıdaki kalıntılarından anlaşılmaktadır. Şehrin sağlam duvarları ve kuvvetli kuhendizi de onun bir idare merkezi olduğunu göstermektedir. IX-X. yüzyıllarda Fergana'nın başkenti olan Ahsiket, eski başkenti Kasan'i çoktan geride bırakmıştı. Çünkü Ahsiket, Fergana'nın ekonomik gücünün temerküz ettiği Sır Derya civarında bulunuyordu.

⁴²⁴ Ahrarov, 1962: 56.

Ahsiket'in beş fersah kuzeyinde aynı adı taşıyan nehrin kenarında, sözü geçen Kâsân şehri bulunuyordu⁴²⁶. Şehir İslamiyet'ten önce de var olup, Miladî yüzyılın başında Davan devletinin başkenti idi ve sonra vilayetin İslamiyet'ten önceki hükümdarları olan İhşidîler'in başkentliğini de yapmıştır⁴²⁶. Yalnız söz konusu dönemde Kâsân eski önemini çoktan yitirmiş ve küçük bir şehir haline gelmiş durumda idi. İslam müellifleri ondan pek fazla bahsetmezler. İbn Havkal'e göre Kâsân, hem şehrin hem kurenin adıdır. Köyleri, tarlaları ve sürüleri vardır⁴²⁷. Sem'ani burada fethedilmez bir kalenin bulunduğunu söyler⁴²⁸. Şehir Türk topraklarının yakınında bulunuyordu⁴²⁹ ve geniş bir çevreye sahipti⁴³⁰.

Nihayet Fergana'nın kuzey kısmında Necm ve Kervân kureleri ile aynı adlardaki şehirler ve Cidgil kuresi ile Ardlânkes zikredilmektedir. İbn Havkal'a göre Necm, burada bir bölgede toplanmış kalabalık bir köyün adıdır⁴³⁴. Bu köylerde, buraya saldırmak isteyen düşmanlara karşı koruyan askerler, hayvanlar ve müdâfiler bulunuyordu. İstahrî'ye göre Ahsiket'ten Kervân kuresinin sınırına kadar 7 fersah, Kervân şehrine kadar 9 fersah idi⁴³². İbn Havkal şehrin geniş sahası, mamur köyleri olduğunu söyler⁴³³. Yakut şehir adının yazılışını Karavan olarak vermektedir⁴³⁴.

Hudûdu'l-Alem'deki bilgilere göre Cidgil, dağlar ve harabeler arasında bulunan Fergana'nın bir kûresidir. Burada küçük şehirler ve pek çok köy yer almıştır. Maden ocakları vardır. Cidgil'de at ve pek çok koyun yetiştirilirdi⁴³⁵. İbn Havkal Cidgil'in şehri olarak Ardlanket'i (veya Ardlankesi) gösterir ve bu

⁴²⁶ İstahrî, a.g.e., 275.

⁴²⁶ Bartold, 1990: 176-177.

⁴²⁷ Havkal, a.g.e., 514.

⁴²⁸ Sam'anî, a.g.e., X, 239.

⁴²⁹ Yâkût, a.g.e., II, 207.

⁴³⁰ Havkal, a.g.e., 334.

⁴³⁴ Havkal, a.g.e., 514.

⁴³² İstahrî, a.g.e., 346-347.

⁴³³ Havkal, a.g.e., 514.

⁴³⁴ Yâkût, a.g.e., VII, 247.

⁴³⁵ Hudûd, a.y.

âmillikte başka bir şehir yoktur der⁴³⁶. Kâsân ile Fergana'daki Ardlanket'in arası bir günlük yol, yani iki menzil idi. Cidgil bölgesinin, o zamanlarda Fergana'nın dahilinde olarak kabul edilen Çatkal Vadisi'ne tekabül ettiği açıktır⁴³⁷.

Fergana vilayetinin üçüncü bölgesi olan Miyan-Rudan Cidgil Nehri (Narın) ile Sır Derya (Kara Derya) arasında yer alıp Türklerle sınır bölge idi. Bu bölge günümüze kadar yerli adını "İki su arası" muhafaza etmiştir. Müslümanlar burasını ancak X. yüzyılda ele geçirebilmişlerdir. Miyan-Rudan'ın esas merkezi Haylam (Ketmen-Töbö) her halde Karluk hükümdarlarının ikâmetgâh yeri idi.

İbn Havkal'e göre Miyan-Rudan'ın çok köyü, bol zahiresi vardı. Bölgenin başşehri Haylam olup Samanogullarından Emir Ebu'l-Hasan Nasir b. Ahmed burada doğmuştu. Mukaddesî bölgenin adını Hayrlâm olarak verir. Ona göre Hayrlâm, büyük bir şehir olup çarşısında güzel bir camisi vardı⁴³⁸. Hudûdu'l-Alem'de ise Hatlam olarak zikredilir ve küçük bir şehir olarak gösterilmektedir⁴³⁹.

Sem'anî'nin Türk şehirlerinden diye zikrettiği Uzkand veya Yuzkand (Özkent) Miyan-Rudan bölgesinde bulunuyordu⁴⁴⁰. Yakut, şehrin diğer bir yazılışını da verir: Uzcand. Ona göre Uzcand Maverâünnehir'e ait bir şehir olup Fergana'nın en ucundadır ve gayrimüslim ülkelerle bitişiktir⁴⁴¹. Kaşgarlı'nın bilgilerine göre Özkent, Fergana'daki bir kasabanın adı olup Türkçe bir isimdir. "kendimizin şehri" anlamına gelmektedir⁴⁴². İstahrî'ye göre burası, Oş şehrinin üçte ikisi kadar büyüklükteydi. Kuhendizi, müstahkem

⁴³⁶ Havkal, a.y.

⁴³⁷ Bartold, a.g.e., 177.

⁴³⁸ Mukaddasî, a.g.e., 272.

⁴³⁹ Hudûd, (p. 23b).

⁴⁴⁰ Sam'anî, a.g.e., VIII, 438; V, 49.

⁴⁴¹ Yâkût, a.g.e., I, 374; VII, 530.

⁴⁴² Kaşgarlı Mahmud (Besim Atalay), a.g.e., I, 344.

şehri, rabatı, bağları, bostanları ve akarsuları vardı⁴⁴³. İbn Havkal'a göre buranın geniş bir bölgesi, geniş bir sahaya dağılmış köyleri bulunurdu. Âmilliğinde başka bir şehir yoktu. Çarşıları rabattadır. Özkent Türkler'in kapısı önünde bir ticaret yeri⁴⁴⁴. Türkler ticaret yapmak için buraya gelirlerdi. Mukaddesî'ye göre Özkent'in kapısının önünde köprüsü olmayan bir kanal akardı. Rabatını bir duvar çevrelerdi. Buranın şehir merkezi mamur olup çarşıları, camisi, suru vardı. Bunların hepsinin içine su giderdi. Şehrin dört kapısı bulunurdu. Bu kurenin şehirleri arasında suru bulunan başka bir şehir yoktu⁴⁴⁵. Hudûdu'l-Alemdeki bilgilere göre şehir dolaylarından iki nehir geçerdi. Bunlardan birinin adı Yabaku olup Tibet dağlarından akar, diğeri ise Barshan nehri olup, Karluklar (Halluk) bölgesinden akardı⁴⁴⁶.

XII. yüzyılda Özkent şehri ekonomi ve ticaret merkezi olarak o kadar önemli mevkiye gelmişti ki şehrin bulunduğu Sir Derya nehri (Kara Derya) bazen Özkent nehri olarak zikredilirdi⁴⁴⁷. Asıl Özkent şehri IX. yüzyılda Türk beylerinden Dihkan Çur-Tegin'e aitti⁴⁴⁸. X. yüzyılın sonuna doğru Fergana Vadisi, Maverâünnehir'in diğer bölgeleri gibi Karahanlılar tarafından zapt edildiği zaman Özkent Maverâünnehir'in baş şehri durumuna gelmişti. Özkent'in en müreffeh ve mamur olduğu devir bu döneme, yani Karahanlılar'ın ilk devrine rastlar. Sonraki dönemde Özkent, Fergana vilayetinin merkezi görevini yapmıştır.

Yakut, Özkent'in şehirleri olarak Malud⁴⁴⁹ ve Şikit⁴⁵⁰ isimlerini verir. Bunlar, Türklerle sınır şehirlerdi. İbn Havkal'a göre Ahsiket'ten Şikit'e kadar 9 fersahlık yol olup burası Miyan-Rudan'ın ilk şehri idi⁴⁵¹.

⁴⁴³ Istahrî, a.g.e., 266; Havkal, a.g.e., 513; Ramazan Şeşen, 1985: 240.

⁴⁴⁴ Havkal, a.g.e., 513-541.

⁴⁴⁵ Mukaddasî, a.g.e., 271.

⁴⁴⁶ Hudûd, a.y.

⁴⁴⁷ Bartold, 1990: 210.

⁴⁴⁸ Hurdâdbih, a.g.e., 30; Kudâma, a.g.e., 208.

⁴⁴⁹ Yâkût, a.g.e., III, 154.

⁴⁵⁰ Yâkût, a.g.e., V, 285.

Mukaddesî Şikit'in büyük bir yer olduğunu ve burada çok ceviz yetiştiğini bildirir. Ona göre Şikit'te bazen 1000 ceviz bir dirheme alınabilirdi. Şehrin camisi çarşısında idi⁴⁵². Burada Türk toprakları sınırında Özkent Şelat'tan başka Biskent, Astiyâkent⁴⁵³ şehirleri ile Haft-Dih yani yedi köy kazası bulunuyordu. Istahrî, Şelat ile Biskent'te cami yoktur fakat bunlar hudud şehirleri olduğu için bunları da zikrettim der. Ona göre Ahsiket'ten Miyan-Rudan'ın son şehri olan Şelat'a kadar yaklaşık 5 geçitti; Haylam ile Şelat arası ise 7 fersahtır⁴⁵⁴.

Fergana'nın doğu bölgesinin diğer bir şehri Nasr-Âbâd idi. Mukaddesî'ye göre Nasrâbâd büyük bir şehir olup etrafı sefid dal ve hûr ağaçlarıyla çevriliydi. Burasını bir hükümdar (Herhalde Ahmed b. Asad) Nasr adlı oğlu için kurmuştu. Şehir onun adını taşıdı. Camisinin kapısının üzerinde küçük bir minaresi vardı⁴⁵⁵.

Yakut Zârkân'ı bir köy ismi olarak verir⁴⁵⁶. Sem'anî'de de aynısıdır⁴⁵⁷. Mukaddesî'ye göre Zârkân orta büyüklükte bir şehir olup Cuma camisi vardı⁴⁵⁸. Pirinç tarlaları çoktu ve sulama tesisleri yapılmıştı. Renced büyük ziraat sahaları bulunan ve ayakkabıcılar çarşısında temiz bir camisi olan bir şehirdi⁴⁵⁹. Beşbeşan büyük bir şehirdi; camiinin önünde bir meydan bulunuyordu⁴⁶⁰.

Coğrafyacıların tasvir ettiği bu Fergana şehirleri sadece siyâsi iktidarın, ticaretin ve zanaatın merkezleri değildi. Bunların yanında çok gelişmiş yer altı servetlerini işleme atölyeleri ve dükkanları da bu şehirde

⁴⁵⁴ Havkal, a.g.e., 524.

⁴⁵² Mukaddasî, a.g.e., 271.

⁴⁵³ Havkal, a.g.e., 514.

⁴⁵⁴ Istahrî, a.g.e., 346-347-348.

⁴⁵⁵ Mukaddasî, a.g.e., 271.

⁴⁵⁶ Yâkût, a.g.e., V, 384.

⁴⁵⁷ Sam'anî, a.g.e., VI, 267.

⁴⁵⁸ Mukaddasî, a.g.e., 271.

⁴⁵⁹ Mukaddasî, a.y.

⁴⁶⁰ Bartold, 1990: 178.

toplanmıştı. Ayrıca bölgenin Karahanlılar tarafından zapt edilmesinden sonra Yedisu bölgesinde, Isık Göl sahillerinde ve Tanrı Dağları'nda da şehirlerden, kervansaraylardan, kalelerden oluşan kalabalık bir kültür şebekesinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Bu topraklar ve şehirler üzerinden Semerkant, Buhara v.s. diğer şehirlere pek çok ticaret kervanları geçirdi.

Orta Asya şehirlerinin teşekkülleri çok farklı, değişik ve özgün bir şekilde gerçekleşmiştir. Bazı şehirler, kökleri çok eski zamanlara kadar giden yerleşim merkezleri üzerinde yükseldiyse de (bu şehirler genel olarak Maverâünnehir vaha bölgesine aittir) diğerleri ise eski Sogd kolonileri esaslı üzerinde veya V-VII. yüzyıllarda vücuda gelen askeri ve ticari merkezler üzerinde yükselmiştir. Bu tür şehirler daha çok Yedisu bölgesi şehirlerine özgüdür. Yerleşim merkezlerinin bir kısmı göçebeler muhitinde kurulmuştur. Mesela, Merkezi Tanrı Dağları'ndaki Atbaş, Koçingarbaşı (veya Koçkarbaşı, bugünkü Koçkor) şehirleri gibi. Ayrıca, Şırdakbek ve Koşoy Kurgan şehir harabeleri ile Suyap şehri, Koyluk ve Kuzey Yedisu'nun diğer şehirleri gibi askeri ve ticari merkezler üzerinde veya Kağan karargahları üzerinde meydana gelmiştir. Bu ikinci tip şehirler genel olarak XI-XII. yüzyıllara yani Karahanlılar dönemine aittir.

b. Kültürel Açıdan Orta Asya ve Fergana Şehirlerinin Genel Özellikleri

Fergana'da Arap fütuhâtı, İslamiyet'in yayılışı anlamına gelmiştir. Arap fatihleri İslam dinine, fatihler ile feth edilen halkı aynı dünya görüşüne, aynı ahlak normlarına bağlayabilecek büyük bir ideolojik güç olarak çok büyük önem vermişlerdir.

İslam dini, Arap yöneticilerin oturduğu, büyük tüccarların bulunduğu, ticarete bağlı toprak aristokrasisinin temerküz ettikleri şehirlerde daha başarılı

olmuştur. Yerli aristokrasi İran ve Ön Asya ile yapılacak ticaret için geniş perspektifler açan bu Arap fütuhatının önemini çabuk anlamışlardı⁴⁶⁴.

Bu zaman içinde meskun yerlerin umumi sayısının hızla azaldığı bellidir; fakat büyük ticaret yollarının üzerinde bulunan şehirler, sadece varlıklarını korumakla kalmayıp, büyümeye ve gelişmeye başlamıştır. Araplar Türkistan'da, İran'da (Şiraz ve Kum) ve Kafkasya'da (Gence) olduğu gibi yeni büyük şehirler kurmamışlardır. Fakat bunların zamanında eski şehirlerin ölçüleri daha da büyümüştür. İslamiyet'ten önce meydana gelen şehristanlar (iç şehirler), kuhendizler (Kaleler) ve şehrin dış duvarlarıyla çevrili olan rabatlar daha da belirgin hale gelmeye başlamıştır⁴⁶².

Orta Asya şehirleri böylelikle daha Arap fütuhatı sırasında şehristanların etrafında, ticaret ve zanaat varoşları olan rabatların kuruluş sürecini yaşamaktaydı. İşte bu durum, VIII-X. asırlar arası Orta Asya şehirleri tarihinde rabatların ortaya çıkışı ve bunların ayrıca mahallelere dönüşme dönemi olarak bilinmektedir. Ticaret ve zanaat varoşları olan rabatlar, şehrin en kalabalık ve en canlı kısmı olmaya başlamıştır. Şehristan ya tamamıyla ortadan kalkmış veya şehrin genel planı içinde eriyip, rabatla birleşerek bir bütünlüğü içindeki yerini almıştır. Dolayısıyla şehrin genel durumu da değişmeye başlamıştır. IX. asrın başına doğru öyle bir şehir tipi meydana gelmiştir ki, genel olarak hiçbir esaslı değişime uğramadan bütün Ortaçağ boyunca yaşamını sürdürmüştür⁴⁶³.

Şehir hayatı eski devirlere göre daha az meskun yerlerde yoğunlaşmaktaydı ve bu da şehir bayındırlığı ve yapı inşaatı için büyük işlerin yapılmasına yol açmaktaydı. Böylece, şehir kültürünün özü olan camiler, medreseler, hamamlar, çarşılar, hanlar, mağazalar ve zanaat mahalleleri meydana gelmeye başlamıştı.

⁴⁶⁴ Lavrov, B. A. *Gradostroitel'naya Kultura Sredney Azii*. Moskva, 1950: 67

⁴⁶² Bartold, V. V. *İstoriya Turkistana*. Moskva, 1963: II (1), 122.

⁴⁶³ Belenitskiy, A. M. *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii*. Leningrad, 1973: 162.

Yazılı kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla başlangıçta ticaret çarşısı ağırlıklıydı. Çarşı yerleri genelde şehristan duvarları içinde değil, kapıların yanındaydı⁴⁶⁴. Bartold'a göre çarşılar genelde şehir civarında bulunmaktaydı. Fakat çok zaman geçmeden ticaret daha sürekli bir karaktere dönüşmeye ve çarşı meydanında zanaat tesisleri de toplanmaya başlar.

Şehirlere su, ya en yakın nehirlerden veya bazen onlarca kilometrelik uzaklıktaki açık veya yer altı kanalları vasıtasıyla dağlardan getirilirdi. Orta çağlarda bu yer altı kanalları halk arasında "kariz" adıyla biliniyordu. Istahri'ye göre erken Ortaçağ Buhara, Semerkant ve Merv su dağıtım sistemleri genel olarak dere şebekelerinden ve havuzlardan oluşmaktaydı. Bununla birlikte Buhara'nın şehristanı tepe üzerinde yer almıştı ve bundan ötürü buraya su ulaşmıyordu. Dolayısıyla sadece rabat sulanabiliyordu⁴⁶⁵. Semerkant'ta su, şehre kurşun oluğu vasıtasıyla çekilirdi ve dere şebekeleriyle dağıtılırdı. Bunun yanı sıra halk kuyuları da kullanılmaktaydı⁴⁶⁶.

Açık dere su dağıtım sistemleri her halde çok yaygındı. Fakat bu usul, su dağıtım sisteminin tek üslubu değildi. Orta Asya şehirlerinde çok eskiden beri pişmiş topraktan borular (pöhrenk) yardımıyla yapılan yer altı su dağıtım sistemleri de mevcuttu. Bu pöhrenkler yani "kuburlar" daha eski zamanlardan beri kullanılmaktaydı ve bazen kanalizasyon için de kullanılmaktaydı.⁴⁶⁷ Erken Ortaçağ şehirlerine ait kubur su boruları eski Pencikent kazıları sırasında bol miktarda ortaya çıkmıştır⁴⁶⁸.

Kuburlar sadece su borusu olarak kullanılmayıp yerli tip kanalizasyon için de kullanılırdı. Bu tür kuburların örnekleri Varahşa'nın X-XI. yüzyıllara ait

⁴⁶⁴ Lavrov, 1950: 68.

⁴⁶⁵ Bartold, 1990: 105.

⁴⁶⁶ Voronina, V. A. "Rannesrednevekoviy Gorod Sredney Azii", SA, 1959, No I, 100.

⁴⁶⁷ Voronina, a.g.m., 101.

⁴⁶⁸ Vyazmitina, M. İ. "Keramika Ayrtama Vremeni Kuşanov", *Trudi AN UzSSR*, 1945: I, 38.

toprak katmanında çok sayıda keşfedilmiştir. Bunlar avlularda ve evlerde yer alan akıtma oluklarıydı. Su tesisatları birkaç parçadan oluşuyordu:

1-Toplayıcı kerpiç kutusundan, 2-Eğik şekilde yerleştirilmiş akaçlama tesisinden, 3-Humdan (küp) yapılmış emme kuyusundan. Hum genelde devrilmiş şekilde yerleştirilirdi. Borular genel olarak hum üzerinde, onun kırılmış dibine oturtulan düşey bir dirseği oluşturmaktaydı. Bunun için çoğu zaman kırılmış veya kullanılmayan kaplar kullanılırdı. Kaplar düşey şekilde, iki üç tanesi üst üste birleştirilirdi. Bu tür çömlek su boruları şeklinde kanalizasyon sistemi, Fergana şehirlerinde yapılan arkeoloji kazılarında da ortaya çıkmıştır⁴⁶⁹.

Sonraki dönemlerde Orta Asya şehirlerinde ana kanalizasyonlar kullanılmaya başlar. XI-XII. yüzyıl Tirmiz'de tonoz biçiminde olan yer altı galeri şeklinde tuğladan yapılmış bir çirkef çukuru keşfedilmiştir. Bu tip çirkef çukurları "tazarlar" Buhara'da da vardı ve aynı zamanda Fergana şehirlerinde de yaygındı. Ahsiket, Kuva, Oş vs. şehirlerinde yapılan çeşitli kazılarda bu tür tazarlar, yani çirkef çukurları defalarca ortaya çıkarılmıştır.

Kuba şehrinde caddeler taşla döşenmişti. Kaldırımlar ise kırık taşlarla kaplanmıştı. Küçük avlulu evler birbirine sıkışık bir tarzda yer almaktaydı. Evlerde ocaklar, eyvanlarda pide pişirmek için tandırlar bulunmaktaydı⁴⁷⁰.

Arap coğrafyacılarının verdiği bilgilere göre X. yüzyılda Buhara ve Semerkant şehirlerinin caddeleri de taşlarla döşenmişti⁴⁷¹. Arkeolojik araştırmalar sırasında XI-XII. yüzyıl Taraz şehrinde de Arnavut kaldırımları ve taş levhalarıyla döşenmiş kaldırımlar ortaya çıkmıştır⁴⁷². Mukaddesî'ye göre

⁴⁶⁹ Voronina, a.y.

⁴⁷⁰ Ahrarov, İ. "Arheologičeskiye Raskopki v Şahristane Gorodişşa Kuva", *IMKUz*, 1973a, Vp. X, 64.

⁴⁷¹ Bartold, 1990: 95, 117.

⁴⁷² Bernştam, A. N. *Pamyatniki Starinı Talaskoy Dolini. İstoriko-Arheologičeskiy Oçerk*. Alma-Ata, 1941b: 57.

Kat'ta pislikleri önce çukurlarda toplarlardı ve sonra çuvallarla tarlalara götürürlerdi.

Orta Asya şehirleri aynı dönemdeki Batı Avrupa şehirlerine göre çok daha temizdi⁴⁷³. Buna kısmen kuru iklim sebep oluyordu. Ama başlıca sebep temizlik kontrolü için gösterilen ihtimamdı. IX-XII. yüzyıl Orta Asya şehirlerinde geniş türde derin çöplük kuyuları kullanılırdı.

Elbette şehirlerin temizliği her zaman istenilen ölçülerde değillerdi. Şehirlerin çoğu muasırları için bile kirli görünürdü. Özellikle Harezmi şehirleri çok kirliydi; çünkü zemin sularının yüksek seviyesi derin çöp kuyularının kazılmasına engel olurdu. Pislikler doğrudan sokaklarda yatarı ve ayaklarla bütün şehir boyunca dağıtılırdı⁴⁷⁴.

Merv ve Semerkant'ta ağaçlandırmalar vardı ki, bunlara açık su rezervuarları eşlik ederdi⁴⁷⁵.

VIII. yüzyıldan sonra şehir hayatında ortaya çıkan yenilik, halk hamamlarıydı. Ortaçağ müellifleri Merv, Dandanakan, Nuzvar gibi şehirlerde hamamlarından söz ederler⁴⁷⁶. Arkeolojik kazılarla ortaya çıkarılan en eski Afrasiab ve Taraz hamamları IX. ve X. yüzyıllara aittir⁴⁷⁷. Bu dönemden önce hamamların varlığından ne yazılı kaynaklar ne de arkeoloji söz eder. Fakat IX. yüzyılın başında belki İslamiyet'in umumi yayılışından dolayı, belki de şehir bayındırlığının ve şehir hayatının önemli bir parçasını oluşturan bölgelerle sıkı temasların kurulmasından dolayı hamamlar yoğun bir şekilde meydana gelmeye başlar. Semerkant'ta bu yüzyıllarda 60-80'e kadar varan hamamın bulunduğu söylenir.

⁴⁷³ Belenitskiy, a.g.e., 307.

⁴⁷⁴ M/TT, Red. Volin S. L. ve başk. Moskva-Leningrad, 1939: I, 187.

⁴⁷⁵ M/TT, 174.

⁴⁷⁶ M/TT, 188, 194, 195.

⁴⁷⁷ Bernştam, A. N. „Banya Drevnego Taraza i Yego Datirovka“, TOVE. Leningrad, 1940: II, 177.

Hamam camiden sonra en çok ziyaret edilen toplum yeri olduğundan hamam duvarlarındaki süslemelerin arasında canlı varlıkların tasvirlerinin bulunmaması için özen gösterilmesi gerekiyordu. Böyle bir kontrolün kuvvetli tesirini arkeolojik malzemeler ortaya koymaktadır. Günümüze kadar ulaşan hamam duvarları resimlerinin kalıntılarında ancak ornamental karakterdeki resimler görülmektedir. Son yılların arkeoloji araştırmaları aynı tür hamamların Karahanlı döneminde Ahsiket ve Oş gibi Fergana şehirlerinde de bulunduğunu göstermektedir⁴⁷⁸.

Bunlardan 1984'te Oş şehrinde Süleyman Dağı'nın eteğinde bulunan X-XII. yüzyıllara ait Karahanlı hamamının yapısına bakarak bu dönemdeki hamamların genel durumunu ve toplumun kültür seviyesini kolayca anlayabilmek mümkündür (*Resim 10*). Hamam 18x12 m. ölçüsündedir; kuzey, merkez ve güney olmak üzere üç kısımdan oluşmaktaydı. Kuzey-batı köşesinde ısıtma kısmı bulunmaktaydı. Isıtma tesisi kerpiç sütunlardan, isi iletici kanallardan ve kuburlardan oluşmaktaydı. Duvar dışı boyunca "tazar" denilen lağım kanalı geçmekteydi. Isıtma merkezinin batısında kuburlardan yapılmış 1,7 metrelik akaçların kalıntıları bulunmuştur. Burada 4 maden para, boncuklar ve yeşil sırlı tipik Karahanlı lambası (kandili) bulunmuştur⁴⁷⁹.

Hamam altı odadan oluşmaktaydı. Bunların arasında 4 nolu oda serin oda, 3 nolu oda da mülayim oda idi. 3 ve 5 nolu odalar suya girmek için, masaj yapmak ve dinlenmek için kullanılmaktaydı. Yerdeki ve duvardaki itinayla yapılmış suya dayanıklı sıvalara göre güney taraftaki bütün odalar yıkanmak için kullanılırdı. Hamamın kaplamaları, bunların renkleri, küvetlerin

⁴⁷⁸ Anarbayev A. A. ve Ahrarov I., „Banya Srednevekovogo Ahsiketa“, *IMKUz*, Vıp. XXV, 1991: 25; Amanbayeva, B. E. „Srednevekovaya Banya-Hamam v Oşe“, *İzuç. Drevnego i Srednevek. Kirgızstana, Gos. Drirek. „Oş-3000“ pri Pravıt. KR*. Bişkek, 1998: I, 44-45.

⁴⁷⁹ Amanbayeva, a.g.m., 44.

yerleşimi, ısıtma tesisinin yapısı genel olarak Oş hamamının Ahsiket hamamına benzediğini göstermektedir⁴⁸⁰.

Ahsiket hamamlarına gelince, arkeologlar tarafından eski Ahsiket harabelerinde biri erkeklerin diğeri ise kadınların olmak üzere iki tane ortaçağ hamamı tespit edilmiştir. Hamamın biri haçvari planda olup 5 tane odası vardı. Diğeri de bu hamamdan 20-25 metrelik uzakta bulunmaktaydı. Hamam döşemesinin altında binanın tabanını ısıtan borular bulunmaktaydı. Sıcak havanın geçmesi için kullanılan bu borular, suyun toplanması ve bekletilmesi için yapılan havuzlar gibi, hatta kapı eşiği bile 29-17-4 ve 27-15-3 ölçüdeki ince, uzunca tuğladan yapılmıştır. Oda tabanları özel, kare şekilli tuğlalarla döşenmiştir. Bazı odalar suya dayanıklı, boz renkli özel sıvalarla sıvalanmıştır.

Bulunan seramik kalıntıları ve para bilgilerine göre hamam XI. yüzyılda yapılmıştır. Binanın tabanında bulunan maden para M. Ye. Masson'a göre Özkent şehrinde bastırılmış olup, İlig Kadir Han'a aitti⁴⁸⁴. Aynı benzerlikleri Orta Asya'daki diğerkarahanlı hamamlarında da görmekteyiz⁴⁸².

Hamamlar, gerek halkın kültür düzeyi ve temizlik anlayışı gerekse mimari düzeyi ve zevki bakımından üzerinde önemle durulması gereken kuruluşlardır. Hamamlar Doğu şehirlerinin güncel hayatında, tıpkı Romalılar'ın termaları gibi önemli rol oynamışlardır. Hamamlar sadece bir hıfzısıhha müessesesi olmayıp, aynı zamanda tıbbi müesseseler idi. Orta asırlarda hamamlara çok ihtimam gösterilirdi. Bu konuda XI. yüzyıla ait edebi eserlerden olan *Kabus-Name* bize güzel bir örnek vermektedir, ki eserde hamama gitme kurallarına ayrılan özel bir bölüm bulunmaktadır⁴⁸³.

⁴⁸⁰ Ahrarov, 1962 (a): VIII, 56-57.; Anarbayev A. A., Ahrarov, İ. a.g.m.

⁴⁸⁴ Ahrarov, a.g.m., 57.

⁴⁸² Amanbayeva, a.y.; Pugaçenkova, G. A. "Arhitekturiye Pamyatniki Nisi", *Tr YuTAKE*, 1949: 1; Gulyamova, E. D. "O Rabotah Kulyabskogo Otryada na Gorodişşe Hulbuk v 1959g.", *Tr. Inst. Ist. AN TacSSR*, 1961: 31.

⁴⁸³ Bertels, Ye. E. *Kabus Name*. Moskva, 1958 : 113.

Orta çağlarda hamamlar aynı zamanda çok gelir getiren müesseselerdi. Bazı bilgilere göre (rakamlar biraz abartılmıştır) X. yüzyıl Bağdat'ında 10.000 tane hamam bulunmaktaydı.

Semerkan'ta Tamgaç Buğra Han'a ait en az iki hamam vardı. Hükümdar, bunlardan Hammad caddesinde bulunan erkek hamamını bir medreseye ve bunun yakınlarında bulunan "Mervan Hamamını" hastaneye vakfetmişti⁴⁸⁴.

Büyük şehirlerde çoğu zaman hastaneler (bimaristanlar) bulunmaktaydı. Bunlar hem hastane olarak hem yoksullar için barınak yeri olarak hizmet ederlerdi. Bu müesseseler-vakıflar, hayır sahipleri sayesinde varlığını sürdürürlerdi. Böyle bir hastane mesela 1066'da İbrahim Tamgaç Han tarafından Semerkand'ın Rivdad caddesinde kurulmuştu⁴⁸⁵.

Şehirlerin gelişmesiyle birlikte buralarda zanaat, ticaret, yönetim müesseseleri kurulmuş, ayrıca divanlar temerküz etmeye başlamıştır. Şehirlerin büyümesi çeşitli yollarla olurdu. Bazı durumlarda şehrin eski kısmı olan şehristan her hangi bir sebepten dolayı işe yaramaz, elverişsiz, köhneleşmiş duruma gelirdi ve yok olurdu. Diğer durumlarda ise eski çekirdek sağlam olurdu ve gelişmekte olan şehrin merkezi olarak kalmaya devam ederdi.

Şehrin bir yerden diğer bir yere taşınması genelde iki durumda meydana gelirdi: birincisi, şehrin eski kısmı (şehristan) çok ciddi bir şekilde tahrip olur ve harabe şeklinde uzun süre beklerdi ki, onu eski yerinde tekrar canlandırmanın hiç anlamı kalmazdı. İkincisi, şehristan yeni taleplere

⁴⁸⁴ Bilhan, Saffet. "900 Yıllık Bir Türk Öğretim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1982: XV, S. 2, 120.

⁴⁸⁵ Bilhan Saffet, "Tıp Okulu Niteliğinde, 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1982: XV, S. 2, 126; Voronina, a.g.m., 93.

uymayan arazide bulunuyor olurdu. Mesela, Ortaçağ şehirleri için, şehir tahkimatı şehrin varlığını sürdürmek amacıyla zaruri şartlardandı. Şehrin kuruluşunda her zaman, mümkünse şehrin bir tarafına doğal engel sağlamaya çalışılırdı.

Şehirler genelde sarp kıyıda, nehrin çıkıntısında yer alırlardı. Bunun haricinde arazinin suni bataklıklaştırılması yapılırdı veya şehir müdafaası için uygun olan yüksek bir yerde yer alırdı . Fergana şehirlerinin özelliklerinden biri de işte bu tür topografyasıdır. Şehrin iyi korunabilmesi için bunlar da çoğu zaman tepelere yerleşmişlerdir. Birbirinden derin sayılarla ayrılan tepelerin tüm sahasını kapsayan şehirler birkaç bağımsız kısma ayrılırdı. Böyle durumlarda şehir sanki birkaç şehristandan oluşuyor gözüküyordu. Bu tür şehirlerden biri de mesela Özkent şehri olup, yaklaşık üç şehristandan meydana gelmekteydi. Bunlar Karaderya'nın yalçın kıyısında yer almaktaydı.

Fakat bu durum şehrin ileride gelişmesi için yapılarla doldurulmasına, bayındırlığına, şehre yeterli miktarda su getirilmesine engel olurdu. Ayrıca bundan dolayı şehir için karmaşık teknik tesisatların kurulması gerekiyordu. Mesela Timur'dan önceki Semerkant'ta su, kurşundan yapılmış boruyla getirilirdi⁴⁸⁶. Bundan dolayı gelişmekte olan şehrin yeni kısımları, ana ticaret yollarının kavşaklarına yakın bölgelere veya ticaret şehirlerinin büyük semtlerinin yerleşmesi için uygun arazilere taşınırdı. Şehir, siyasi önemini yitirerek ticaret ve zanaat merkezi olarak geliştiği zaman, onun eski merkezi halk tarafından terk edilir ve gitgide harabeye dönüşürdü. Hayat ise şehrin etrafında inkişaf ederdi⁴⁸⁷.

Bu devirde görüldüğü gibi, şehir merkezi genel olarak mümkün olduğu kadar bir yokuşta veya tepede yer almış olan şehrin müstahkem kısmıdır. Burada, merkezde hükümdarın sarayının (Darü'l-İmare) içinde bulunduğu

⁴⁸⁶ Gulyamov, Ya. G. (Ed.) *İstoriya Uzbekskoy SSR*, I. Taşkent, 1967: 316.

⁴⁸⁷ Lavrov, a.g.e., 67.

Kale (kuhendiz) yer alırdı. Kalenin yakınında, kuvvetli duvarlarla çevrilmiş hazine, silahhâne v.s. gibi önemli devlet müesseseleri ve aynı zamanda kale içinde yaşayan hükümdar ailesine hizmet veren müştemilât yapılar yer alırdı. Kalenin yanında, çoğu zaman onun etrafında şehristan bulunurdu. Şehristanın içinde devlet müesseseleri, asilzadelerin ve devlet erkanının çiftlikleri, Cuma camisi ve bu devir şehir hayatının önemli parçasını oluşturan çarşılar bulunurdu. Çarşıların çoğu aynı zamanda üretim yerleri idi ve bu durum X-XII. yüzyıllar Orta Asya pazarlarının genel özelliğini oluşturmaktaydı.

Şehristan duvarlarının dışında bulunan ticaret ve sanayi varoşlarında (rabatlarda) genel olarak demircilik, dericilik, yüksek fırınlar v.s. gibi çeşitli ve özgün üretim özelliklerinden dolayı şehristanda bulunması istenilmeyen işletmeler yer alırdı.

IX-XII. yüzyıl şehir ahalisi aynı türden değildi. Ahali yüksek aristokrasi, büyük toprak sahipleri ve yüksek ulema sınıfına bağlı tüccar aristokrasisinden müteşekkil oluşuyordu. Şehir halkının esas kısmını zanaatçılar oluşturmaktaydı. Bunların haricinde askerler, hizmetçiler, köleler ve çiftçiler tabakasının bir kısmı bulunmaktaydı. Çiftçi olup da şehir sınırlarında oturanlara gelince, Pencikent şehir kazıları sırasında şehristanın doğu duvarlarının ötesinde, büyük sahada çiftçilere ait onlarca küçük evler bulunmuştur. Bu evlerin yakınlarında, büyük ihtimalle geçici olarak kaldığı diğer hafif yapılar da bulunmaktaydı. Fakat bunlardan hiç bir eser muhafaza edilmemiştir. Kazılarda çıkarılan buluntulara göre çiftçilerin belli bir kısmı şehristanın dahilinde de oturmaktaydı. Arkeologların bu tahminleri etnografik malzemeler tarafından da desteklenmektedir. Materyallere göre toprak sahipleri olan çiftçiler ve ırgatlar da hemen hemen XX. yüzyılın başına kadar şehir duvarları içinde oturmaktaydılar. Şehir dışındaki yapılar çoğu zaman tenteler ve alıcıklardan oluşan hafif tesislerdi ve bu konuda Fergana'daki küçük müstahkem yerler çok enteresan bir konudur. Halk bu müstahkem

yerleri, en küçük bir tehlike işareti olduğunda tekrar şehir duvarlarında saklanmak üzere ancak tarla çalışmaları sırasında kullanırlardı⁴⁸⁸.

Kervan ticareti ile ilgilenen zengin tüccarların mahalleleri ayrı bir yerde bulunmaktaydı. Kervansaraylar bunların ticari faaliyetlerinin geçtiği yerler idi. Aynı zamanda büyük imalathaneler "tirazlar" mevcut idi. Burada emire, halifeye ve zengin şahıslara bağlı zanaatçılar çalışırdı. Bu tür imalathaneler (dükkanlar) sonraki Moğol döneminde "Karhane" adıyla bilinirdi⁴⁸⁹.

Şehir hudutlarının ötesinde müstahkem yerler olan Ribatlar yer alırdı. Bu ribatlarda, şehir hudutlarını İslamiyet'e çok yavaş geçmekte olan "kafir göçebe Türklerin akınlarından koruyan mücahitler" oluştururdu.

Şehirler arası yollarda, ticaret yollarının emniyetini, kervanların konaklamasını ve korumasını sağlayan çok müstahkem kervan saraylar yer alırdı.

Görüldüğü gibi bir merkezden yönetilen devletin meydana gelişi, iç savaşların azalması, ticaret adamlarının İslam dünyasının bütün toprakları üzerinden serbest hareket edebilme imkanları, Orta Asya'nın ekonomisinin gelişmesinde ve şehirlerinin inkişafında olumlu tesirini göstermiştir. Arap fütuhatının yarattığı harabelerin kısa süren tamirat döneminden sonra, sanki şehir duvarlarının dar halkasına sıkıştırılmış, sımsıkı yapılarla doldurulmuş Orta Asya şehirleri, IX. yüzyılda ve sonraları bu halkadan dışarıya dökülerek etraftaki topraklarda geniş bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Artık şehrin emniyetini duvarlar değil, devletin kudreti temin etmekteydi.

⁴⁸⁸ Voronina, a.g.m., 104.

⁴⁸⁹ Lavrov, a.g.e., 69.

İKİNCİ BÖLÜM

IX-XII. YÜZYILLARDA FERGANA VADİSİNDE SİYASÎ, SOSYAL ve EKONOMİK DURUM

IX -XII. YÜZYILLARDA İSLAM DÜNYASINDA SİYASÎ DURUM. FERGANA'NIN KARAHAHLILAR TARAFINDAN FETHİ.

İncelediğimiz yüzyıllar Orta Asya tarihi iki büyük müslüman devletin tarihini içermektedir. Bunlardan ilki İran asıllı Samanoğulları devleti olup, başkentleri önce Semerkant sonra Buhara olmak üzere 819'da kurulmuştur. Diğeri ise aynı coğrafyanın doğu kısmında X. yüzyılda meydana gelen Karahanlı Türk Devletidir.

IX. yüzyılda Orta Asya'da genel olarak İslamiyet önemli ölçüde yayılmış¹ ve artık yerli asilzâdelerin rolü kuvvetlenmeye başlamıştır. Harûnû'r-Reşid'in ölümünden sonra hilafet merkezi Merv'e taşınmıştır. Merv'i kendi ikâmetgâhı olarak seçen Halife Me'mun (809-818) ancak Horasan ve Maveraünnehir üst tabaka mensuplarının yardımıyla kardeşi Emin'i tahttan indirebilmiş ve Bağdat'ta hüküm sürebilmiştir. Bu münasebetle Horasanlı ve Maveraünnehir'li asilzâdeler Memun ile birlikte törenle Hilafet başkentine girmişlerdir. Başlangıçta Horasan müfrezeleri ve sonra Türk müfrezeleri Abbasi hilafetinin esas doğu dayanağını oluşturmuştur². Kısa zaman içinde Bağdat'ta Harezm'li, Soğd'lu, Fergana'lı v.s. Türk asıllı askerlerin yerleştikleri

¹ Belenitsky, A. M. *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii*. Leningrad, 1973: 132.

² Bartold, V. V. *İstoriya Turkistana*. Moskva-Leningrad, 1963: II (1), 119.

özel mahaller vücuda gelmiştir³. Bütün bunlar tabii olarak Bağdat'tan Fergana'ya kadar uzanan önemli kültür birliğinin tesis edilmesine yol açmıştır. Önce dar üst tabaka çevre kültüründe başlayan tevhid süreci (unifikasyon) git gide daha geniş çevrelere yayılmıştır. Buna tek devlet, tek din, devletin içindeki muhtelif uzak mesafeli ekonomik münasebetler v. s. hizmet ettiği gibi, müteaddit ticaret gezileri, bilim adamlarının ilim peşindeki seyahatleri halkın ufkunu genişleterek aynı zamanda zanaat, ilim ve sanat alanındaki başarıların intikalinde de önemli rol oynamıştır. Halkların yakınlaşmasında ve kaynaşmasında bir temas aracı olarak Arap dili hizmet etmiştir. Fakat bu devirlerde Arap dili istilacıların dili olarak değil artık ilim, kültür ve din faktörü olarak hizmet etmiştir⁴.

Bağdat hilafeti miladi 935'e doğru çöküntüye uğramıştır. Bunun sonucu olarak Mezapotamya Hamdânîler'in eline (905-1004) geçmiştir, Mısır ve Suriye İhşîdîler'e (935-969), Batı İran Büveyhîler'e (932-1055), Tabaristan ve Gurgan Ziyarîler'e (927-1090) ve Maverâünnehir ile Horasan Samanîler'e (819-999) geçmiştir. Hilafet'e sadece Bağdat ve Babil'in bir kısmı bırakılmıştır⁵. Yalnız Halife'nin yüksek hakimiyeti yerli hükümdarlar tarafından halen kabul edilmekte idi. Halifenin adına hutbeler okunmakta, paralar bastırılmakta ve zaman zaman Bağdat Sarayı'na hediyeler gönderilmekte idi. Fakat onların Bağdat'a olan bağlılığı sadece sözde idi. Halife gerçek ve fiili bir hakimiyete sahip olmayıp sadece ismen ve şeklen devlet reisi vaziyetinde idi.

Eski hilafet toprakları üzerinde meydana gelen devletler arasında en büyüğü Samanoğulları devleti idi. Bu devlet özellikle Samanoğlu İsmail b. Ahmed zamanında tam bağımsızlığına kavuşmuş (875) ve gelişmesinin doruk noktasına ulaşmıştır. IX. yüzyılda Maverâünnehir ekonomik açıdan o

³ Ramazan Şeşen. "Türklerin İslamlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü", *İbn Fazlân Seyahatnamesi*. 1995b: 210-211; Yıldız, H. D. *İslamiyet ve Türkler*. İstanbul, 1976: 78-80.

⁴ Belenitskiy, a.g.e., 133.

kadar gelişmişti ki, X. yüzyılda artık yakın Doğu'nun en gelişmiş bölgelerinden biri durumuna gelmişti. Yani, şunu söyleyebiliriz ki, bölge ekonomik, siyasî ve kültürel açıdan komşu İran eyaletlerine nispeten daha ileri seviyede idi⁶. Samanoğulları Devleti'nin gelişmesinin asıl nedenleri de bu topraklarda Arap Hilafeti hakimiyetinin yıkılışı, bölge içindeki siyasî parçalanmanın sona ermesi, Horasan ile Maverâünnehir'in bir merkez etrafında birleştirilişi ve komşu göçebe Türkler'in akınlarına son verilmesi idi. Bütün bunlar Maverâünnehir ile Horasan'dan bölgelerinde tarım kültürünün gelişmesi için çok uygun şartları yaratmıştır.

Ancak burada belirtilmesi gereken önemli bir nokta da şudur ki, bazı Orta Asya Tarihi araştırmacılarının ileri sürdüğü gibi Maverâünnehir'i yerleşik Soğd kültürü ve Yedisu'yu da göçebe Türk kültürü olarak birbirine karşı koymak veya birbirinden ayırmak yanlış bir yaklaşım olacaktır. Yukarıda gördüğümüz gibi Maverâünnehir'de, hakimiyetin Karahanlı Türkleri tarafından ele geçirilmesinden önce de pek çok Türk'ün yaşadığı bellidir. Türkler'in büyük kısmı daha çok Şaş ve Fergana bölgelerinde yaşamaktaydı ki, bundan dolayı bu bölgelerin ahalisi dil bakımından Soğd topraklarında yaşayan ahaliye göre daha erken zamanda Türkleşmiştir. Yukarıda gördüğümüz gibi Soğd'da daha VI. yüzyılda kalabalık Türk ahali yerleşmiştir.

Fergana'da VIII. yüzyıldan başlayıp Karluk unsurları çoğunluğu teşkil ettiği gibi, Şaş bölgesinde de Oğuz boyları hakim durumda idi. İbn Havkal'a göre⁷, İslamiyet'i kabul eden yaklaşık bin Türk ailesi doğudan Farab, Gençdih ve Şaş arasındaki bölgeye göç etmiştir. İbn Havkal, "Türkler arasında bunlar kuvvet ve çetinliği ile bilinirdi" diye yazmaktadır. Herhalde bunlar Sırderya'nın sağ kıyısında yaşayan Oğuzlar olsa gerekir.

⁵ Ahmedov, B. A. "Epoha İbn Sini", *Abu Ali İbn Sino (Sbornik Statey) k 1000 letiyu so Dnya Rojdeniya*, Otv. Red. Negmatov N. N. AN TacSSR, Institut İstorii. Duşanbe, 1980: 36.

⁶ Yakubovskiy, A. Yu. "Voprosı Periodizatsii İstorii Sredney Azii v Sredniye Veka (VI-XV vv.)", *Kratkiye Soobş. İnst. İst. Mater. Kulturi AN SSSR*, 1949: Vıp. XXVIII, 35.

X. yüzyılın sonunda Oğuzlar'ın bir kısmı Türkmen olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Tahir Mervezî'nin eserinde bu konuyla ilgili önemli bilgiler yer almaktadır⁸. Ona göre "Oğuzlar İslam eyaletlerine komşu olduktan sonra bir kısmı müslüman oldu ve Türkmen olarak adlandırılmaya başlandılar. Türkmenlerle müslüman olmayan Oğuzlar arasında muharebeler oldu. Daha sonra onlardan müslüman olanlar çoğaldı. Makbul müslüman oldular. Bunlar kâfir soydaşlarına galip gelip bunları kovdular. Bunun üzerine müslüman olmayan Oğuzlar, Harezm'den uzaklaşıp Peçenekler'in ülkesine gittiler. Müslüman olanlar da İslam ülkelerine dağıldılar. Oralarda iyi bir siyaset takip ederek İslam topraklarının çoğunu ele geçirip onların hükümdarları ve sultanları oldular."

Oğuzlar'ın İslamlaşmasını anlatırken Mervezî, Aşağı Sırderya'da Cend'in etrafında yaşayan Oğuzlar'ı kast etmektedir. Bu Oğuzlar, X. yüzyılın sonunda Zerevşan vadisine geçmişler ve Samanoğulları'nın izniyle bu nehrin sağ kıyısında yaşamaya başlamışlardır. Bunların bildiğimiz Selçuklu Türkmenleri olduğu anlaşılmaktadır. Önceki devirlerde ise Şaş etrafında Türgeşler çok etkili durumda idi.

X. yüzyılda Türk boylarının başlıca kütlesi Yedisu'da oturuyordu. Fakat bir çok yerde, özellikle şehirlerde V-VII. yüzyıllardaki Soğd kolonizasyonu sıralarında yerleşmiş Soğdluların torunları da yaşamaktaydı. Soğdlular tarım kültürünün ve zanaatın yüksek teknolojisine sahiptiler ve Ön Asya'yı Çin ile bağlayan meşhur İpek Yolu'nda aktif kervan ticaretiyle uğraşmaktaydılar. Soğdlular aynı zamanda çevresinde bulunan Türk kavimlerini (Türgeşlerin kalıntıları, Tuhsılar, Karluklar...) etkilemişlerdir. Bu tesir genel olarak yerleşik hayata geçen, şehir ve köylerde yaşamaya başlayan Türk gruplarının üzerinde olmuştur. Soğdlular bu Türklerle doğrudan doğruya temaslara

⁷ Havkal, a.g.e., 511; Ramazan Şeşen, 1985: 238.

⁸ Ramazan Şeşen, 1995a: 100; Faruk Sümer. *Oğuzlar*. İstanbul, 1992: 46-47.

girdikçe onlara çeşitli faaliyet alanlarındaki zengin kültür tecrübelerini aktarmışlardır⁹ ki, netice olarak burada özgün bir Türk-Soğd yerli kültürü ortaya çıkmış bulunuyordu.

Diğer taraftan, Soğdlular Türkleri etkilemekle birlikte kendileri de mukabil etki altında kalmışlardır. Konar göçer büyük Türk kültür denizinde küçük tarım adaları halinde bulunan Soğd kolonileri git gide etnik farklılıklarını da kaybetmişlerdir. Çünkü bu iki kavim arasında eskiden beri karşılıklı akrabalık bağları mevcuttu.

Yedisu'da 766'dan beri Karluklar hakim durumdaydı. Onlar buralarda Türgiş Kağanlığının yıkılmasıyla hakimiyeti ele geçirmişler ve X. yüzyılın birinci yarısının ortalarında, bunlar İsficap'tan Isık Gölün güneyine kadar uzanan geniş bölgede yaşamını sürdürmekteydiler¹⁰. Fakat IX. yüzyılın ortasından başlayarak Karluk devleti eski kuvvetini yitirmiş, siyasî bakımdan parçalanmış dönemini yaşamaktaydı. Devletin başında muktedir bir kağan bulunmamaktaydı. Karluklar dışında bu topraklarda Isık Gölün Kuzey batısında (Kaşgar civarındaki birtakım köylerde de) Çiğiller¹¹, Isık Gölün kuzeybatısında, Çu ırmağının sol kıyısında Tuhsılar¹², Kaşgar ve onun kuzeybatısında, Tarazda ve Çiğil, Tuhsılarla birlikte İli Irmağı kıyılarında Yağmalar¹³ ve Eski On Ok Budun birliğine giren yerli Türk kavimlerinin kalıntıları yaşamaktaydı.

⁹ Bahaeddin Ögel. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (IX cilt) Ankara, 2000: I, 225-227.

¹⁰ Havkal, a.g.e., 387; Ramazan Şeşen, 1985: 171-172; Faruk Sümer, 1992: 35; *Hudûd*, (p. 17b-18a); Minorskiy, *İzahlar*, 286-297; Ramazan Şeşen, 1985: 103; Bartold, 1990, İndeks.

¹¹ Faruk Sümer, 1992: 36; *Hudûd*, (p.18a-18b); Minorskiy, *İzahlar*, 297-300; Ramazan Şeşen, 1985: 31; Bartold, V. V. *Orta Asya Türk Hanlıkları Hakkında Dersler*. Ankara, 1975: 85; Bartold, 1990: 317; Mehmet F. Köprülü. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara, 1966: 114.

¹² Faruk Sümer, 1992: 37; *Hudûd*, (p.18a-18b), Minorskiy, *İzahlar*, 300-304.

¹³ Faruk Sümer, 1992: 38; *Hudûd*, (17a-17b), Minorskiy, *İzahlar*, 170-181; Ramazan Şeşen, 1985: 197, Bartold, V. V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız. Ankara, 1990: 154.

X. yüzyılda Yedisu topraklarında tek hakimiyet yoktu. İktidar çeşitli bölgelerde Yağma, Karluk, Çiğil, Argu vs. gibi muhtelif Türk boylarının başbuğlarının elinde bulunmaktaydı. Samanlı hükümdarları Yedisu'ya birkaç defa sefer düzenleyip, buradaki bazı şehirleri ele geçirdilerse de Yedisu bölgesi Samanoğullarının hakimiyeti altına girmemiştir. Samanoğulları daha başlangıçta kendilerini Orta Asya'nın hakimleri olarak göstermeye başladıkları sıralarda, Nuh b. Esed 840'ta İsficab'ı ele geçirmiş ve buradaki bütün medeni tarım bölgelerini göçebelerin akınlarından korumak için büyük ve müstahkem bir duvar yaptırmıştır¹⁴. 893'te İsmail b. Ahmed Samanoğlu (894-907) Taraz'ı ele geçirmiş ve buradaki büyük kiliseyi camiye çevirmiştir¹⁵. Mukaddesî'ye göre X. yüzyılın sonuna doğru, Samanlı Devletinin büyük Türk komutanı Faik, Mirki'de, şehir dışında bir ribat yaptırmıştır¹⁶.

X. yüzyılda bu topraklarda Türk Dünyasının en kuvvetli siyasî teşekküllerinden biri olan Kara Hanlılar Devleti meydana gelmiştir. Bu devleti kuran sülalenin, ne zaman ortaya çıktığı ve devletin ne zaman kurulduğu hakkında kesin karara varılmamıştır ve bu konuda araştırmacılar arasında halen ortak bir fikir bulunmamaktadır. Bunlardan bazılarını alırsak; Y. Degin, H. M. Fren Karahanlıların Uygur menşeli olduklarını ileri sürmüşlerdir¹⁷. M. F. Grenard ve Z. Chavannes bu hanedanı Karluklar kurduğunu belirtmişlerdir¹⁸. Grigoryev V.V. hanedanın önce Uygurlardan sonra Karluklardan çıktığını ileri sürmüştür¹⁹. Bartold V.V. bu hanedanın üç kuvvetli Türk kavminin birinden türemiş olabileceğini ortaya koymuştur. Bunlar: Karluklar, Çiğiller ve Yağmalardır²⁰. O. Pritsak'ın fikrine göre Karahanlılar Karluk çevresinden

¹⁴ Bartold, 1990: 228.

¹⁵ Bartold, a.g.e., 240.

¹⁶ Mukaddasî, a.g.e., 275.

¹⁷ Fren H. M. *Moneti Hanov Ulusa Cuciyeva ili Zolotoy Ordıs Monetami Raznih İnih Muhammedanski Dinastiy*. SPb, 1832.

¹⁸ Grenard M. F, "La legende de Satok Boghra Khan et L'histoire", *J. Asiat.*, 1900, ser. 9, T. XV, p. 5-79.

¹⁹ Grigoryev V.V. "Neizdannıye Moneti Uygurskih Vladeltsev Maverannahra", *Uçenıye Zap. Kazanskogo Universiteta po Otdeleniyu İstoriko Filologičeskih i Politiko-Yuridičeskih Nauk*, 1863, vıp. II, Kazan, 1865, 1-15.

²⁰ Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*; a.m., *Orta Asya Türk Hanlıkları Hakkında Dersler*; a.m., *Oçerk İstorii Semireçya*, T. II,(1), 1963, 25-109; a.m., *İstoriya Turkistana*,

çıkışlardır ki, bu konfederasyon Çiğil ve Yağma boylarını da içermekteydi²¹. Bu versiyonu, S. G. Klyaştorıy da desteklemektedir²². Kırgız tarihçisi Karayev Ö.K. Kaşgarlı Mahmud, Yusuf Has Hacib ve diğer İslam müelliflerinin verdiği bilgilerin analizi esasında bu devleti kuran hanedanın Çiğil menşeli olduğunu ileri sürmüştür²³. Fakat aynı kaynaklar üzerinde çalışan Türk tarihçisi R. Genç, bu hanedanın Yağma menşeli olduğunu ortaya koymaktadır²⁴.

X. yüzyılda Yedisu ve Kaşgar'da vuku bulan olaylar Karahanlı devletinin kuruluşuna yol açmıştır. Fakat bu olay Samaoğulları hanedanı ve onların yönetimi altında bulunan muazzam devlet için hayırlı olmamıştır.

Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han Tanrı Dağlarında yaşayan bütün Türk halklarını siyasî birlik altına almaya çalışmıştır. Herhalde bu hedefine ulaşmak için ve onu desteklemek için etkili bir ideolojik dayanak olarak Tanrı Dağları hükümdarları arasında İslamiyeti ilk kabul eden kişi olmuştur. Satuk Buğra han 955'te vefat ettikten sonra hakimiyet oğlu Musa'ya geçmiş ve o da 960'ta İslamiyeti devlet dini olarak ilan etmiştir²⁵. Karahanlıların siyasetlerinde en büyük rakipleri önce Samaoğulları, sonra da Gazneliler olmuştur. 844'lerden itibaren Horasan, Maverünnehir ve hatta Sırderya ötesinde Balasagun taraflarına kadar olan sahanın hâkimleri bulunan Samaniler Devleti'nin bilhassa Nuh b. Nasr'dan (934 -954) itibaren çökmeye doğru gitmesinden en çok istifade edenler Karahanlılar olmuştur. Samanlı tahtına bundan sonra birbirlerinden zayıf şahsiyetler geçtiği için, bu hanedanın Türk hassa ordusu kumandanları da nüfuz ve iktidarlarını gittikçe artırmışlardır. Bu kumandanlar ile hükümdarların mücadelesi Samanlı

T.II,(1), 1963, 109-169; a.m., *Oçerk Kulturnoy Jizni Turkistana*, II,(1), 1963, 169-234; a.m., *Otçet o Poezdke v Sred. Aziyu s Nauçnoy Tselyu 1893-1894gg.* 1966, 21-91; a.m., *O Hristianstve v Turkist. v Domong. Period*, (po Povodu Semir. Nadp.)II, (1), 1963, 265-302.

²¹ Pritsak O. "Kara Hanlılar", *IA*, İstanbul, 1993. VI, 251-273.

²² Klyaştorıy S. G. "Epoha Mahmuda Kaşgarskogo", *ST*, 1972, N: 1.

²³ Karayev Ö. K. *İstoriya Karahanidskogo Kaganata*. Frunze, 1983.

²⁴ Genç R. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. İstanbul, 1981.

²⁵ Karayev, a.g.e., 114.

Devletin çökmesinde en önemli âmil olmuştur²⁶. Bu kargaşalıktan usanan dihgânlar, din adamları ve bazı kumandanlar Kara Hanlılara meyletmeye başlamışlardı.

Satuk'un torunu Buğra Han Hârûn b. Musa'nın zamanında Türk kuvvetleri Şaş'a, Fergana'ya, Eski Soğd topraklarına karşı şiddetli akınlar yapmaya ve fetihlerde bulunmaya başlamıştır. Samanî devletinin Müslüman Türkler tarafından fethi ülkenin Kuzeydoğusundan başlamıştır. Yazılı kaynaklarda Karahanlılar'ın Fergana ve Fergana'dan Şaş'a kadar uzanan topraklarını ne zaman işgal ettikleri hakkında bilgi verilmemektedir. Fakat Karahanlı İlig Nasr'ın h. 380 / m. 990-991 yıllarında Fergana'da bastırdığı iki sikke bilinmektedir²⁷. Bu şu anlama geliyor ki, bu bölge adı geçen hanedan mensupları tarafından Harun Buğra Han'ın Buhara seferinden daha önceleri fethedilmiştir. Fakat yazılı kaynaklar tarafından doğrulanmadığı için Karahanlılar'ın Fergana'yı 990 tarihinde ele geçirdiğini kesin olarak söylemek imkansızdır. Bu hadisenin bu tarihten önce de meydana gelmiş olma ihtimali vardır²⁸.

Görüldüğü gibi Karahanlılar önce Fergana ve İsficap bölgelerini ele geçirmişler ve 992'de de Türk ordusu ilk defa Buhara şehrine girmişlerdir. Yalnız aynı sene buradan dönmek zorunda kalmışlardır. 996'da yapılan anlaşmaya göre Samanoğulları Türklere artık Zerefşan'ın kuzeyinde bulunan bütün topraklarını vermek zorunda kalmışlar²⁹. 999 yılında Karahanlı Kağanı'nın eline Semerkant ve Buhara da geçmiş ve Samanî devleti sona ermiştir³⁰. En son Samanoğlu tahtının talibi hakimiyetini geri almak için yaptığı birkaç başarısız mücadeleden sonra 1005'te ölmüştür³¹. Sâmanlı ülkelerinden Horasan Gaznelilerin eline geçmiştir. Gazneli Sultan Mahmud ile

²⁶ Reşat Genç, 1981: 42-43; Negmatov, N. N. *Gosudarstvo Samanidov (Maverannahr i Horasan v IX-X vv.)*. Duşanbe, 1977: 129.

²⁷ Masson, M. Ye. *Ahangeran, Arheologo-Topografiçeskiy Oçerk*. Taşkent, 1953a: 113.

²⁸ Karayev, a.g.e., 114.

²⁹ Bartold, 1963: II, (1), 128.

³⁰ Pritsak, 1993: 255; Negmatov, a.g.e., 130.

Karahanlılar arasında Ceyhun nehri sınır olmak üzere bir anlaşma yapılmıştır.

Böylelikle önceki Karluk devletinin aynı zamanda bazı müstakil Türk boylarının bulunduğu topraklar ve Samanoğullarının Maverâünnehir'deki toprakları X. yüzyılın ortası ve XI. yüzyılın başında Karahanlı bayrağı altında birleştirilmiş oldu. Bu geniş coğrafyanın tek hakimiyet altında birleştirilmesi Orta Asya halkları için büyük kazançlar getirmiştir. Müşterek, tek devletin kuruluşu en eski zamanlardan beri çeşitli münasebetler içinde bulunan Batı ve Doğu Türkistan halklarının ekonomisinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.

Karahanlılar'dan İlig Nasr, Buhara ve Semerkantı işgal ettikten sonra buralarda kalmamıştır. Buhara'da kardeşi Cafer Tegin'i, Semerkant'ta Tegin Han'ı vali olarak bıraktıktan sonra ailesi ile beraber Fergana'ya, başkenti olarak seçtiği Özkent'e döndüğü bilinmektedir. Utbî'nin bilgilerine göre İlig Han Nasr b. Ali hayatının sonuna kadar bu şehirde yaşamış ve 1012-1013'te burada ölmüştür³². Daha sonraları, artık hakimiyetlerini iyice sağlamlaştırdıktan sonra İlig Hanlar başkentlerini Semerkant'a taşımışlar ve XI. yüzyılda Kağan unvanını almışlardır.

Nasr b. Ali zamanında Karahanlı hanedanının başında ikâmetgahı Balasağun'da bulunan Nasr'ın büyük ağabeyi Ahmed b. Ali bulunmaktaydı. Nasr'ın sikke üzerindeki resmî unvanı İlig olup Ahmed b. Ali'nin ise Karahan'dı. Yalnız böyle olmasına rağmen Maverâünnehr'in fatihi Nasr b. Ali, gerçekte bağımsız bir hükümdar durumundaydı ve bütün Maverâünnehir ve Fergana ona aitti. Yalnız o, nominal olarak Ahmed b. Ali'nin hakimiyetini tanımış ve bunu bastırdığı sikkelere de yansıtmıştır. Para üzerindeki yazılar ve yazılı kaynakların verdiği bilgilerin incelenmesi sonucunda adı geçen

³¹ Karayev, a.g.e., 124.

³² Bartold, 1990: 294.

büyük kağan Ahmed b. Ali ile Togan Han'ın aynı şahıslar olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu kağan Nasirü'l-Hakk unvanını da taşımaktaydı³³. İşte bu Ahmed b. Ali yani Togan Han, Nasr b. Ali'nin ölümünden sonra Fergana dahil olmak üzere bütün Maveräünnehr'e sahip olmuştur.

Samanoğulları zamanında, Fergana Orta Asya'nın çok mühim ekonomik ve kültürel eyaletlerinden biri olarak önem kazanmasına karşılık, Kahanlılar zamanında daha çok siyasî merkez olarak ön plana çıkmıştır. Bu durum her şeyden önce Fergana'da Türklerin varlığının kuvvetlenmesi ile elde edilmiştir. Türkler en eski zamanlardan beri Fergana'nın siyasî ve askerî gücünü oluşturmaktaydı ve biliyoruz ki, Heftdeh yöresi ancak X. yüzyılda müslümanların eline geçmiştir³⁴. Özkent şehri ise IX. yüzyılda da hâla bir Türk prensine aitti³⁵. Karahanlılar zamanında Türkler Fergana'daki hakimiyetlerini geri almışlar ve burada ilk Karahanlılar eski Türk şehri olan Özkent'i başkentleri yapmışlardır. Fergana, Samanoğulları döneminde elde ettiği ekonomik durumunu Karahanlı döneminde de muhafaza etmiştir. Hakimiyetin Türklerin eline geçmesi ve fatihler ile birlikte udel (eyalet) sisteminin de getirilmesi ülkenin kültür durumunu pek etkilememiştir³⁶. Samanlı döneminde vuku bulan tarihî gelişim Karahanlılar zamanında daha da gelişmiştir. Hatta Ahsiket şehri bile belli bir döneme kadar eski siyasî önemini kaybetmemiştir. Bunu Ahsiket'te, Kasan ve Merginân'da bastırılan paralar ortaya koymaktadır.

Bazı araştırmacıların fikrine göre Özkent'teki Karahanlı türbelerinin ortancası 998-1012 / 13 tarihleri arasında iktidarda bulunan ilk hükümdar İlig Han Nasır b. Ali'ye aittir³⁷. Buradan da Fergana'nın fethinin, Karahanlıların

³³ Pritsak, a.g.m., 27; Koçnev, V. D. "K Identifikatsii Nekotorih Rannesrednevkovich Titulov i Lakabov", *Istoriya i Arheologiya Sredney Azii*. Aşhabad, 1978: 221-222.

³⁴ İstahrî, a.g.e., 267.

³⁵ Hurdabih, a.g.e., 30.

³⁶ Bartold, 1963: II, (1), 129; Masson, M. Ye. *K Istorii Gornogo Dela na Territorii Uzbekistana*. Taşkent, 1953b: 39.

³⁷ Cohn Wiener, E. *Turan. Islamische Baukunst in Mittelasien*. Berlin, 1930: 18.

hakimiyetlerini Maverünnehir'de kökleştirmelerinden önce gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Özkent'te darb edilen paralar da bunu doğrulamaktadır³⁸.

Karahanlılar devrinin daha ilk safhasında Fergana siyasî olayların merkezinde bulunmuştur. XI. yüzyılın ilk yıllarında Karahanlılar Maverünnehir'de Samanîler'den Ebu İbrahim İsmail'in çıkardığı bir isyanı bastırmışlardır. Özkent'te hapiste iken kadın kıyafetine girerek kaçan İsmail, (Muntasır) isyan bayrağını kaldırmıştı. İsyan bastırıldıktan sonra onun kardeşleri ve taraftarları tekrar Özkent'te hapsedilmişlerdir.

Karahanlı Nasr ile Gazneli Mahmud'un arasında yapılan dostluk ittifakı da 1001 yılında Özkent'te vuku bulmuştur. Nasr b. Ali Mahmud'a Fergana'nın zenginliğini gösteren hediyeler sunmuştu. Bu hediyelerin arasında: maden yataklarının mamulleri, atlar, develer, misk, köleler, beyaz şahinler, siyah kürkler, hutu boynuzları, nefrit ve Çin mücevherleri bulunmaktaydı.

Özkent, aynı zamanda iç savaşların da merkezinde idi. 1016'da Buhara hükümdarı Ebu Mansur Muhammed b. Ali ile Balasagun hükümdarı Togan Han arasında geçen mücadele de Özkent'in yanında vuku bulmuştur. İki hükümdar, Mahmud'a karşı savaşa hazırlanan ve müttefikler aramakta olan Harezmsah Memun'un aracılığı sayesinde barışmışlardır. Utbî ve İbnü'l-Esir'e göre Togan han 1017-1018 yılında vefat etmiştir³⁹ ve ondan sonra yerine kardeşi Mansur bin Ali geçmiştir.

XI. yüzyılın yirmili yıllarında Fergana iki hükümdar arasında paylaştırılmıştı. Karahanlı topraklarının doğu kısmı ve Talas vadisi ile Şaş arasındaki batı şehirleri, Mansur bin Ali'nin hakimiyetinin sonlarına doğru Yusuf Kadir Han'ın nüfuzu altındaydı. Kadir Han Özkent'e sahip olmuş ve burada kendi parasını bastırmaktaydı. Diğeri ise aynı aileden (Hasan bin

³⁸ Bernştam, A. N. *Drevnyaya Fergana*. Leningrad, 1951: 35.

³⁹ Bartold, 1990: 299.

Buğra Han'ın oğlu) Ali Tegin'in kardeşi Togan Han⁴⁰ daha 1026-1027 yıllarında Ahsiket'te parasını bastırmaktaydı. Kadir Han'ın 1029 yılından başlayıp Ahsiket'te de kendi adına para bastırmaya başladığına bakarsak Togan Han'ın artık kesin olarak (Doğu) Fergana'dan kovulduğu anlaşılmaktadır. Yusuf Kadir Han hakimiyetini batıda Ahsiket'e kadar yayabilmiştir. Bu şehrin hakimi Muizzü'd-Devle Togan Han'ın vasalı olup bu şehir için yapılan savaşta vefat etmiştir. Fakat Ahsiket'in hakimi, büyük kardeşi Ali Tegin'in adına para bastırmaya devam etmiştir ve ancak 1028-1029'da Yusuf Kadir Han'ın hakimiyetini kabul etmek zorunda kalmıştır.

Özkent bir müddet için, Maveräünnehir hükümdarlarına karşı isyan bayrağını kaldıran İlig Nasr'ın oğlu Ebu İshak İbrahim'e sığınaklık yapmıştır. Ebu İshak o sıralarda Böri Tegin unvanını taşıyordu⁴¹. Ali Tegin'in oğulları tarafından kapatıldığı hapisten kaçmağa muvaffak olmuştu. Önce Özkent'te kardeşi Aynü'd-Devle'nin yanına iltica ettiği anlaşılmaktadır. Fakat burada uzun müddet kalamamıştır. Şehzade, Kumiciler'in memleketine çekilerek orada 3000 askerden mürekkep bir birlik kurup Vahş ile Huttal'a kadar ilerlediyse de, kısa zaman sonra, 1038'de Huttal'ı terk edip Kumiciler memleketine dönmek zorunda kalmıştır.

Yusuf Kadir Han öldükten sonra (1032) yerine Arslan Han unvanlı büyük oğlu Ebu Şuca Süleyman Şerefü'd-Devle Arslan Han geçmiştir. İbnü'l-Esir'e göre Süleyman b. Yusuf 1043-1044'te topraklarını, itaat etmeleriyle yetinerek kardeşleri ve akrabaları arasında paylaştırmıştır. Kendisine Balasagun ve Kaşgar'ı bırakmış. Kardeşleri Muhammed Buğra Han'a Taraz'ı, İsficab'ı; arslan Tegin'e birçok Türk şehrini; amcası Togan Han'a bütün Fergana'yı, Ali Tegin'in oğluna Buhara ve Semerkant'ı vs. vermiştir⁴². Fakat yukarıda Togan Han ve Ali Tegin oğullarının adı geçen şehir ve bölgelere, daha Yusuf Kadir Han hayatta iken de sahip olduklarını görmüştük. Burada

⁴⁰ Karayev, a.g.e., 134.

⁴¹ Bartold, 1990: 320.

⁴² *Materialy po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Otv. Red. Romodin V. A. Moskva, 1973: I, 60.

şunu tahmin edebiliriz ki, Süleyman Arslan Han büyük ihtimalle, fiili olarak daha önceleri şekil almış siyasî durumu resmi olarak kabul etmekle, merkezî hakimiyetin otoritesini canlandırmak çabasında bulunmuştur. Çünkü Karahanlılar'da bu tür eyalet sistemi yaklaşık yarım asırdan beri devam edip gelmekteydi⁴³.

Fergana'nın, uzun bir müddet, yani XI. yüzyılın ellili yıllarının sonuna kadar Doğu Karahanlılarının etkisi altında kaldığı anlaşılmaktadır. Fakat XI. yüzyılın altmışlı yıllarından başlayıp Fergana'yı tekrar, Maverâünnehr'in fatihi İlig Nasr bin Ali'nin soyundan gelen hükümdarların idaresindeki Batı Karahanlı Devletinin sınırları içinde görmekteyiz. Bu değişme, doğrudan doğruya yukarıda adı geçen Böri Tegin'in faaliyetleri ile bağlantılı olmuştur.

Numizmatik bilgilere göre İbrahim b. Nasr h. 450 / m. 1060'ta Ahsiket ve Marginan'ın da hükümdarıydı. Bu hadise, İbrahim'in XI. yüzyılın altmışlı yıllarında, Fergana'nın diğer üç şehrinde bastırdığı paraları ve onun oğlu ve vasalı Küç (Güçlü) Tigin Davud'un h. 452 / 1065-1066'da Özkent'te bastırdığı paralar tarafından da desteklenmektedir⁴⁴. Aynı zamanda İbrahim Şaş ve Tunkenti de Doğu Karahanlıların elinden almış ve burada diğer oğlu ve vasalı Şu'ays (veya Şu'ayb) hakimiyete geçmiştir. Anlaşıyor ki, İbrahim bin Nasr, Tamgaç Buğra Han yukarıda ifade edildiği gibi Doğu Karahanlı hükümdarlarının iç savaşlarından yararlanarak onların birkaç şehir ve bölgelerine el koymuştur.

İbnu'l-Esir'e göre İbrahim b. Nasr yetmiş yaşında felç olmuş ve h. 460/1067-1068 yılında vefat etmiştir⁴⁵. İbrahim daha hayatta iken oğlu Şamsü'l-Mülk Nasr'ın lehine saltanattan feragat etmiştir. Buna mukabil kardeşi Şu'ays derhal isyan bayrağı kaldırmıştır. Babalarının öldüğü yıl

⁴³ Bartold, V. V. *Oçerk İstorii Semireçya*. M.-L., 1963: II, (1), 44.

⁴⁴ Davidoviç, Ye. A. "O Dvuh Karahanidskih Kaganatah", *Narodı Azii i Afriki*, 1968: No: I, 75-76.

⁴⁵ Karayev, a.g.e., 149.

(1068) iki kardeş arasında, Semerkant'ta ve Narşahi'nin zeyilcisine göre Buhara'da yapılan savaş Şemsü'l-Mülk'ün lehine neticelenmiştir⁴⁶.

Doğu Karahanlıların hükümdarı Toğrul Kara Hakan Yusuf, şimdi de İbrahim b. Nasr'ın oğulları arasında baş gösteren iç savaşlardan yararlanmaya ve eskiden kaybettiği Fergana, Şaş ve diğer toprakları geri almaya karar vermiştir. İbnü'l-Esir'e göre Toğrul Kara Hakan Harun Buğra Hakan ile birlikte 1069-1070 yılında Maverünnahr'e sefer düzenlemiş ve başkentleri Semerkant'ı muhasara altına almıştır. Fakat şehri ele geçiremeyerek Şamsü'l-Mülk ile bir barış yapmıştır. Buna göre Doğu ve Batı Karahanlılar'ın hudut noktası olarak Hocent şehri kabul edilmiştir. Sikke bilgileri gösteriyor ki, bu zamandan itibaren Şaş ve İlak tekrar Doğu Karahanlı Kağanlığının hakimiyeti altına girmiştir⁴⁷. Böylelikle, bu anlaşmaya göre bütün Fergana Vadisi ve Sırderya'nın kuzeydoğusundaki topraklar tekrar Toğrul Kara Han Yusuf'un eline geçmiştir. İşte bu, Doğu Karahanlı ve Batı Karahanlı hükümdarları arasında yapılan anlaşmayı bazı tarihçiler fiili olarak mevcut olan iki Karahanlı Devletine "hukukî olarak biçim verilmesi" olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmektedirler⁴⁸.

Karahanlı Devletinde, Ferganalı devlet adamlarının önemi çok büyüktü. Sem'anî'nin bildirdiğine göre Şemsü'l-Mülk Han'ın kardeşi Ebu Şuca Hızır b. İbrahim'in hükümdarlığı zamanında Ebu Nasr Ahmed b. Süleyman b. Nasr b. Hatem b. Ali b. El-Hasan el-Kâsânî, Semerkant'ta Başkadılık yapmış idi. Adı geçen başkadı, Hızır Han'ın oğlu Ahmed'in saltanatının tam başlangıcında idam edilmişti⁴⁹. Onun zamanında Han ile ulema arasında anlaşmazlık baş göstermişti ve bu da 1089'da Selçuklu sultanı Melikşah'ın müdahalesine yol açmıştı. Sultan Melikşah kısa bir zaman içinde Semerkantı almış ve hızla Özkent'e varmıştır. Daveti üzerine Kaşgar hanı huzuruna

⁴⁶ Bartold, 1990: 335.

⁴⁷ Koçnev, V. D. "Şaş i İlak pri Karahanidah (po Numizmatičeskim Materialam)", *Drevnyaya i Srednevekovaya Kultura Şaşa*. Taşkent, 1979: 153

⁴⁸ Karayev, a.g.e., 150.

gelerek itaat arz etmiş, Melikşah adına hutbe okutmaya, para bastırmaya başlamıştır. Sultan Semerkant'a bir vali bırakarak Horasan'a dönmüştür.

Sultan Melikşah'ın, Maverâünnehir iç işlerine ikinci müdahalesi ve ikinci defa Özkent'e girişi, Çiğil Türklerinin ayaklanması üzerine olmuştur. Sultan'ın ayrılmasından sonra kavgalar yine başlamıştı. Karahanlılar ordusunun çekirdeğini teşkil eden Çiğiller Kaşgar ve Tanrı Dağlarının diğer Türk boylarına dayanarak Semerkant'ta baş kaldırmışlardı. Çiğillerin reisi Aynü'd-Devle Atbaş şehrinin valisi ve Kaşgar Hanının kardeşi olan Yakub Tegin'i Yedisu'dan çağırılmış. Yakub idareyi eline alınca, ilk iş olarak Aynü'd-Devle'yi idam etmiştir. Bu da Çiğillerin düşmanlığına neden olmuştur. Melikşah tekrar gelip Buhara'ya girince, Yakub kaçmış ve Fergana yoluyla Atbaş'ya gitmiştir. Sultan Melikşah'ın bu seferi de Özkent'te sona ermiş ve burada Atbaş hükümdarı Yakub ile Sultan Melikşah arasında anlaşma yapılmıştır.

Özkent şehri sadece XI. yüzyılda değil XII. yüzyılda da Fergana'nın başkenti olarak mevkiini sağlamlaştırmıştır. Buna her şeyden önce mimarlığın muhteşem eserlerinden olan 1152 ve 1187'de yapılmış kuzey ve güney türbeleri delalet etmektedir⁴⁹. Birinci, Kuzey Türbede A. Yu. Yakubovskiy'in okumasına göre yerli Fergana hükümdarı Karahanlı Ali Kılıç Tuğrul Kara Hakan Hüseyin bin Ali gömülmüştür⁵¹. Güney Türbede de A. N. Bernştam'a göre herhalde aynı Fergana hükümdar ailesine mensup diğer bir Karahanlı, büyük ihtimalle Kılıç Tamgaç Han defnedilmiştir. Onun paraları, 1165'ten başlayarak Özkent'te bastırılmıştır ve Semerkant'ta da 1199'a kadar geçerliğini korumuştur. Peki, bu "Tuğrul Kara Hakan" unvanını taşıyan Karahanlı hükümdarları kimdi ve ne zaman ortaya çıkmıştır.

⁴⁹ Reşat Genç, 1981: 267.

⁵⁰ Bernştam, A. N. *Drevnyaya Fergana*. Taşkent, 1951: 37.

⁵¹ Bernştam, a.y.; Davidoviç, Ye. A. "Numizmatičeskaya Kolleksiya Leninabadskogo Oblast. Istoriko-Krayevedç. Muzeya", *Izvestiya AN TacSSR, Otdeleniye Obş. Nauk*, 1952: II, 76.

XII. yüzyılın ilk yarısında Özkent başkenti olmak üzere Fergana ve Semerkant başkenti olmak üzere Maverünnehir, Karahanlı hanedanının iki kardeş ailesinin elindeydi. Fergana'ya hakim aile mensuplarından Hasan Tegin Semerkant'ı ele geçirme teşebbüsünde bulunmuştu. Fakat bunu ancak oğlu Çağrı Han Celale'd-Din Ali gerçekleştirebilmişti ve İbrahim b. Muhammed'in tahtına hakim olmuştu⁵². Bu zamandan itibaren, yani 1156 tarihinden Karahanlı Hanedanının ortadan kaldırılmasına kadar adı geçen eyaletlerde hakimiyet hep Fergana ailesinin elinde bulunmuştur.⁵³. Şunu da belirtmemiz lazım ki, Semerkant Hakanı eskisi gibi Batı Kağanlığının büyük hükümdarı sayılmaktaydı. Ama Fergana'daki paraların darbında Semerkant hükümdarının adı süzeren şeklinde bile zikredilmiyordu.

Bulunan sikkelerin incelenmesi gösteriyor ki, 574/1178-79'da Özkent'in hakimi İbrahim İbn Hüseyin Semerkant'ı ele geçirmişti⁵⁴. Yukarıda belirtildiği gibi Özkent'teki Kuzey türbede Alp Kılıç Tunga Bilge Tuğrul Kara han Hüseyin İbn Hasan İbn Ali defn edilmiştir. Cemal Karşı'ye göre Fergana'nın hakimi 551/1156'da ölen Hüseyin Tuğrul Han İbnü'l-Hasan Karahan olarak gösterilmektedir. Sikke bilgilerine göre adı geçen İbrahim'in babasının adı da Hüseyin olduğu belli olmaktadır. Tarihlerin uyması ve eyalet adları ile hakimiyet bölgelerinin birbirine uygun düştüğüne göre, bu Hüseyinler yani İbrahim'in babası ve diğer zatın aynı şahıslar olduğunu göstermektedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Çağrı Han Celale'd-Din Ali, Hasan İbn Ali'nin oğlu idi. Demek ki, o ve Hüseyin, kardeş olup ataları Fergana vadisinin bazı eyaletlerinin hakimiydi. Ye. A. Davidoviç numizmatik bilgiler ve yazılı kaynaklar ışığında XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başındaki diğer Batı Karahanlı hükümdarlarının akrabalık bağlantılarını tespit etmiştir. Bu Fergana hükümdarları umumiyetle "Tuğrul Kara Hakan" unvanını taşımaktaydılar⁵⁵.

⁵² Davidoviç, 1952: II, 114.

⁵³ Davidoviç, Ye. A. "Voprosi Hronologii i Geneologii Karahanidov Vtoroy Poloviny XII v.", *Srednyaya Aziya v Drevnosti i Srednevekovye (Istoriya i Kultura)*. Moskva, 1977: 183.

⁵⁴ Davidoviç, Ye. A. "Zametki po Numizmatike Sredney Azii, ç. I, (Karahanidi, Çağataidi, Canidi)", *Materialnaya Kultura Tacikistana*, 1971: Vıp. II, 181.

⁵⁵ Davidoviç, 1952: II, 75, 77, 78; Karayev, a.g.e., 180.

Anlaşıyor ki, XII. yüzyılın ikinci yarısında Fergana bölgesinin hükümdarları o kadar güçlenmişlerdi ki, hakimleri olan Kara Hıtayların destekleri olmadan Semerkant tahtını ele geçirmişlerdi. Kara Hıtayların desteği olmadan diyoruz, çünkü Kara Hıtaylar bu devirlerde, Selçuklular zamanında ortaya çıkan Batı Karahanlı hükümdarları ve ileri gelenlerinin mensup olduğu Karahanlı ailesinin bu kolunu zayıf düşürme çabasındaydılar. Onun oğlu ve halefi yukarıda adı geçen İbrahim b. Hüseyin nümizmatik bilgilere göre 574/1178-1179 yılında Semerkant'ı ele geçirmiş ve böylelikle Batı Karahanlı hanedanının hakimi olmuştur. Özkent şehri ise onun yeğeni Muhammed b. Nasr'a geçmiştir.

XII. yüzyılın ikinci yarısı ve XIII. yüzyılın başında Batı Karahanlı hükümdarının Buhara'daki nüfuzu pek sağlam değildi. İbrahim b. Hüseyin Buhara'da Semerkant Hanlarının hakimiyetini canlandırmıştır. Hakan önce eski Özkent unvanlarını da muhafaza etmiş. Fakat sonra yeni, daha yüksek unvan olan Uluğ Sultanü's-Selatin unvanıyla değiştirmiştir. Bunun dışında İbrahim b. Hüseyin Türkçe Kılıç Tamgaç Han ve Kılıç Arslan Han Hakan unvanlarını da taşımışlardır⁵⁶. XIII. yüzyılın başında İbrahim Han'ın Semerkant tahtına oğlu Osman geçmiş ve babasının "Uluğ Sultanü's-Selatin" unvanını da muhafaza etmiştir. Fakat bu Sultanü's-Selatin unvanını taşımasına rağmen, XIII. yüzyılın başında Karahanlıların Özkent şehrindeki ve bazı diğer şehirlerdeki iktidarının gerçek olmadığı bilinmektedir. Özkent'te bu aralarda Kara Hıtaylar'ın hükümdarı kendi hazinesini bulundurmaktaydı. 1210'da Özkent'in artık Naymanlı Küçlük'ün idaresi altına girdiği görülmektedir. Fakat buna rağmen Kara Hıtaylar gibi Küçlük de Fergana'da hakimiyetini sağlamlaştıramamıştı. 1211'de burada daha çok Harezmşah'a bağlı olan nispeten bağımsız beyleri görmekteyiz. Bu sebepten dolayı 1214'te Muhammed Harezmşah'ın emriyle Küçlük'ün eline geçmemesi için Kuzey Fergana şehirleri tahrip edilmiştir.

⁵⁶ Karayev, a.g.e., 181.

2. FERGANA VADİSİNDEKİ TÜRK BOYLARI

Yukarıda Fergana Vadisinde çeşitli ırklara mensup birçok kavimlerin yaşadıklarından söz edilmiştir. İncelediğimiz belgeler gösteriyor ki, Fergana bölgesinde yaşayan etnik grupların arasında Türk unsuru daha Usunlar devrinden başlayıp etnik kimliğini koruyarak ayrı bir yer tutmuş ve gittikçe daha geniş topraklara yayılmıştır. Türk etnik tipi istikrar bulmuş olup Fergana'nın çağdaş Türk etnik gruplarının yani, Ferganalı Özbek ve Kırgızların vs. atalarının oluşumunun temellerini atmışlardır⁵⁷. Bu etnik süreç incelemekte olduğumuz yüzyıllarda, özellikle Karahanlılar döneminde daha yoğun bir şekilde gelerek, bölgenin tamamıyla Türkleşmesi ve Türk dilinin galebesiyle sonuçlanmıştır.

IX-XII. yüzyıllar Fergana Vadisinin etnik durumu konusuna gelince; vakıa şudur ki, bölge ahalisinin bir kısmı Fars kökenli etnik gruplardan meydana gelmişti. Fakat bu halkın çoğu da, uzun tarihi periyot içerisinde birbirini takip ederek bu topraklarda meydana gelen Türk hakimiyetleri devirlerinde yerleşmiş ve sonraları İslamiyeti kabul etmiş şehirli ve köylü yerleşik Türklerden oluşmaktaydı. Diğer taraftan bu eski tarım bölgesi, etrafında bulunan Alay, Türkistan, Çatkal vs. sıradağlarının eteklerinde yaşayan yarı göçebe-yarı yerleşik Türk boylarıyla çevrili olup, bu yerleşik Türk boylarıyla asırlar boyunca devam edip gelen çok sıkı kültürel ilişkilerde bulunmaktaydı.

Fergana bölgesini fethederken Karahanlılar herhalde pek ciddi mukavemetle karşılaşmamışlardır. Çünkü X. yüzyılda sadece bazı şehirler değil, bütün Fergana Vilayeti genel olarak belli süreler içinde müstakil olarak varlığını sürdürmekteydi⁵⁸. Bu durum Karahanlı hükümdarlarının Fergana'yı

⁵⁷ Bernştam, 1951: 27.

⁵⁸ Negmatov, N. N. *Gosudarstvo Samanidov, (Maverannahr i Horasan v IX-X vv.)*. Duşanbe, 1977; Davidoviç, Ye. A. "Numizmatičeskiye Materialı Dlya İstorii Razvitiya Feodalnıh

ve Samanoğullarının diğer vilayetlerini fethetmelerini daha da kolaylaştırmıştır. İslam müelliflerinin verdiği bilgilere göre, Oş, Özkent ve Fergana'nın diğer şehirlerinde kalabalık sayıda Türk boyları yaşamaktaydı. Bu vaziyet Fergana'nın Doğu'dan gelen istilacılar tarafından fethini hem hızlandırmış, hem kolaylaştırmıştır.

Maveraünnehr'e gelince,-der İbn Havkal, ... Tarazdan itibaren batıya doğru Farab, Sütkend, Suğd, Semerkand ve Buhara taraflarından Harezm'e ve Harezm gölüne kadar uzanan yay halindeki çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar, kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan doğru çizgi üzerinde Karluk Türkleri... bulunur...⁵⁹ Maveraünnehr halkının yedikleri et Oğuzlardan, Karluklardan ve etrafındaki diğer ülkelerden getirilen hayvanların etidir. Oraya, etraftaki Türklerden ihtiyaçtan fazla köle getirilir...⁶⁰

İslam müelliflerinin zikrettiği bu Karluk boyları ne zaman ve nasıl bir şekilde Batı Tanrı Dağları bölgesine ve bilhassa Fergana Vadisine kadar ulaşabilmişlerdi? Bu soruya cevap verebilmek için yarım asır öncesi Türk tarihine geri dönmemiz icap etmektedir.

a) Karluklar

745 yılında Uygurlar Karlukların, Kırgızların ve Basmılların yardımıyla doğu Türk Kağanlığına son vermiş ve kısa bir müddet sonra eski müttefiklerini itaat altına almaya başlamışlardı. 755'te eski müttefiklerinin baskılarına karşı koyamayan Karluklar gittikçe güneye doğru ilerleyerek ve bölgedeki elverişli siyasî durumdan istifade ederek 766'da başkenti Suyab olan Türgeş topraklarını ele geçirmişlerdi. Karlukların bu göçleri hakkında ilk

Otnoşeniy v Sredney Azii Pri Samanidah", *Tr. Inst. Ist. Arh. I Etn. AN TacSSR*, 1954: T. XXVII, 99-117.

⁵⁹ Istahrî, a.g.e., 286-287; Havkal, a.g.e., 387; Ramazan Şeşen, 1985: 207, 171.

⁶⁰ Havkal, a.g.e., 464; Istahrî, a.g.e., 288; Ramazan Şeşen, 1985: 161, 208.

bilgiler Uygur Hakani Moyun Çur'un adına yazılan kitabede zikredilmektedir⁶¹. Bununla birlikte Karlukların bir kısmının daha Göktürkler zamanında Türgeş topraklarına sızdıkları bilinmektedir. Karluklar, 751'deki Talas savaşında Araplar tarafını tutarak Çinlilerin ağır yenilgiye uğramasını sağlamışlardır. Tarihi bilgilere göre VIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Karluklar Kaşgarya'yı, sonra Fergana'yı zapt etmişlerdir ve daha sonra Sır Derya topraklarına kadar yayılmışlardır⁶². Halife Harun'ü'r-Reşîd devrinde (786-809) Araplar tekrar Fergana'ya sefer düzenlemek zorunda kalmışlardır. Çünkü burası artık Karluk Yabgusu'nun hakimiyeti altında bulunuyordu. Bundan dolayı vali Gıtrîf (791-793) Karluk Yabgusu'nun ordusunu geri püskürtmek için Amr b. Cemîl'i Fergana'ya göndermişti⁶³. X. yüzyıla ait Farsça Hudûdu'l-Alem'de şöyle bilgilere rastlıyoruz: Kûh-Yâl (Kök-Yol), Atlâlîg (Otlalığ), Lûlug (Ulug). Bunlar Babarakuk (Bara-Kûh) dağının yamacında yerleşmiş bulunan çok güzel ve refah seviyeleri yüksek üç köydür. Dihkanları Yabgu'nun kardeşleridir⁶⁴. Uz-Kas ve Milcikas: Bara-kuh dağının yamacında bulunan iki köydür. Refah seviyeleri yüksek ve çok güzel olan bu köyler Yabgu hükümdarlığına bağlıdır⁶⁵. Diğer İslam kaynaklarının verdiği bilgilerde sözü geçen bu Bara-Kuh dağının Oş şehri yakınında bulunduğu bilinmektedir⁶⁶.

Incelediğimiz yüzyıllarda Karluk boylarının Fergana bölgesinde yaşadığını gösteren diğer bilgiler ise yer, su dağ, köy adlarıyla ilgilidir. Aynı kaynaklar Halluh Dağının arkasından çıkan Uzgend ve Parak nehirlerinden söz etmektedir⁶⁷. Hatlam (Haylam?) nehri ise Manisa dağında, Halluh ve Hatlam şehrinde, Yağma (dağ) etekleri arasındaki sınırdaki sınırda olan uçtan çıkardı⁶⁸. Bu dağ, şehir, köy veya nehir adları şüphesiz bu yörelerde yaşayan

⁶¹ Klyashorniy, S. G. "Terhinskaya Nadpis", ST, 1980: III, 94.

⁶² Karayev, a.g.e., 60.

⁶³ Bartold, 1990: 218.

⁶⁴ Hudûd, (p. 18a); Ramazan Şeşen, 1985: 65.

⁶⁵ Hudûd, (p. 18a); Ramazan Şeşen, a.g.e., 65.

⁶⁶ MİKK, 1973: I, 266; Babur-Name (Zapiski Babura), Red. Azimcanova S. A. Taşkent, 1993: 34.

⁶⁷ Hudûd, (p. 9b).

⁶⁸ Hudûd, (p. 9b).

veya belli bir dönem içerisinde bu topraklarda bulunan kavimlerin tarihi izlerini yansıtmaktadır.

Yazılı kaynaklar IX-X. yüzyıllarda Tanrı Dağlarında ve ona yakın bölgelerde yaşayan Karluklar'dan söz ederler⁶⁹. Bu bilgilere göre doğrudan doğruya Karluk adını taşıyan topluluğun yurdu Taraz, Kulan'dan başlayıp ıskı Göl'ün güneydoğusundaki Uç şehrine kadar uzanıyordu⁷⁰. Talas Vadisinin doğusunda onların çadırları bulunmaktaydı. Kasa-Bas'ta Karlukların kışlık obaları bulunmaktaydı. Barshan şehri onların sınırları içinde bulunmaktaydı. Fergana'nın Doğu sınırlarına kadar ulaşmak için Karluk toprakları üzerinden otuz gün yürümek lazımdı⁷¹.

b) Kırgızlar

IX-XII. yüzyıllarda Fergana Bölgesi'nde varlığını sürdüren diğeri bir Türk boyu da Kırgızlardır. Kaynaklardan bilindiğı üzere Kırgızlar eski zamanlardan beri (VI-XIV. yy.) Yenisey Irmağı'nın orta bölgelerindeki vadiden güney Sibirya'ya uzanan topraklarda yaşamaktaydılar⁷². VI. yüzyılın ikinci yarısından VIII. yüzyılın ortasına kadar Yenisey Kırgızları Birinci ve İkinci Gök Türk kağanlıkları tarafından hakimiyetleri altına alınmışlardı; fakat onlar kağanlığa ancak bazı zamanlarda bağlı kalmışlar ve çoğu zaman kendi siyasetlerini yürütmüşlerdir⁷³. İkinci Gök Türk Kağanlığına karşı mücadele özellikle Kağan Bars Beg zamanında çok yoğunlaşmıştı. 711 yılında Kül Tegin'in ordusu Kırgız Kağanını öldürmüş ve Başkentini yıkmıştı. Yaklaşık 758 senesinde Kırgızlar geçici olarak Uygur Kağanlığını tanımışlardır. Fakat özgürlükleri için savaşa hep devam etmişlerdir⁷⁴. Bu özgürlük savaşları

⁶⁹ Havkal, a.g.e., 464; İstahrî, a.g.e., 286-287, 288; Mukaddasî, a.g.e., 273, 275; *Hudûd*, (p. 9b)

⁷⁰ Faruk Sümer, a.g.e., 35.

⁷¹ Bartold, V. V. *Oğerk İstorii Semireçya*. Moskva, 1963: II,(1), 36, 38, 39; a.m., *İstoriya Turkistana*, 1963: II,(1), 125; a.m. *Oğerk Kulturmoy Jizni Turkistana*, 1963: II,(1), 242, 243.

⁷² Roux, Jean-Paul. *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Çev. Lale Arslan. İstanbul, 2001: 206.

⁷³ Bartold, V. V. *Kırgızı. İstoriçeskiy Oğerk*, 1963: II,(1), 484.

⁷⁴ Bartold, 1963: II, (1): 485.

bilhassa IX. yüzyılın yirmili-otuzlu yıllarında çok şiddetlenmiştir. 840'ta Kırgız ordusu Uygur kağanlığını bozguna uğratmış ve Orhun'daki başkentleri Ordu-Balık'ı ele geçirmişlerdir. 840-844 yılları arasında bütün Orta Asya'daki siyasî iktidar Yenisey Kırgızlarının eline geçmiştir. Kırgızlar Güneydoğu'ya (Hangay, Edzin-Göl), Güneybatı'ya (Moğol Alayı, Tanrı Dağları yöresi), Batı'ya (İrtiş), doğru birkaç sefer yaparlar. Kırgızların bir kolu Moğolistan'dan Doğu Tanrı Dağlarına sürülmüş Uygurların bir kısmının peşini takip ederek 843'te Kuça, Beşbalık, Pençul (Üç Turfan) Kaşgar şehirlerine kadar ulaşmışlardır. Aynı zamanlarda Yenisey Kırgızlarının bazı grupları Isık Göl, Talas ve her halde Fergana bölgelerine kadar göç etmişlerdi⁷⁵. Tanrı Dağları ve Fergana'ya kadar gelen bu Kırgızların bir daha geri dönmeyerek, buraları yurt edindikleri yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Arap coğrafyacılarından İstahrî ve İbn Havkal haberlerinde Yenisey havzasında yaşayan Kırgızlardan bahsettikleri gibi, Fergana, İlak ve Şaş'a bitişik dağları da "Kırgız Dağları" diye adlandırmışlardır...⁷⁶ "Bu dağlar, der el-İstahrî, Maveraünnehir'den başlayıp Türklerin iç bölgelerine kadar İlak (şimdiki Angren), Şaş (Taşkent) ve Kırgızlara kadar ulaşır. Bu dağlarda, baştan sonuna kadar gümüş ve altın madenleri bulunur; bunlardan en zengini Kırgız ülkesine yakın yerlerdekidir..."⁷⁷ Burada İlak ile Şaş'a yakın yerler olarak büyük ihtimalle Talas, Çatkal vadileri veya Tanrı Dağları'nın uzantıları düşünülmelidir.

Muhammed b. Necib Bekran'ın "Cihan-Name adlı" eserinde, müellif aynı dağlardan bahsederken Fergana'dan doğuya doğru uzanan dağların ve bu dağların etrafında yer alan göllerin Uşruşana'dan başlayıp, Fergana boyunca Kırgız topraklarına kadar uzandığını kaydetmektedir⁷⁸.

⁷⁵ Urstanbekov, B. U. ve Çoroyev, T. K. *Kırgız Tarihi (Kısaça Entsiklopediyalık Sözdük)*. Frunze, 1990: 205.

⁷⁶ İstahrî, a.g.e., 281; Havkal, a.g.e., 488; Ramazan Şeşen, a.g.e., 224, Togan, Z. V. *Bugünkü Türkili, Batı ve Kuzey Türkistan*. İstanbul, 1942: I, 69.

⁷⁷ MİKK, 17.

⁷⁸ MİKK, 48.

“Hudûdu'l-Alem”de Kırgızlar hakkında çok enteresan bilgiler yer almaktadır. Bu eserdeki bilgilere göre, “Kırgızlar Toğuzguzlar’ın sadece kuzey komşuları olarak değil batı komşuları olarak da gösterilmektedir: Toğuzguzlar’ın doğusunda Çin ülkesi, güneyde Tibet’in ve Halluh ülkesinin bazı kısımları, batısında Kırgızların bir kısmı bulunmaktadır ve kuzeyi boyunca boydan boya yine Kırgız ülkesi ile komşudurlar,”⁷⁹ denmektedir.

Ayrıca; “Pençul Halluh ülkesinde bulunmaktadır (Bartold’a göre Pençul şimdiki Üç Turfan’a uymaktadır⁸⁰). Fakat daha önceleri buranın hakimi Toğuzguzlar adına hükmederdi. Şimdi Kırgızlar tarafından işgal edilmiştir⁸¹. Daha sonra müellif Yedisu halkları olan Çiğillerin ve Tuhsıların ülkelerini tasvir ederken Kırgızları da onların komşuları olarak gösterir⁸². Bu aralarda Çiğiller Isık Göl’ün kuzeyinde, Tuhsılar ise Çu vadisinde yaşadıkları bellidir⁸³.

XVI. yüzyılda Molla Seyfû'd-Din Aksikendî tarafından yazılan “Mecmaü't-Tevarih” adlı eserde Selçuklu Sultanı Sancar’ın hakimiyeti döneminde Hocend dağlarında Kırk Oğuzdan meydana gelen Kırgız halkı hakkında bir efsane bulunmaktadır⁸⁴. Kara Hitaylar’ın istilas ve 1127’de Fergana bölgesinde ve Tanrı Dağlarında onlara karşı yapılan mücadelelerin başında İmam İbrahim’in bulunduğu şecerelerde de belirtilmektedir. Bu manevi önderin Ofî (Sağ) Kanat ve Sol Kanat şeklinde Kırgız kabileler birliğini kurduğu isnat edilmektedir. Bu efsane hakkında V. A. Romodin şöyle bir fikirde bulunmuştur; “Bu malumatı ve 1127 tarihini tam olarak kabul etmek doğru olmaz; onun diğer kaynaklar tarafından da doğrulanması gerekmektedir. Fakat, Kırgızları daha Moğollardan önceki devirlerde Fergana

⁷⁹ *Hudûd*, (p. 16b)

⁸⁰ Bartold, 1963: II, (1), 492

⁸¹ *Hudûd*, (p. 18a).

⁸² *Hudûd*, (p. 18a)

⁸³ Bartold, a.y.

⁸⁴ *MİKK*, 205; Bartold, 1963: II, (1), 513.

ve Tanrı Dağları ile bağlayan bir efsanenin bulunduğu vakiasını tarihçiler şimdiden kabul etmeleri lazımdır”⁸⁵.

Bildiğimiz gibi Selçuklular, Karahanlıları hakimiyetleri altına almışlardır ve Tanrı Dağları halklarıyla doğrudan doğruya siyasî ve ekonomik ilişkilerde bulunmuşlardır. Eğer Kırgızlar o dönemlerde Tanrı Dağları’ndan çok uzaklarda yaşamış olsalardı böyle bir efsanenin ortaya çıkması çok şüpheli olacaktı. Bundan dolayı biz de Romodin’in bu iddiasının doğru olduğu kanaatindeyiz. Aksikendî’nin bu efsanesi Kırgızlar’ın bir kısmının eskiden beri Tanrı Dağları’nda yaşadıklarını doğrulamaktadır.

Tanrı Dağları’na kadar ilerleyen Kırgızlar müslüman Karahanlılar’ın topraklarında ve onların Kuzeydoğu sınır topraklarında yerleşmişlerdir. Karahanlı Türklerinin medeni ve etnik karışımlarıyla gelişen ortak kültürün tesiri altında IX-XI. yüzyıllarda Kırgızların gelenekleri, örf ve adetleri de giderek değişmeye başlamıştır.

Fars bilgini Gerdizî (XI. yüzyıl) “Zeynü’l-Ahbar” adlı eserinde VIII. yüzyıla ait Abdullah b. El-Mukaffa’nın Kırgızlar hakkındaki bilgilerine yer vermektedir. Bu bilgilere göre Kırgızlar; Hindular gibi, ölülerini yakarlardı. Onlar; “Ateş nesnelerin en temizidir. Ona düşen her şey temizlenir. Ateş ölüyü pislik ve günahlardan temizler “ derlerdi⁸⁶.

Tahir Mervezî’nin 1120’de yazdığı Tabâyiü’l-Hayavan adlı eserinde müellif Kırgızlardan söz ederken onların yaşadıkları bölgeyi de tespit eder: “Ülkeleri yazlık olan doğu ülkesi ile kuzey ülkesi arasındadır. Kuzeylerinde Kimaklar, batılarında Yağma ve Karluklar vardır. Kuça ve Erkler ise kışlak olan batı ile güney arasındadır. Kırgızların adetlerinden biri de ölülerini yakmalarıdır. Onlar ateşin ölüleri temizlediğini ve günahlardan arıttığını

⁸⁵ MİKK, 202.

⁸⁶ Bartold, V. V. “İzveçeniya iz Soçineniya Gardizi “Zayn al-Ahbar”, *Soçineniya*, T. VIII. Moskva, 1973: VIII, 48.

sanırlar. Bu yakma adeti onlar arasında eskiden beri vardı. Fakat Müslümanlarla komşu olduktan sonra ölülerini gömmeye başladılar⁸⁷ demektedir. Elbette Mervezî'nin burada zikrettiği Kırgızlar Karahanlılara komşu yaşayan Tanrı Dağı Kırgızlarından başkaları değildir. Bu bilgilerden bir grup Kırgızların X. yüzyıldan itibaren İslamî çevreye girmeye başladığını, hatta eski geleneklerini bile değiştirmeye başladıklarını görmekteyiz. Mervezî'nin bu bilgileri Kırgızların bir kısmının İslam dinini Moğol istilasından önce kabul ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Kaşgarlı Mahmud Kırgızların oturduğu bölgeyi göstermez. Fakat o Türk, Türkmen, Oğuz, Çiğil, Yağma, Kırgız boylarının şarlarını, çöllerini baştan başa dolaştığını, dillerini, kafiyelerini öğrendiğini yazar⁸⁸. Bu Türk boylarının hepsi Kırgızlar haricinde XI. yüzyılın ilk yarısında günümüzdeki Orta Asya, Yedisu, Güney Kazakistan ve Türkmenistan'ın güneybatı taraflarında yaşamaktaydılar. Kaşgarlı'nın bu bölgeleri gezdiği şüphesizdir. Çünkü Kırgızlar adı geçen kabilelerin arasında, üstelik Çiğil ve Yağma boylarının yanında komşu olarak gösterilmektedir. Yenisey taraflarında bulunmadığı anlaşılan Mahmud Kaşgarî Zeki V. Togan'ın dediği gibi Kırgız lehçesini işte bu Tiyan Şan Kırgızlarından öğrenmiş olmalıdır⁸⁹.

c) Ezgişler

Söz konusu yüzyıllarda Fergana vadisinde yaşayan Türk boylarından biri de Ezgişlerdir. Kaşgarlı Mahmud'un bilgilerine göre Ezgişler XI. yüzyılda Özkent şehrinde yaşıyorlardı⁹⁰. Ezgiş adına İbn Hurdadbih'in adı geçen eserinde de rastlanmaktadır. Fakat müellif onlar hakkında fazla bilgi vermez;

⁸⁷ Minorskiy, V. *Sharaf al-Zaman Marvazi on China, the Turks and India*, Transl. and comment. by Minorskiy. London, 1942: IX, 30; Ramazan Şeşen. *İbn Fazlan Seyahatnamesi*. İstanbul, 1995: 102-103.

⁸⁸ Kaşgarlı, Mahmud. *Divanü Luğatü't-Türk*, Çev. Besim Atalay. Ankara (I, 1939, II, 1940, III, 1941): I, 4, 30.

⁸⁹ Togan, 1942: I, 69.

⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, 1939: I, 96.

sadece Türk kavimlerini sayarken onlardan da söz eder⁹¹. Özkent şehrinin dışındaki Ezgişler hakkında daha geniş bilgiyi El-İdrisi'nin coğrafya eserinden almak mümkündür. Ona göre "Ezgişlerin ülkesinin batısında Oğuzların ve onların obalarının ülkeleri yer alır, doğusunda Ye'cûc ve Me'cûc ülkeleri bulunurdu. Ezgişlerin dolaştığı kalelerinin ve yurtlarının bulunduğu ülkeler mümbit, bol hayvanın yetiştiği yerlerdi..."⁹² Özkent şehrinde zikredilen Ezgişlerin bir kısmının sadece adlarının kaydedilmiş olması, onların Karahanlı devletinde pek varlık göstermediğine işaret etmektedir⁹³. Herhalde bu Ezgişler ancak Karahanlı topraklarına göç etmiş veya göç ettirilmiş Ezgişlerin bir kolu olmalıdır.

d) Yabakular

Yazılı belgelerde Yabakular hakkında bilgilere XI. yüzyıldan önce rastlanmaz. Gardizi'de Yabakuların menşei hakkında şunları okuruz: Halluh'un bir hizmetçisi Toğuzguz ülkesine kaçmış. Onu sert bozkırda iki parça keçenin altında iken bulmuşlar ve ona Yabagu adını vermişler⁹⁴. Toguzguzlar'ın hakani kendi topraklarındaki Hallukları toplamış ve bu yabancıyı onların reisi olarak tayin etmiş ve ona Yabaku-Halluh adını vermiştir⁹⁵.

Yazarın burada Yabakular'ın menşeiini Karluklar'a bağladığı görülmektedir. Kaşgarlı Mahmud'a göre Yabakular'ın ana kütlesi Yedisu'nun kuzeydoğusunda bulunmaktaydı. Aynı yazar Yabaku bozkırından da söz eder, burada Yamar-Suwı (suyu) akarmış⁹⁶. Kaşgarlı'nın verdiği diğer bir malumat çok büyük önem taşımaktadır. Ona göre Yabaku-Suwı nehirdir.

⁹¹ Hurdadbi, a.g.e., 31; Faruk Sümer, a.g.e., 22.

⁹² Ramazan Şeşen, 1985: 115-117.

⁹³ Reşat Genç, 1997: 36.

⁹⁴ Kaşgarlı'nın eserinde de Yabaku sözü aynı zamanda yün ve yapağı yoluntusu anlamına gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, 1941: III, 36.

⁹⁵ Bartold, V. V. "İzvleçeniya iz Soçineniya Gardizi Zeyn al-Ahbar", Soçineniya, T. VIII. Moskva, 1973: 42-43; Ramazan Şeşen, a.g.e., 72.

⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, 1941: III, 28.

Kaşgar dağlarından çıkarak Fergana ile Özkent'e doğru akarmış⁹⁷. I. I. Umnyakov bu nehri Kara Derya ile özdeşleştirmektedir⁹⁸. Kara Derya nehrinin vadisinde bulunmakta idi. Yabaku suyu hakkındaki bilgiler Minorskiy'e göre, Yabakuların bazı kısmının Batıya doğru göç ettiğini doğrulamaktadır⁹⁹.

e) Yimekler

Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerin arasında en enteresan konu da müellifin Yimek kavminin bazı kısımlarını Özkent şehrinin dolaylarında yerleştirmesidir. Bunu müellif adı geçen eserinde İrtiş nehri hakkında bilgi verirken; "İrtiş Yimek kırlarında bulunan bir ırmağın adıdır" diye onların XI. yüzyılda nerede yaşadıklarını da açıkça göstermektedir¹⁰⁰.

Yimekler XI. yüzyılın ortalarında İrtiş'tan güneye doğru göç etmeye devam ediyorlardı ve bu dönemlerde artık Ala Göl ve Balhaş göllerine ulaşmış olabilirlerdi¹⁰¹. Karahanlılar kuzeyde diğer Türk boylarıyla yaptığı gibi Yimek boylarıyla da savaşlar yapmaktaydılar. Özkent şehrinin etrafında bulunduğu zikredilen Yimekler büyük ihtimalle savaş sırasında Karahanlılar tarafından devlet sınırları içine göçürülmüş Yimeklerin bir kısmı olmalıdır.

f) Yağmalar

İncelediğimiz dönemler için birçok tarihçinin ilgisini çeken konulardan biri de "Toğuzguz" terimi olmuştur. İslam müelliflerinin eserlerinde "Toğuzguz" terimi çoğu zaman Merkezi Tanrı Dağları'nın (Tyan'Şan) doğusunda yaşayan Türklerin ortak adı olarak verilir. IX. ve XIII. yüzyıllarda Merkezî Asya'daki etnik durum üzerinde araştırmalar yapan tarihçilerden T.K. Çorotegin bu

⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, 1943: III, 36.

⁹⁸ Umnyakov, I. I. "Samaya Staraya Turetskaya Karta Mira (XIV)", *Trudi Samakand. Ped. Inst. Im A. M. Gorkogo*, 1940: I, 113-114.

⁹⁹ *Hudüd, İzahlar*, 288-289; Reşat Genç, a.g.e., 46.

¹⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, 1939: I, 97.

¹⁰¹ Karayev, a.g.e., 106.

konuda bazı açıklamalarda bulunmuştur¹⁰². Bu konuyla ilgili Tabari'nin (839-923) verdiği bilgiler ilgi noktası olarak alınmaktadır. Ona göre 820'den sonra Usruşana'yı (Fergana'nın güneybatı sınırındır) Toğuzguzlar istilâ etmişlerdir. Müellif (Taberi), 205/820-821 hadiselerini tasvir ederken arada şöyle bir bilgi verilmektedir: "O sene ... Toğuzguzlar Usruşana'ya saldırdılar"¹⁰³. Bu bilgiye dayanarak zamanında Bartold, Toğuzguz olarak aynı zamanda İslam topraklarına komşu bulunan kavimlerin de adlandırıldığı sonucuna varmıştır¹⁰⁴. Toğuzguzlar'ın bu grupları şüphesiz o zamanlarda başlıca olarak Moğolistan'da yaşayan Uygurlar değildir.

Diğer Arap müellifi Mes'udi, Toğuzguz ülkesini Horasan ve as-Sin arasında lokalize eder¹⁰⁵. Eğer burada Maverünnahr'ın Horasan ile birlikte bir idarî bölgeye birleştirildiği dönem söz konusu edilse bile, anlaşılıyor ki "Toğuzguz" ülkesi olarak IX-X. yüzyıllarda Uygurlar dahil çeşitli kavimlerin yaşadığı geniş bir bölge kabul edilmektedir.

Toğuzguz adının evvelce Uygurlara değil, Şa-To Türklerine verildiğinin en açık delili, IX. yüzyılda Çin'de ortaya çıkan bir ayaklanmayı Çin imparatorunun, Mes'udi'nin rivayetine göre Toğuzguzların yardımıyla; Çin kaynaklarının rivayetine göre de Şa-To Türklerinin yardımı ile bastırması hadisesidir. Hem Çin kaynaklarında hem de Arap kaynaklarında bahsedilmesi itibariyle ender sayılan bu olayı Çinliler Şa-To Türklerine atfederek haber verdikleri halde, Araplar Toğuzguzlara atfen vermişlerdir.

Cahiz'in verdiği bilgilere göre, Uygurlar'ın Doğu Türkistan'a göçlerinden önce oralarda Tuguzguzlar yaşamaktaydı. Uygurlar'ın Doğu Türkistan'a göçleri Cahiz'in ölümünden üç yıl önce olduğu halde, Cahiz diğer

¹⁰² Çorotegin, T. K. *Etniçeskiye Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentralnoy Azii Domongolskogo Vremeni*. Bişkek, 1995: 22.

¹⁰³ Çorotegin, a.y.

¹⁰⁴ Bartold, V. V. *Orta Asya Türk Hanlıkları Hakkında Dersler*, Haz. K. Y. Koprman, A. İ. Aka. Ankara, 1975: 69.

¹⁰⁵ Ramazan Şeşen, 1985: 44.

Arapların söylediği gibi, Tuguzguzlar'ın burada pek çok yaşadıklarını ve batı komşuları olan Karluklar'la çok savaş yaptıklarından haber vermektedir¹⁰⁶. Cahiz'in bu malumatı önceki bilgiler ile birlikte araştırmacılar için Toğuzguzların batı kısmını Uygurlar'dan da ve Karluklar'dan da ayrı düşünmek fikrini ortaya atmıştır. Fakat şunun da belirtilmesi lazım ki, Toğuzguzlar'ın bu kısmının muayyen grupları ya prouygur, ya prokarluk konfederasyon gruplarıyla uzun ve sıkı temaslarda bulunmaktaydılar.

Arap-Fars müelliflerinin eserlerinde Orhon ve Turfan Uygurlarının batısında yaşayan Toğuzguz gruplarının etnik kadrosu hakkında daha açık bilgi verebilecek parça parça bilgiler bulunmaktadır¹⁰⁷. Bu eserlerin ve özellikle Gardizi'nin verdiği bilgileri Çin kaynakları ve Şine-Usu'daki Uygur kitabesindeki materyaller ile mukayesesinden araştırmacılar, Uygurlar'ın riyaseti altında canlandırılmakta olan kağanlıkta Karluklar dışında daha iki tane merkezkaç kuvvetin bulunduğunu kaydetmektedirler. Bunlar: Toğuz Oğuzlardan Bayırku kabilesi ve Yağmalar idi¹⁰⁸. Bu eski Toğuzoğuz konfederasyonundan ayrılmış bölükler ile birlikte Yağmalar Orta Asya'nın batı taraflarına, yani Batı Türk Kağanlığı'nın (Türgeşlerin) doğu topraklarına göç etmişlerdir. Burada VIII. yüzyılın altmışlı, yetmişli yıllarında üstünlük tamamen Karluklar'ın eline, batı kısmı ise Oğuzların, Kuzey tarafı Kimeklerin eline geçmiştir.

Yukarıda gördüğümüz gibi 766'dan X. yüzyıla kadar Yedisu ve Tanrı Dağlarının Kuzey yarısında Karluklar hakim durumdalar. Isık Göl vadisi IX. yüzyılda Çiğillerin elindeydi. Yağmalar esas olarak Tanrı Dağlarının batı ve güneybatı kısımlarında yaşıyorlardı. Bu bilgilerden dolayı yukarıda söz edilen yaklaşık 820'deki Usruşana'ya yapılan hücum büyük ihtimalle Tanrı Dağlı Türklerin esas kuvvetleri olan savaşçı Yağmalar olması gerektiği tahmin

¹⁰⁶ Bartold, a.g.e., 68-71.

¹⁰⁷ Bartold, a.g.e., Ağacanov, S. G. *Oçerk İstorii Oğuzov i Turkmen Sredney Azii v IX-XIII vv.* Aşhabad, 1969: 127.

¹⁰⁸ Çorotegin, a.g.e., 25.

edilmektedir¹⁰⁹. Taberi büyük ihtimalle “Toğuzguz” kelimesini Çiğiller ve Karluklar’dan farklı olarak, Tanrı Dağları’nın batı kısmında yaşayan Yağma kavmi için kullanmıştır. Çünkü Uygur ordusunun Orta Asya’nın derinlerinden çıkıp çok kısa süren bu mevzii savaş için buraya kadar geldiklerini tahmin etmek zordur. Ayrıca, bu dönemlerde Uygur Kağanlığı Orta Asya toprakları için savaş yapacak durumda değillerdi¹¹⁰.

Bu cümleden olarak şunu söyleyebiliriz ki, Tanrı Dağları’nın Batı ve Güneybatı kısımlarında yaşayan Yağmalar Alay Dağları’nın etekleri ve Uşruşana’ya (yani Güney Fergana’ya) kadarki toprakları da nüfuzları altında tutmuşlar ve icabında Vadinin iç bölgelerine kadar seferler düzenlemişlerdir.

g) Çiğiller

Çiğiller’in (veya Cikiller’in) aslında Karluk boylarından biri olduğu yukarıda görülmüştür. X. yüzyılda bu akrabalık bilinmekle beraber Çiğiller artık müstakil bir kavim sayılmaktaydılar¹¹¹. Hudûdu’l-Alem’de verilen bilgilere göre Çiğiller’in büyük kısmı Isık Göl’ün kuzeyinde, Taraz’da¹¹², sonraları Kuyaş ve Kaşgar yörelerinde yaşamaktaydılar. İbnü’l-Esir’e göre XI. yüzyılda Çiğiller Maverâünnehir’deki Karahanlı ordusunun çekirdeğini teşkil ediyorlardı¹¹³. Nizamü’l-Mülk Sultan Melikşah’ın 1089-1090’da yaptığı Semerkant ve Özkent seferlerini anlatırken Çiğiller ve Maverâünnehir halkını yerli halk olarak zikretmiştir. Buradan anlaşıyor ki, XI. yüzyılın ikinci yarısında Çiğiller’den bir küme artık Maverâünnehir topraklarında da yaşamakta ve Karahanlı Devleti bünyesinde çok önemli bir yer tutmaktaydı. Çiğiller, görünüşe göre XI. yüzyılda o kadar önemli bir teşekkül haline gelmişlerdir ki, Oğuzlar Ceyhun’dan Çin’e kadar uzanan yerlerdeki Türklerin

¹⁰⁹ Çorotegin, a.g.e., 26.

¹¹⁰ Hudyakov, Yu. S. *Voorujeniye Tsentralnoaziatskih Koçevnikov v Epohu Rannego i Razvıtogo Srednevekovya*. Novosibirsk, 1991: 155-157; Baytur, A. *Kırgız Tarihinin Lektisyaları*. Bişkek, 1992: I, 90-91.

¹¹¹ Faruk Sümer, a.g.e., 36; Bartold, 1963: II, (1), 37.

¹¹² Hudûd, a.y.

hepsine Çiğil diyorlardı¹¹⁴. Fakat durumun böyle olmasına rağmen ne Kaşgarlı Mahmud, ne de diğer İslam müellifleri, bizi Fergana'da yaşayan Çiğillerden haberdar etmişlerdir. Çiğillerin bir dönemlerde bu bölgede bulunduğu işaret eden tek şey günümüze kadar ulaşan "Çatkal" yer ve nehir adıdır. Orta asırlarda Çidgil küresi olarak zikredilen toprakların o zaman Fergana içinde kabul edilen Çatkal vadisine tekabül ettiği açıktır¹¹⁵. Ayrıca İslam müelliflerinin şimdiki Narın nehrine de Cidgil (Cikil) dedikleri bellidir¹¹⁶ (Haritaya bakınız). Bu yer ve nehir adı fikrimizce bir zamanlarda Fergana etrafında yaşayan kalabalık, kuvvetli Türk boyunun tarihi izlerini, varlığını yansıtmaktadır. XII. yüzyıldan itibaren hiçbir kaynakta Çiğil adı geçmemektedir. Bu, onların ezici çokluğunun yerleşik hayata geçerek Maverünnehir halkıyla karıştığını göstermektedir.

h) İlâklar

Diğer bir Türk boyunun yaşadığı bölgeyi gösteren diğer bir coğrafya adı da İlâk'tır¹¹⁷. Bu bölgenin daha XI. yüzyılda Türkleştiği anlaşılmaktadır¹¹⁸. İlâk Türkleri şimdiki Taşkent civarı ahalisinin doğrudan doğruya ataları olmuştur; İlâklar da Barsgan ve Çiğiller'le beraber "Türk" grubunun başlıca kabilelerinden sayılmışlardır. İlâk küresi Fergana Vilayeti'nin sınırları içinde değildir. Fakat, Fergana Vadisini Açlık Stepleri'yle bağlayan tek geçit yerinde bulunuyordu. Yani, buraya yakın bir mesafede bulunmasıyla Fergana halkıyla en eski zamanlardan beri en sıkı etnik, kültürel, ekonomik ve siyasî münasebetlerde bulunarak bölünmez bir bütünlük teşkil etmiştir. İlâk ile şimdiki Angren nehri vadisi (Ortaçağlarda İlâk nehri) kast edilmektedir¹¹⁹.

¹¹³ *MIKK*, 62.

¹¹⁴ Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, 1939: I, 393-394.

¹¹⁵ Bartold, 1990: 177.

¹¹⁶ Le Strange, a.g.e., 476; Havkal, a.g.e., 512.

¹¹⁷ Le Strange, a.g.e., 477, 482, 483; Togan, 1942: I, 55.

¹¹⁸ Bartold, 1963: II, (1), 579.

¹¹⁹ Bartold, 1990: II, (1), 183; Le Strange, a.g.e., 482.

Elde ettiğimiz bilgilerden anlaşılan şu ki, bu bölgedeki Kırgız, Yimek, Ezgiş, Yabaku, Yağma, Çigil, İlâk boyları diğer Fars kökenli etnik gruplar ile birlikte Fergana ahalisini etnik terkipini oluşturmuşlardır. Fakat Fergana'daki siyasî hakimiyet, etnik ve kültürel üstünlük Karluklar'ın elinde bulunmaktaydı.

Görüldüğü gibi, Maveraünnehr'in her tarafında ve bilhassa doğu kısmında: Fergana, Şaş, İlâk ve Ustrûşana'da Türkler İran menşeli kavimlerle karışık durumda ve çoğunlukta idi. Bu durum doğal olarak bölgenin Kara Hanlılar tarafından fethini daha da kolaylaştırmış ve dil ve kültür itibarıyla tamamen Türkleşmesini sağlamıştır.

3. FERGANA VADİSİNİN SOSYAL- EKONOMİK YAPISI

a) Tarım

Fergana Vadisi Orta Asya'da tarım kültürünün inkişaf ettiği en eski yerleşim bölgelerindendir. Yıllardır yapılan arkeolojik kazıların sonuçları bölgede tarımla uğraşan zümrenin ilk yerleşim merkezlerinin üç bin yıl önce meydana geldiğini ortaya koymuştur¹²⁰.

Fergana Vadisi hakkında ilk bilgileri Çin kaynaklarından elde etmekteyiz. Yazılı kaynaklarda tıpkı Yunanlıların Sogdiana'da rastladığı gibi, Çinlilerin de Fergana ve Doğu Türkistan'da tarım kültürüne ve şehir hayatına rastladıkları kaydedilmektedir.

İlk Çin sefiri Çang Kien'in betimlemesinde Davan-Fergana (Davan Fergana'nın eski adıdır) ziraat kültürü, üretimi ve sosyal ilişkileri çok gelişmiş bir ülke olarak nitelendirilmektedir. Ona göre Davan halkı yerleşik hayat yaşıyordu, tarımla uğraşırdı ve pirinç, buğday ekerdi. Onların üzüm şarabı ve

¹²⁰ Zadneprovskiy, Yu. A. "Oşskiy Oasis v Drevnosti", *Izvestiya AN KirgSSR*, 1948: II, 56, 58-59.

birçok Şan-Ma'ları (iyi atları) vardı¹²¹. Fergana, eski çağlardan beri türlü hububat çeşitlerini yetiştirmekle ün yapmış ve maden cevherleri ile de, Çin yöneticilerini her zaman için meşgul etmiştir.

Davan'da üzümculük çok gelişmişti. Zenginleri 10.000 dan'a¹²² kadar şarap tutarlardı. Çin metni: "Eski şarap birkaç yıl boyunca hiç bozulmadan durur. Atlar kaba yoncayı ne kadar seviyorsa, halk da şarabı bu derecede seviyor"¹²³ der. Belgelerde Çinliler'in M.Ö. I. yüzyılda Fergana'dan üzüm, at ve kaba yoncanın tohumlarını elde ettikleri ve Gök Oğlu'nun (İmparatorun) elde edilen bu tohumları dikkatle verimli toprakta ekmelerini emrettiği bildirilir¹²⁴.

Böylelikle IX-XII. yüzyıllarda Fergana Vadisi'nde varlığına şahit olduğumuz tarım kültürünün eski ve köklü bir gelişmenin sonucu olduğu açıkça görülmektedir ve bu gelenekler asırlar boyunca çeşitli hakimiyetlerin gelip geçmesine rağmen değişmeden yaşatılmıştır.

IX-XII. yüzyıllarda Maveräünnehir genel olarak bir tarım bölgesi idi. Söz konusu yüzyıllar coğrafya literatürü bu devirde Maveräünnehir'de yetiştirilen ziraat ürünleri hakkında teferruatlı bilgiler içermektedir. Zerevşan, Kaşka Derya, Fergana, İlak, Şaş, Harezmi vadilerinde sunî sulamayla işlenen bütün tarım topraklarında tarımcılar, buğday, arpa, pirinç, darı, pamuk vs. yetiştirmekteydiler.

İbn Havkal: "Maveräünnehir halkı bir kere kıtlık görmeden bu kitapta zikredilen diğer iklimlerin halkları defalarca kıtlık görürler. Eğer ekinlerine ve zahirelerine zarar veren bir soğuk, sıcak veya başka bir âfetle karşılaşılırsa ülkelerinde geri kalan zahire ve eşya onların ihtiyacına yeter. Bu kalan

¹²¹ Biçurin, a.g.e., 149.

¹²² Dan: torba demektir. Çinlilerin sıvı ölçüsü olup 100 kiloya eşittir. Bernştam, 1951: 10.

¹²³ Biçurin, a.g.e., 161.

¹²⁴ Biçurin, a.y.; Bartold, 1963: II, (1), 112.

miktarla dahi ülkelerine diğer yerlerden zahire ve mal getirmek ihtiyacını duymazlar,”¹²⁵ demektedir. Bu satırlar genel olarak Maverâünnehir'deki ekonomik durumu yansıtıyorsa da, diğer İslam kaynaklarından da Fergana Bölgesine ait iktisadî hayatla ilgili bilgiler edinme imkanına sahip durumdayız.

Fergana Bölgesi'nin coğrafi konumu, mükemmel iklimi, verimli toprakları, zengin bitki ve hayvan varlığı, çok sayıdaki nehirleri bölgedeki yüksek tarım kültür geleneğinin zengin kaynağı olmuştur. Kaynaklarda hemen hemen bütün şehirlerin etrafında, mesela Ahsiket, Tesnahorta¹²⁶, Kuba, Oş, Kasan¹²⁷, Vanket, Huvakand, Riştan¹²⁸, Renced¹²⁹, Zarkan¹³⁰ vs. ekin tarlaları ve bostanlar bulunduğunu görmekteyiz¹³¹. Şehrin etrafındaki tarımla uğraşanların yaşadıkları irili ufaklı meskun yerler, Oş ve Özkent'in etrafında olduğu gibi aynı zamanda bu şehirler için birer dış istihkam hattı görevini de yapmaktaydı. Fergana tarımcılarının istihsal ettikleri zahire bol miktarda olup, ihtiyacı olan diğer şehirlere de gönderilmekteydi¹³². Sır Derya nehrinin kolları (Şaş nehri, Özkent nehri vs.) bu tür malların naklinde önemli rol oynardı.

Kaynaklarda şehir kapıları dışında bulunan (Özkent, Marginan, Zarkan vs.) ve her halde etrafındaki tarlaların bakımı için inşa edilen sulama kanallarından söz edilmektedir¹³³. Bu çeşit sulama tesislerinin kuruluşu tarımın, bostancılığın, bağcılığın gelişmesine ve aynı zamanda pamuk tarımının gelişmesine uygun şartlar sağlamakta idi. Bu tarlalardan elde edilen

¹²⁵ Havkal, a.g.e., 464.

¹²⁶ Mukaddasî, a.g.e., 271.

¹²⁷ Havkal, a.g.e., 514.

¹²⁸ *Hudûd*, (p. 24a.)

¹²⁹ Mukaddasî, a.g.e., 271.

¹³⁰ Mukaddasî, a.y.

¹³¹ Yâkût, a.g.e., I, 374-375; *Hudûd*, (p.22b); Havkal, a.g.e., 513, 514.

¹³² Havkal, a.g.e., 511.

¹³³ Mukaddasî, a.g.e., 271-72.

pamuk göçebe Türklere de ihraç edilmekteydi¹³⁴. Pamuk tabîi olarak daha çok kumaş şeklinde ihraç edilirdi¹³⁵.

Meyvelere gelince, İbn Havkal: “Soğd, Uşrûsana, Fergana ve Şaş içlerine girersen diğer iklimlere ve bölgelere de yetecek derecede bol meyve görürsün. Hatta, bolluğundan meyveyi hayvanlar yerler,”¹³⁶ demektedir. Coğrafyacılar tarafından çok miktarda meyve ve meyve ağaçlarının zikredilmesi X. yüzyılda meyveciliğin yüksek seviyesini göstermektedir. Şeftali, kayısı, armut, elma, nar, incir, ayva, vişne, erik ve üzüm çok yaygındı. Ayrıca üzümün onlarca çeşidi mevcuttu. “Burası dünyanın en temiz, en iyi ağaçlandırılmış, en tatlı ve bol meyveli bir ülkesidir. Üstelik bütün evleri, bostanları, havuzlar ve akarsularla düzenlenmiştir. Hiçbir sokak, mahalle, çarşı, kısım, dâr (saray, evler topluluğu), kasaba akarsudan veya havuzdan mahrum değildir. Fergana, Şaş, Uşrusana ve Maverâünnehr’in diğer bölgelerindeki gür ağaçlar, bol meyve ve bahçelerin benzeri diğer merkezlerde görülmez. Fergana ile Türk ülkeleri arasında uzanan dağlarda gül, menekşe ve çeşitli çiçeklerin yanında üzüm, ceviz, elma vs. meyve ve bitkiler yetişmektedir. Bunların sahibi yoktur. Faydalanmak isteyenlere de kimse mâni olmaz. Maverâünnehir dağlarındaki sahipsiz fıstıkların benzeri başka bir yerde yoktur,” diye yine İbn Havkal bilgi vermektedir¹³⁷. Maverâünnehir ve Harezm sebze ve kavun bolluğuyla da dikkat çekmekteydi ve bunlar zamanının en iyileri idi. Ayrıca Fergana dağlarında tohumları etrafa ihraç edilen teberhun (‘unhab) ağacı ve kûzencân bulunurdu. Bu ağaçlar sadece bu bölgede yetişirdi¹³⁸. Gösterilenler şüphesiz Maverâünnehir’de yetiştirilen bütün meyve ve sebzelerin tam listesi değildir, fakat bu bilgilerden sunî sulama esasına dayanan tarım ekonomisinin hususiyetinin ana hatlarını öğrenmek mümkün olmaktadır.

¹³⁴ Mukaddasî, a.g.e., 325.

¹³⁵ Bartold, 1963: II, (1), 443.

¹³⁶ Havkal, a.g.e., 465; İstahrî, a.g.e., 488.

¹³⁷ Havkal, a.g.e., 473-474.

Fergana Vadisinin bozkırla hudut bölgelerine gelince, yazılı kaynakların verdiği bilgilere göre söz konusu yüzyıllarda bu topraklarda yarı göçebe Karluklar, Yağmalar, Çiğiller, Kırgızlar, İlâklar vs. Türk toplulukları yaşıyorlardı. Bu boyların temel ve en önde bulunan işi göçebe hayvancılık idi. Fakat şunu da hemen söylememiz gerekir ki, bize kadar ulaşan yazılı kaynakların ortaya koyduğu bilgilerden anladığımız kadarıyla öteden beri göçebelikle uğraşan halklar bile çeşitli derecede zanaat, bir gerçektir ki, avcılık ve tarımla da uğraşmışlardır. Çünkü hiçbir ekonomik faaliyet tek başına toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya ve yaşaması için yeterli olmaya uygun değildi. Dolayısıyla, bu tür faaliyetlerin az da olsa diğer ekonomik faaliyetler ile desteklenmesi ve tamamlanması gerekmekteydi. Türklerde hayvancılık ağırlıkta olmakla birlikte, belirli ölçülerde tarım, ticaret, zanaat ve sanayi de vardı. Münakaşa götürmez bir gerçektir ki, her etnik grubun içinde ne kadar küçük olursa olsun aynı zamanda hem göçebeler, hem de tarımcılar vardır ve bunlar hep birbirlerini tamamlamışlardır.

Yukarıda Fergana'nın çok eski zamanlardan beri göçebe çobanlar ile çevrili olduğunu gördük. Gerek Sakalar, gerek Usunlar büyük ölçüde hayvancılıkla uğraşmışlardır, fakat belli bir kısmının da ekincilik ile uğraştığı araştırmalardan belli olmaktadır. Şimdiki Ketmen Töbö (Tepe) ve Çatkal sıradağlarının eteklerinde M.Ö. II-I. yüzyıllarda Usunlar yaşıyorlardı. Bunlar yarı yerleşik olup meskun yerleri vardı ve darı ekerlerdi¹³⁹. Darı çabuk olgunlaştığı için (40 gün içinde olgunlaşır) göçebeler tahıl kültüründen ilk olarak darıyı yetiştirmeye başlamışlardır. Anlaşıyor ki, Türkler işte bu Usun çağından beri darı kültürünü tanıyor ve yetiştiriyorlardı. Alay vadisinde Uşlar, Alay'ın daha güneyinde de Kumedler yaşıyorlardı. Arkeolojik kazılar gösteriyor ki, onlar da yarı yerleşik çoban hayvancılardı ve aynı zamanda tarımcılık ve avcılıkla da uğraşırlardı¹⁴⁰.

¹³⁸ Havkal, a.g.e., 515.

¹³⁹ Benştam, 1951: 14.

¹⁴⁰ Bernştam, a.y.

Fergana'yı kuşatan Çatkal, Türkistan ve Alay sıradağlarının tabiat ve iklim şartları tarım için elverişli değildi. Burada tarım, ancak tabiat ve iklim şartlarının imkân verdiği ölçüde vardı.

Karahanlı devrinin iki büyük kaynağı olan "Divanü Lugati't-Türk" ile "Kutadgu Bilig"de tarımla uğraşan zümreye "tarıgçı" (ekinci, çiftçi) adı verilmektedir¹⁴¹. Bu da gösteriyor ki, eski Türk toplumunda " tarıgçı " adıyla anılan bir çiftçi kesimi de bulunmaktaydı ve tarımcılık hayvancılık yapan Türk için en az sürü beslemek kadar önemli bir faaliyetti.

İncelediğimiz yüzyıllarda Türklerin tarımla uğraştığını gösteren bilgilere gelince: Ebu Dulef Çiğiller'in arpa ve fasulye yediklerini söyler¹⁴². Karluklar'a gelince, onların nohut, mercimek¹⁴³ ve arpa¹⁴⁴ yedikleri bildirilir. Ayrıca Karluklar darıdan bir çeşit içki yaparlardı¹⁴⁵. Hudûdu'l-Alem'in müellifi: "Halluk ülkesinin kasabaları ve köyleri vardır. Onların (Halluhların) bir kısmı avcı, bir kısmı çiftçi, bir kısmı da çobandır"¹⁴⁶. El-İdrisî Türklerin hayvancılıkla birlikte çiftçilik ve ekincilikle de uğraştıklarını yazar¹⁴⁷. Ona göre Kırgızlar'ın pirinç, buğday vs. hububatı öğüttükleri değirmenleri vardı. Elde ettikleri hububatı öğütüp ekmek yaparlardı. Bazen hububatı öğütmeden de pişirerek yerler ve bunlarla azıqlanırlarmış¹⁴⁸. Kırgızların darı ve pirinç yedikleri hakkında bilgilere Ebu Dulef'in eserinde de rastlanır¹⁴⁹. Hudûdu'l-Alem'de Yağma ülkesi anlatılırken Yağma bölgesindeki tarımcılıktan da söz edilmektedir¹⁵⁰.

¹⁴¹ Yusuf Has Hacib, 1959: II, 318-319; Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, 1940: II, 49-51.

¹⁴² Abu Dulaf, *Vtoraya Zapiska Abu Dulafa*. İzd. Teksta, Per. I Komm. Bulgakova P. G. I Halidova A. B. Moskva, 1960: 8; Ramazan Şeşen, 1995: 88.

¹⁴³ Abu Dulaf, a.g.e., 12; Ramazan Şeşen, a.g.e., 93.

¹⁴⁴ *Zakariya, b. Muhammad al-Cazvini's Kosmographie*, hrsg.von F. Wüstenfeld. Gottingen, 1848: II, 392; Karayev, Ö. K. *Araşskiye i Persidskiye Istoçniki IX-XII vv. o Kirgizah i Kirgizii*. Frunze, 1968: 204.

¹⁴⁵ Abu Dulaf, a.g.e., 12.

¹⁴⁶ *Hudûd*, (p. 17b.)

¹⁴⁷ Ramazan Şeşen, 1985: 100, 101, 109.

¹⁴⁸ Ramazan Şeşen, a.y.

¹⁴⁹ Abu Dulaf, a.y.; Ramazan Şeşen, 1995: 93.

¹⁵⁰ *Hudûd*, (p. 17a.)

Büyük Türk âlimi Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bol bilgilere dayanarak söyleyebiliriz ki, Türkler'in hayatında artık ziraat da çok önemli bir yer tutmaktaydı. Onun verdiği bilgilerden Karahanlı devletinde XI. yüzyılın ikinci yarısında Türkler büyük ölçüde yerleşik hayata geçmiş bulunuyorlardı. Nitekim, onları hayvancılık ile birlikte en çok ekin ekme ve üretimi meşgul ediyordu. Buğday üretiminde baş köşeyi işgal ediyordu. Bunu arpa ve darı takip ediyordu.

XI. yüzyılda hububat, ekin sözleri karşılığında genel cins adı olarak "tarıg" kelimesinin, Oğuzlar hariç bütün diğer Türklerce buğday yerine kullanıldığı belli olmaktadır¹⁵¹. Buğdaydan sonra XI. yüzyılda Türklerce tarımı yapılan hububat çeşitlerine gelince, bunlar başlıca "arpa", Oğuzlarca tarıg, diğer Türklerce "üğür" denilen darı, "konak", "burçak", Oğuzlarca " yağ üğürü " ve Çiğillerce "küç" denilen susam, bunlar dışında kalan Türklerce yine susam anlamında "künçü", "yitim" dedikleri keten tohumu, "tuturkan" dedikleri pirinç ve çörek otu demek olan "sunı" idi. Türkler göçebelerin başka bir yerden getirdikleri zahireye ise "tartın" diyorlardı¹⁵².

Meyve yetiştirme, önem bakımından ikinci sırayı işgal ediyordu; sonra pamuk geliyordu ve önem bakımından en sonra da sebze üretimi geliyordu¹⁵³.

Yani, yukarıda verilen bilgilerden anlaşılıyor ki, göçebe Türklerin temel ekonomisini hayvancılık oluşturmuşsa da, onlardan önemli kısmı artık yerleşik hayat yaşıyor ve tarımla uğraşıyorlardı. Bu süreç Karahanlı devrinde de devam etmiştir ve göçebe Türklerin daha hızlı bir şekilde yerleşik hayata geçmesiyle ve tarım sektörünün galebe çalmasıyla tamamlanmıştır.

¹⁵¹ Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, 1939: I, 373.

¹⁵² Reşat Genç, 1997: 312.

¹⁵³ Köymen, M. A. *Büyük Selçuklu Tarihi, III. Alp Arslan ve Zamanı*. Ankara, 2001: 485.

Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda Türklerdeki tarım hayatına dair vermiş olduğu bilgiler ile Doğu müelliflerinin verdiği bilgilerden, Türklerde tarım kültürünün çok eskiden beri var olduğu kanaatine varmaktayız. Kaşgarlı'nın bu konudaki kayıtlarından, hububat adlarından, cinslerinden, hububat tarımı ile ilgili çalışmalardan, tarla, gübreleme, tarlanın sürülmesi, ekin edilmesi, sulanması, bakımı, ekinin olgunlaşması, biçimi, harman, değirmen ve buğdayın öğütülmesi hakkında ve diğer tarım ürünlerinin yetiştirilmesi, çeşitleri hakkında çok zengin ve orijinal bilgilere sahip olmaktadır¹⁵⁴. Bu bilgiler konu üzerindeki kanaatimizi daha da sağlamlaştırmaya kâfidir.

b) Madencilik

Ele aldığımız dönem Fergana tarihi, yukarıda da işaret edildiği üzere farklı hakimiyet dönemlerini içermektedir. Samanoğulları devrinde Maverâünnehr'in başlıca vilayetleri ekonomik açıdan zamanına göre sadece Orta Asya için değil, Ön Asya için de gelişmiş bölgeler arasında yer almaktaydı¹⁵⁵. Bir taraftan şehir ve köy arasında gittikçe kuvvetlenmekte olan mal tedavülü, diğer taraftan ise tarım bölgeleri ile bozkırlar arasındaki mal tedavülü ve kervan ticaretinin genişlemesi, bölgede ziraatın, madenciliğin ve zanaatın gelişmesine yol açmıştır.

IX-X. yüzyılda Maverâünnehir ve Fergana ekonomik gelişme alanında büyük gelişme kaydetmeye başlar. Madencilikte olan gelişmeler ve iş verimi, sadece teknoloji alanındaki başarılar ve çalışma şartlarının değişmesi yoluyla olmayıp, eskiye göre işletilen ocak sayılarının çoğaltılması ve madencilik ile uğraşanların sayısının artmasıyla da bağlı olmuştur¹⁵⁶. Madencilikte eskisi gibi köleler ve harp esirleri önemli rol oynuyordu. Ancak, onlarla birlikte üretimde etrafta bulunan ve tarımla uğraşan halk da git gide geniş bir şekilde

¹⁵⁴ Reşat Genç, a.g.e., 311-330.

¹⁵⁵ Gulyamov, Ya. G. (Ed.) *İstoriya Uzbekskoy SSR*. Taşkent, 1967: I, 287.

¹⁵⁶ Masson, M. Ye. *K İstorii Gornogo Dela na Territorii Uzbekistana*. Taşkent, 1953: 15.

bu maden işine iştirak ettiriliyordu ki, onlar için madencilik herhalde ziraat işlerine ek iş olarak hizmet ediyordu. Fakat, bazen de topraksız bırakılan şahıslar için bu sektör esas iş yerine geçiyordu.

Arap Hilafetine ait diğer ülkeler arasında Fergana ve Maverâünnehir toprakları X. yüzyılda çeşitli yer altı servetleriyle zengin bir bölge olarak biliniyordu¹⁵⁷. İbn Havkal ve İstahrî herhalde muasır madenciliğinin en önemli unsurları olarak Fergana madenleri için şunları bildirmektedir: cam, demir, civa, bakır, kalay, altın, gümüş, naft (petrol) katran, zift, firuze, nuşadır, taş kömür, tuz, zaç, kurşun, asbest ve bazıları çeşitli madenlerden de yararlanarak yapılan kocakarı ilaçları¹⁵⁸. Sayılan ve işletilen maddelerin geniş listesi Fergana'nın X. yüzyılın sonunda Maverâünnehir'deki yer altı servetlerini üreten en önemli merkez ve metalurji yörelerinden biri olduğunu göstermektedir.

Gümüş ve kurşun filizi maden yataklarının çokluğu ve çıkarılan gümüşün miktarı açısından Maverâünnehir, Afganistan'daki Pençir'den sonra geliyordu¹⁵⁹. Bu devirlerde Fergana, maden ham maddeleri rezervi konusunda Maverâünnehir'deki en zengin bölge olarak biliniyordu.

Orta çağlarda yerli halkın kurşuna olan talebi çok büyüktü. Kurşun çeşitli küçük eşya ile özel daraların yapımı için kullanılırdı. Bunun haricinde bazen inşaat için de geniş ölçüde kullanılmaktaydı. Daha Arap fütuhâtından önce kurşundan yapılmış su tesisatı vasıtasıyla Semerkant şehristanına su getirildiği bilinmektedir¹⁶⁰. Kurşun bazen çatı ve kubbelerin dış kaplamaları için, taş levhalı döşemelerin, kaldırımların vs. arasındaki boşlukları doldurmak için kullanılırdı. Herhalde Maverâünnehir'deki bu metale olan talep

¹⁵⁷ Havkal, a.g.e., 464-465; Ramazan Şeşen, 1985: 208.

¹⁵⁸ Havkal, a.g.e., 488; İstahrî, a.g.e., 313, 334.

¹⁵⁹ Havkal, a.g.e., 464-465. Masson, a.y.

¹⁶⁰ Masson, a.g.e., 21.

Nurata dağlarındaki kurşunla birlikte Uşrusana, Fergana vs. maden yataklarından gelen kurşunla da karşılanırdı.

Bu dönemlerde Fergana gümüşün ve altının çok bol istihsal edildiği bir ülke idi. Yazılı kaynaklara göre altının istihsalı çeşitli yerlerde yapıldı¹⁶¹, fakat esaslı olarak üç bölgede toplanmıştı. Bunlar: Fergana vilayetinin başkenti olan Ahsiket'in etrafında, Nekad dağlık bölgesinde ve Yukarı Nesya dağlık bölgesinde bulunuyordu¹⁶². Bu bilgiler arkeolojik kazılar tarafından da doğrulanmaktadır.

Masson M. Ye. Arkeolojik araştırmalar sonucunda elde ettiği bilgilere göre, o devirde işletilmekte olan Fergana'daki bakır ocaklarını dört gruba ayırmaktadır. Bunlardan birincisi, Isfara dağlarında bulunuyordu, ikincisi Yukarı Nesya bölgesinde, üçüncüsü sözü geçen Nekad dağlık bölgesinde ve dördüncüsü de Fergana'nın kuzeybatı kısmında bulunan Vagiziye küresinde yer alıyordu¹⁶³. X. yüzyıl müellifi Istahrî, Fergana'yı en iyi bakır veren bölge olarak nitelendirmektedir¹⁶⁴. Bakır maden yataklarından çıkarılan bakır sadece yerli talebi gidermez, demir ile birlikte diğer bölgelere de ihraç edilirdi.

Bazı jeoloji uzmanlarına göre büyük Isfara maden ocağında demir de istihsal edilirdi ve burası aynı zamanda gümüş-kurşun filizlerini de üretmekteydi. Hudûdu'l-Alem'deki bilgilere göre, Fergana dağlarında altın ve gümüş ocakları ile bakır, kurşun, nuşadır, civa, taşkömürü ve magnetik taşlarının yatakları çoktu¹⁶⁵. Ortaçağ demir yataklarının büyük kısmı Çatkal ve Kurama sıradağlarının güneybatı eteklerinde bulunuyordu. Filizin nakli için fazla güç ve araç masraflarından kaçınmak için maden yataklarının yanında yeterli derecede yakıt ve su varsa hemen buralarda maden eritimi de yapıldı. Maden fırınlarının yapısı ("minik fabrikalar") çok basitti ve bunlar

¹⁶¹ Havkal, a.g.e., 488; Istahrî, a.g.e., 313.

¹⁶² Havkal, a.g.e., 515. Istahrî, a.g.e., 267.

¹⁶³ Masson, a.g.e., 28.

¹⁶⁴ Istahrî, 244.(Farsça tercümesi, MİKK, 26).

küçük ölçülü idi, dolayısıyla az verimli idi. Fakat buna karşılık yer altı rezervi az olan maden yatakları tükendiği zaman, bu mini fabrikanın diğer yerlere de taşınması da kolay oluyordu¹⁶⁶. Hilafet topraklarında civanın istihsal edildiği yerlerin çok az olmasından dolayı Fergana'nın zincifre maden yatakları çok meşhurdur. Bu yataklarda istihsal edilen maden o zamanlara göre büyük ölçüde diğer ülkelere ihraç edilirdi. Yazılı kaynaklara göre civanın istihsal edildiği ana bölge güney Fergana'daki Soh dağlarında idi¹⁶⁷. Mukaddesî ise Kuba yakınında bir gözden fıskıran civadan da söz eder¹⁶⁸. Burada genel bir maden yatağı yoktu, fakat bu civa sanki bir pınardan akıyormuş gibiydi. Bu ilginç olay herkesi hayretlerde bırakmaktaydı. Fergana'da zincifrenin işletildiği en eski yerlerin izleri günümüzde Oş şehrinden Hoca Bakırgan Say'a kadarki büyük sahada bulunmaktadır.

Fergana'daki kömürün, insan ilgisini ne zamandan beri çekmeye başladığı belli değildir. Fakat X. yüzyılda İsfara küresinde Şurab'da taş kömürü tabakası işletilmeye başlamıştı. Yazılı kaynaklarda bu konuda şu bilgilere rastlanmaktadır, İbn Havkal: "Asbara'da ağaç kömürü gibi yanan ve külüyle elbiseler beyazlatılan siyah taş dağı vardır"¹⁶⁹ demektedir. Bu kömürlerin üç vikri (eşek yükü) bir dirheme satılırdı¹⁷⁰. Taş kömürünün külü yukarıda söylendiği gibi çamaşırların beyazlatılması için kullanılırdı. Maalesef kaynaklarda bulunan bilgiler, üretim ölçüleri ve taşkömürünün kullanılışının şekli hakkında fikir edinmemiz için yeterli değildir. Fakat şunu da belirtmemiz lazım ki, arkeolojik araştırmalara göre, yerli eski maden fırınlarının kalıntıları Fergana'da filiz eritimlerinde diğer bölgelerde olduğu gibi ağaç kömürü kullanıldığını göstermektedir. Taşkömürünün bir yakıt olarak kullanıldığı arkeolojik olarak henüz hiçbir yerde tespit edilmemiştir¹⁷¹. Söz konusu

¹⁶⁵ *Hudûd*, (p.23b.)

¹⁶⁶ Masson, a.y., 38; Ahrarov, İ. "Kırpiçeoobjigatelnaya Peç na Starom Gorodişşe Kuva", *IMKUz*, 1962 (b):III, 86.

¹⁶⁷ Havkal, a.g.e., 515; İstahrî, a.g.e., 267.

¹⁶⁸ Makaddasî, a.g.e., 325.

¹⁶⁹ Havkal, a.g.e., 515.

¹⁷⁰ İstahrî, a.g.e., 334; *MİKK*, 49.

¹⁷¹ Masson, a.g.e., 30

devirlerde taşkömürü daha çok tabiat harikalarından olarak değerlendirilmekteydi¹⁷².

Fergana'da petrol ile hammaddeler olarak kır ve katran üretimi daha yaygındı. Katran kaynakları Aşağı Nesya küresinde çoktu. Fakat Isfara, petrol yatakları daha meşhurdur. Bu bilgileri bize adı geçen müellif vermektedir¹⁷³. Erken Orta çağda herhalde petrolün bütün yatakları işletilirdi. Petrol Fergana vadisinden çıkarılmakla beraber, onun kullanım yöntemleri hakkında pek fazla bilgiye sahip değiliz. Bu devirlerde petrolün önemli kullanım alanlarından birinin savaşlar olduğu gözükmemektedir. Şehir kuşatmalarında petrol ile doldurulan özel killi topraktan yapılmış borular tutuşturulup mancınıklarla duvarların iç kısmına fırlatılırdı¹⁷⁴. Veya özel kilden yapılmış saksıya petrol doldurulurdu (petrol bombaları) ve aynı şekilde karşıya atılırdı. Muhasara altına alınan şehri yakmak için yanan petrolü hedefe atma teknolojisi Orta Asya'dan göçebelere de geçmişti. XII. yüzyılda Kıpçaklar'ın Ruslar'la olan savaşlarında, şehir muhasarasında bu teknolojiyi kullandıkları bilinmektedir. Bu vakıa Eski Rus Edebiyatında, "Slovo o Polku Igoreve"de tasvir edilmektedir. R. N. Frye'nin dediği gibi bu tip aletlerin kullanımının Güney Rusya göçbeleri aracılığıyla Avrupa'ya yayılmış olması kuvvetle muhtemeldir¹⁷⁵.

Söz konusu devirler kimya ilimlerinin önemli maddesi olan nuşadırın tek büyük maden yatağı Maverünnehir ve Sicilya'da bulunmaktaydı¹⁷⁶. Fergana Vadisi İslam bayrağı altında bulunan ve nuşadır istihsal eden çok az bölgelerden biri idi. Buhara'da, özellikle Özkent'te¹⁷⁷ çok miktarda nuşadır istihsal edilirdi ve bundan dolayı buradan diğer ülkelere ihrac edilirdi. Dağlık Yukarı Nesya'nın yer altı servetleri olarak zaç ve asbest veya "fital taşı"nı

¹⁷² Mez, Adam. *Musulmanskiy Rennans*. Moskva, 1966: 346.

¹⁷³ Havkal, a.g.e., 488, *MIKK*, 31; Mukaddasî, a.g.e., 326.

¹⁷⁴ Frye, R. N. *Ortaçağın Başarısı Buhara*, Çev. H. Kurt. Ankara, 2000: 99-100.

¹⁷⁵ Frye, a.g.e., 100.

¹⁷⁶ Mez, Adam. a.g.e., 342.

¹⁷⁷ *MIKK*, 49.

gösterilir. Çünkü bu asbest lamba fitillerinin yapımı için kullanılırdı. Halbuki daha o zamanlarda Orta Asya'da asbest liflerinden kumaş yapmayı biliyorlardı. Isfara'da yazılı kaynaklara göre Yukarı Nesya ve Hocent bölgesinde firuze üretilirdi. Muhammed Nacib Bekran'ın dediğine göre İran'ın ve Horasan'ın pazarlarında "Hocent firuzesi" diye adlandırılan firuzelerin hepsi Hocent maden yataklarından değildi¹⁷⁸. Bu terim ile Uşrusana'da istihsal edilen firuze ile diğer renkli parlak taşlar da adlandırılırdı.

Fergana'da Moğol istilasından önceki madenciliğin ve madencilikle ilgili teknoloji donatımı inkişafının genel görünüşü böyledir. Hatta Orta Asya'da madenciliğin en çok geliştiği dönemde, en çok işletilen maden dallarının tamamı bunlardır diyebiliriz. Arkeolojik araştırmalara göre, bu inkişafın başlangıcı esas olarak IX. yüzyılda Samanoğulları döneminde başlamıştır. Sikkelere göre Fergana bu dönemlerde güçlü ve fiilen Samanoğulları devleti içindeki bağımsız bir vilayet konumunda idi¹⁷⁹. Samanoğulları devletinde Fergana siyasî olmaktan ziyade, bölgede ekonomik rol oynamıştır. Ve araştırmalar gösteriyor ki, bu inkişaf hiçbir zaman XIII. yüzyıla kadar düşmemiştir, hatta bazı dallarda en az bir buçuk asır boyunca bir yükseliş meydana geldiği göze çarpmaktadır¹⁸⁰. Bazı Batı tarihçilerinin Samanoğulları hakimiyetinin düşmesi ve yerine Karahanlı Türk devletinin kurulması vesilesiyle bölgede medeniyetin sona ermesi, kültürel gelişmelerde duraklama safhası başlar, gibi esassız iddialarına karşılık olarak XI-XII. yüzyıllara ait zengin arkeolojik malzemeler, sonraki gelişme süreçlerinde yani, ülkenin udellere parçalanmasıyla şehirlerin, şehir zanaatının daha da geliştiğini, şehir pazarları sahiplerinin ve büyük ticaret işletmelerinin "fabrikalarının" sahiplerinin önemlerinin daha da artmaya başladığını ortaya koymaktadır¹⁸¹. Ayrıca şunu da ekleyebiliriz ki, Isfara'da yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu da, bu bölgenin ekonomik açıdan

¹⁷⁸ *MIKK*, 50.

¹⁷⁹ Davidoviç, Ye. A. ve Litvinskiy, B. A.. "Arheologičeskiy Očerok Isfarinskogo Rayona", *Trudi IIA AN TacSSR*, 1955: XXXV, 175; Negmatov, N. N. 1977: 127.

¹⁸⁰ Masson, a.g.e., 39.

genel olarak Orta Asya'nın merkezî bölgelerinden geride kalmadığını göstermektedir: madencilik, inşaat, şehir hayatı ve zanaat İsfara'da (dolayısıyla Fergana'da) XI-XIII. yüzyıllar arasında hep gelişmekte idi¹⁸². XI-XII. yüzyılların zengin malzemelerine göre, burada önceki devirde tahrip olan eski hayat merkezleri tekrardan canlanmaya başlamıştır. Dolayısıyla Kala-i Bolo kalesinin de tekrar gelişip, tekrar İsfara küresi reisinin yani artık Karahanlılar soyundan olan reisin ikâmetgahı durumuna geldiğini görmekteyiz.

Yazılı kaynaklara göre, IX. yüzyıldan Moğol istilasına kadar Orta Asya'nın hiçbir madene (gümüş ve kalay hariç) ihtiyacı yoktu¹⁸³. Aksine, onlardan bazıları hammadde şeklinde ülke dışına ihraç edilirdi. Sırf silah eşyaları ihraç eden Avrupa'dan farklı olarak, buranın bütün bölgelerinden silah dahil, büyük ölçüde demir kapkacak ve eşyalar ihraç edilirdi, bunlar : bakır kazanlar, lambalar, küpler, çeşitli kaplar, iğneler, makaslar vs. Bunlar hem bölgesel hem de uluslar arası mal tedavülüne katılırdı.

c) Zanaat ve Ticaret

El emeği ürünlerinde üretimin artması, ihtisaslaşma ile alâkalıdır ki, bu ortaçağ zanaatına özgü bir görünüşdür. Çoğalmış malların yığını ticaret yerlerinin yeni şekillerine ve yeni ticaret kurumlarının oluşmasına ihtiyaç gösteriyordu. IX-X. yüzyıllarda Orta Asya vilayetleri tarım ve sanayi bitkilerinin durumuna göre ihtisaslaşmaktaydı. Yazılı kaynakların verdiği bilgilere ve bu bilgileri destekleyen arkeolojik araştırmaların sonuçlarına göre bu yüzyıllarda Merv vahasında teknik kültürler ve onunla ilgili zanaat dalları hakim durumda idi. Zerevşan ve Kaşka Derya bölgeleri karışık ziraat ekonomisini temsil ediyordu, fakat tarım kültürü daha üstün durumda idi. Fergana bölgesinde ise daha çok yer altı servetlerini çıkarma sanayii

¹⁸¹ Masson, a.y.

¹⁸² Davidoviç, Litvinskiy, a.g.e., 185.

¹⁸³ Havkal, a.g.e., 464-465.

toplanmıştı. Bozkırla sınır olan bölgelerde (Ürgenç, İsficab, Şaş...) deri sanayii gelişmişti ki, burada kullanılan bütün hammaddeler göçebeler tarafından sağlanmakta idi¹⁸⁴.

Bu uzmanlaşma şehir ve köy çevresi arasında büyük bir mal mübadelesinin gerçekleşmesine yol açıyordu. İncelemekte olduğumuz dönemde şehir; yönetim, siyaset, zanaat ve ticaret noktası durumunda idi. Zanaat istihsalı ve ticaret biri birinden ayrılmaz durumda olup, dükkan veya imalathâne aynı zamanda ticaret binası idi.

Mukaddesî, Orta Aysa ve İran'ın çeşitli şehirlerinden ihraç edilen malların listesini verir¹⁸⁵. Maverâünnehir'den ihraç edilen malların türlerinden ve onunla birlikte bölgenin maddî kültürü ile sanat eserlerinden; X. yüzyılda şehir ve köylerdeki zanaatın karakteri hakkında açık bir fikir elde etmekteyiz.

Maverâünnehir'de demir üretimi büyük ekonomik öneme sahipti ve demirin başlıca üretim yerleri Fergana ve Uşruşana idi. İstahrî'ye göre,¹⁸⁶ Mink ve Marsmanda yörelerinde büyük ölçüde demir filizi bulunmaktaydı. Filizin bir kısmı bu yerde eritilirdi, diğer kısmı ise kalabalık bir maden üretim ve zanaat merkezi olan Fergana'ya gönderilirdi. Aynı zamanda buraya Fergana'dan özel cins demirin de ithal edildiği anlaşılmaktadır. İbn Havkal: "Mink ve Marsmanda'da Horasan'ın tamamına ve İran'a ihraç edilen demir aletler yapılır. Zira, Fergana demiri yumuşaktır ve ne yapmak istenirse o şeklin verilmesi kolaydır. Onlar akıllarına gelen bir çok enteresan şeyi bu demirden yapabilirler" demektedir¹⁸⁷. Fergana'da yapılan demir aletler o kadar meşhurdu ki, bunlar Babil'e kadar ihraç edilmekteydi¹⁸⁸. Marsmanda'da her ayın başında bir günlük Pazar düzenlenirdi. Bu Pazar çok meşhurdu ve

¹⁸⁴ Lavrov, B. A. *Gradostroitel'naya Kultura Sredney Azii*. Moskva, 1950: 68.

¹⁸⁵ Mukaddasî, a.g.e., 325-326.

¹⁸⁶ İstahrî, 259.(Farsça tercümesi, MİKK, 28).

¹⁸⁷ Havkal, a.g.e., 506.

¹⁸⁸ Mez, Adam. a.g.e., 345.

ülkenin en uzak diyarlarından tüccarlar gelirdi¹⁸⁹. Mukaddesî Fergana'dan (ve İsficap'tan) ihraç edilen malların arasında silahlar, kılıçlar, demir ve bakır eşyaları sayar¹⁹⁰. Marsmanda pazarından Hudûdu'l-Alem'in müellifi de söz eder. Fakat ona göre Pazar yılda bir defa düzenlenip, bir gün sürerdi¹⁹¹. Pazarın ticaret hacmi 100.000 dirheme geliyordu ki, bu da buradaki madenciliğin, demirciliğin inkişafıyla ilgiliydi.

Bu bölümde demircilik üzerinde pek fazla durulmayacaktır. Çünkü bu konu diğer bir bölümde bahs edilmiştir. Ayrıca şunu da ilave edelim ki, demircilik, şehir zanaatıyla ilgili olmayan ayrı bir üretim idi. Madenciler çoğu zaman filizi elde ettiği yerlerde işletirlerdi ve demiri ise maden yataklarının yanında, maden köylerinde eritirlerdi¹⁹². Şehir demirci zanaatçıları artık dövülmüş demir parçalarından muhtelif eşyalar yapmakla meşgul olurlardı. Demirci dükkanları köylerde de mevcut idi, fakat şehir demircileri ve demirhaneleri esaslı bir ihtisaslaşma konumundaydılar. Fergana şehirlerinde silahlar, tarım ekonomisiyle ilgili araçlar ve bakır kapkacaklar üretilirdi¹⁹³.

Demircilikten sonra önemi ve ustalarının kalabalığı açısından önemli zanaat dalı olarak bakır işlemesi geliyordu. Yazılı kaynaklarda bakırcılar karşılaştırmalı olarak daha az zikredilir, fakat onların belli başlı mamullerinin bakır eşyalarının, kapkacakların bulunduğunu arkeolojik buluntulardan yeterli derecede bilmekteyiz.

Mukaddesî Fergana'dan ihraç edilen malların arasında bakır eşyaların da bulunduğunu bildirir¹⁹⁴. Müellif bu eşyanın çeşitlerini kaydetmemiş ise de Maverâünnehr'in diğer bölgelerinde üretilen ve ihraç edilen bakır eşyaların türleri hakkında bazı sonuçlara ulaşmak da mümkündür. Meselâ,

¹⁸⁹ Havkal, a.g.e., 506.

¹⁹⁰ Mukaddasî, a.g.e., 325.

¹⁹¹ *Hudûd*, 23b).

¹⁹² Masson, a.g.e., 25, 28.

¹⁹³ Gafurov, 1949: I, 178.

¹⁹⁴ Mukaddasî, a.g.e., 325.

Semerkant'tan kırmızı bakırdan yapılan çok büyük kazanlar¹⁹⁵, Buhara'dan sarı bakırdan yapılan lâmbalar ihraç edilirdi¹⁹⁶. Çeşitli bakır ve tunç mamulleri Buhara pazarlarında satılırdı¹⁹⁷. Fergana'nın zengin bakır ocaklarından¹⁹⁸ çıkarılan bakır sadece hammadde olarak ihraç edilmez, kuşkusuz sözü edilen eşyaların yapımı için de kullanılırdı. Ahsiket, Kuba ve diğer şehirlerde yapılan arkeolojik araştırmalarda savatlanmış, bitki nakışlarıyla süslenmiş bakır sacayağı, mutfak eşyaları, kazanlar, yay uçları¹⁹⁹ lambalar²⁰⁰ bulunmuştur. Elde edilen eşyaların arasında en dikkat çeken madde herhalde tepsi olarak kullanılan yuvarlak bakır levha olmuştur. Yuvarlak levhanın kenarı kıvrımlı motiflerle süslenmiştir. Ortasında ise kadın kafalı kuş resmi bulunmaktadır. Bu tür fantastik yaratıklar o dönem için çok yaygındı. Onun etrafındaki bütün saha stilize edilmiş bitki motifleriyle süslenmişti²⁰¹.

Tekstil zanaatı her şehirde, kasabada ve büyük köyde mevcuttu. Fakat yüksek kaliteli kumaşın gelişmiş istihsalı birkaç merkezde toplanmıştı. Bunlardan en önemlisi Merv idi. Merv vahası ipeğin ve yüksek kaliteli pamuğun en büyük müstahsili idi. Kumaşlarının dünyaca meşhur olmasını da, Merv, kaliteli pamuğuna borçlu idi.

Fakat yazılı kaynaklardan az da olsa Fergana'daki pamukçuluğun ve dokumacılığın durumu hakkında bilgi sahibi olmaktayız²⁰². Bu bilgilerden anlaşıldığına göre, burada yapılan kumaşlar ve kumaş eşyaları yerli halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olup, ayrıca komşu göçebe Türklere de hazır giyim şeklinde ihraç edilirdi²⁰³. Önceki asırlarda da olduğu gibi kumaşlar yünden, ketenden, pamuktan ve ipektan yapılırdı. Pamuk kumaşları gittikçe

¹⁹⁵ Mukaddasî, a.g.e., 325.

¹⁹⁶ Mukaddasî, a.g.e., 324

¹⁹⁷ Havkal, a.g.e., 490.

¹⁹⁸ Havkal, a.g.e., 488; Istahrî, a.g.e., 312.

¹⁹⁹ Ahrarov, İ. "Arheologičeskiye Raskopki v Şahristane Gorodişşa Kuva", *IMKUz*, 1973: X, 60-61.

²⁰⁰ Çulanov, Yu. G. "Gorodişşe Ahsiket", *SA*, 1963: III, 201.

²⁰¹ Çulanov, a.y.

²⁰² Mukaddasî, a.g.e., 325.

²⁰³ Mukaddasî, a.y.

keten dokumanın yerini almaktaydı. Yünden en kaba ve ucuz kumaşlar yapıldı ve hammaddesi de komşu göçebelerden sağlanırdı.

İslam müellifleri çömlekçiler hakkında çok az bilgi verirler. Fakat yazılı kaynaklardaki bu bilgi eksikliğini günümüzde çok zengin buluntularla arkeoloji ilmi ortaya koymaktadır²⁰⁴. Ahsike'te yapılan arkeolojik araştırma sırasında eşyanın türleri Bab, Özkent, Kuba ve söz konusu yüzyıllar Fergana'sının diğer şehirlerinde bulunan çini malların aynısıdır²⁰⁵. Elde edilen çini eşyanın büyük kısmı IX-XII. yüzyıllara ait olup, bu dönemin dökme çanak-çömleği imal tekniği ve süsleme sanatındaki yüksek kalitesi ile kendini göstermekte ve benzerlerine göre daha ileri bir örneği teşkil etmektedir. Ayrıca eşyaların şekillerinde Orta Asya'ya özgü genel hatların ve tarzın ortaya çıkmaya başlaması dikkati çekmektedir.²⁰⁶ Bu durum, bölgede köklü ve düzenli bir zanaatın tesis edildiğini, seri kapkacak imalatı olduğunu, çiniciliğin iç ticarete başlıca unsurlardan biri olarak yer aldığını göstermektedir.

Fergana çömlekçilerinin eşyaları diğer Orta Asya çömlekçilerinininki gibi her alanda kullanmak üzere yapılmış eşyaların bolluğu ve çeşitliliği ile de dikkat çekmektedir. Bu toprak eşya, hububat, su, şarap ve benzeri şeyler saklamak için üretilen büyük hacimli kaplardan başlayıp, kokulu yağlar ve civa saklamak için üretilmiş küçük ölçülü kaplara kadar her ebatta yapıldı. Aynı zamanda çeşitli motifler, renkli desenlerle süslenmiş, mineyle kaplanmış çini eşyalar da bol çeşitlere sahipti. Bütün meskün yerlerde yapılan kazılarda çıkarılan çini eşyanın bolluğuna, çeşitliliğine göre kapkacakların başlıca büyük kısmı yerli üretim idi²⁰⁷. Bundan da anlaşılıyor ki, X. ve XIII. yüzyıllar arasında Fergana bölgesi çini eşya üretimi açısından ileri bir dönemi yaşamaktaydı.

²⁰⁴ Çulanov, a.g.m., 199-200; Bernştam, 1951: 29, 30; Ahrarov, 1973: X, 59, 60; Davidoviç, Litvinskiy, 1955: XXXV, 185-189.

²⁰⁵ Çulanov, a.g.m., 200.

²⁰⁶ Bernştam, 1951: 29.

Cam üretimi, dokumacılık ve çömlekçilikten farklı olarak tam bir şehir zanaatı idi. IX-XIII. yüzyıllar arasında cam üretimi hatırı sayılır bir şekilde artmıştır. Camdan mutfak eşyaları, kapkacaklar, parfüm şişeleri, terâzi taşları, kimya kapkacakları, ucuz süs eşyaları ve lâmbalar yapılırdı. Devrin bu daldaki yeniliği küçük disk şeklinde pencere camlarının üretilmeye başlamasıdır²⁰⁸.

Arkeolojik araştırmaların ortaya koyduğu bilgilere göre X-XII. yüzyıl Fergana camcılığı, özellikle Kuba şehrindeki cam üretimi kütleli bir şekilde gelişmekte idi²⁰⁹. Cüruf kalıntılarının kalabalığı, cam kalıntıları, cam eritme fırınlarının bulunması, yarı cam mamulleri yerli camcılığın inkişafını, zanaatçıların zahmetli emeğini göstermektedir.

Cam kadehler ve bardaklar Orta Asya'da özellikle X-XII. yüzyıllarda çok gelişmiştir. Aynı tip kadeh ve bardaklara Nisa şehrinde, Kala-i Bolo kalesinde, Kuba şehrinde, Tirmiz'de, Kırım'ın güney sahilinde, Suriye ve Samarra'da rastlanmıştır²¹⁰. Bundan Fergana zanaatçılarının uzak şehirler ve ülkeler ile de sıkı temasta bulundukları anlaşılmaktadır²¹¹.

Eşyalar arasında çok sayıda camdan yapılmış mürekkep hokkaları da bulunmuştur. Mürekkep hokkasının çeşitliliği ve bolluğu Orta Asya şehirlerindeki okur-yazarlığın çok yaygın olduğunu göstermektedir. Cam eşyalar arasında en çok dikkati çekenleri küçük şişelerdir. Bunların büyük kısmı parfüm, kozmetik ve eczacılık işleri için kullanılırdı. Onların hepsi ince cidarlı olmasıyla ve ileri teknoloji ile yapılmasıyla göze çarpılmaktadır²¹². Bulunan çok sayıda parfüm şişeleri ve eczacılık işleri için kullanılan kaplar

²⁰⁷ Davidoviç, Litvinskiy, a.g.e., 189.

²⁰⁸ Abdurazakov, A. A., Bezborodov, M. A. ve Zadneprovskiy, Yu. A. *Steklodeliye Sredney Azii v Drevnosti i Srednevekovye*. Taşkent, 1963 :102-104.

²⁰⁹ Ahrarov, I. "Srednevekoviy Steklyanniy Bokali iz Kuvi", *Izvestiya AN UzSSR, Seriya Obş. Nauk*, 1960: 28.

²¹⁰ Amincanova, M. "Srednevekoviy Steklyanniy Sosudi iz Muzeev Taşkenta i Samarkanda", *IMKUz*, 1962: III, 92.

²¹¹ Amincanova, a.g.m., 96.

Orta Asya'da yaygın bir eczacılık ile parfüm işleri sanatının inkişafının göstergesidir ve Orta Asya'da ilaçlar ve kokular (parfüm) üreten özel bir esnaf tabakasının ("Attarlık") bulunduğunu göstermektedir. Onlar ürettikleri eşyaları özel kapkacaklarda piyasaya sürerlerdi. Bu "Attarlık" işi Semerkant'ta XIX. yüzyıla kadar muhafaza edilmişti ve pazar ticaretinde attarlık tabakası üçüncü sırada idi²¹³. Arkeoloji uzmanlarının fikrince bu yüzyıllar genel olarak Orta Asya cam üretiminin başlangıç safhalarını oluşturmaktadır²¹⁴.

IX-XII. yüzyıllar Fergana vilayeti Orta Asya halkının ekonomik ve siyasî hayatında önemli rol oynamaktaydı. Demircilik, çömlekçilik, camcılık vs. zanaatları ile birlikte inşaat sanatının da inkişaf ettiği açıkça görünmektedir. Özellikle pişmiş topraktan yapılan eşya zanaatının çok yaygın olduğunu söylememiz gerekiyor ki, o devirlerde kilden yalnızca çeşitli şekillerdeki kapkacaklar yapılmaz, inşaat malzemeleri de: tuğla, pişmiş kilden kaplamalar, su boruları vs. de yapıldı²¹⁵. Toplumun tekamülü ile birlikte onun camilere, medreselere, yeni yapılara, havuzlara, kanallara, şehir duvarlarının tamiratına olan ihtiyacı da gittikçe artmaktaydı. Diğer sanatlarla beraber inşaat tekniği de gelişmekteydi. Şehirlerin içinde, kerpiçten yapılmış duvarların ötesinde asilzadelerin, arazi sahiplerinin, büyük tüccar sınıfının muhteşem evleri, avlu yapıları yer almaktaydı²¹⁶. Fergana tarihinin özellikle XI-XII. yüzyıl Karahanlı döneminde bazı şehirlerde anıtsal yapılar inşa edildiği bilinmektedir.

Arkeolojik kazılar sırasında şehirdeki diğer yapılar ile birlikte çok sayıda tuğla fırınları da bulunmuştur. Merv'den Amul'e giden ticaret yolunu incelerken Profesör Masson tarafından birkaç ortaçağ tuğla fırını da tespit

²¹² Amincanova, a.y.

²¹³ Mansireva, S. P. "Bazarnaya Torgovlya v Samarkandskom Uyezde", *Spravochnaya Knijka Samarkandskoy Oblasti*, 1897. Samarkand, 1899: vip. III, 127-128.

²¹⁴ Abdurazakov, Bezborodov, Zadneprovskiy, a.g.e., 102.

²¹⁵ Kojemyako, P. N. *Rannesrednevekoviyeye Goroda i Poseleniya Chuyskoy Dolini*. Frunze, 1959: 53.

²¹⁶ Galitskiy, Ploskih, 1987: 19.

edilmiştir²¹⁷. Bu fırınlar genel olarak kervan yolu boyunca yer alıp, yolun etrafındaki inşaatların ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Tuğla, inşaat işleri dışında diğer ihtiyaçlar için de kullanılırdı. Mesela, bunlardan biri mezarlar olup, tuğla mezar taşları yerine de kullanılırdı²¹⁸.

Kuba şehri ve bölgedeki diğer şehir ve kasabalarda bulunan tuğla fırınlarının araştırılması sonucu şunu göstermiştir ki, bütün Orta Asya fırınlarının konstrüksiyonlarında büyük benzerliklere rastlanmıştır²¹⁹. Dolayısıyla bu durum, bazı araştırmacıların, tuğlanın Türklere başka kültürlerden geçtiği tarzındaki görüşlerine karşılık, bunun tamamen yerli ve Türklere has bir kültürün ürünü olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Ülkenin ekonomik gelişmesi, bölgelerin ve zanaat-ticaret merkezlerinin ekonomik açıdan ihtisaslaşmasıyla birlikte, göçebeler ile olan ticarî ilişkiler de genişliyordu. IX-X. yüzyıllarda Türklere hudut bölgelerde, şehirlerde veya köylerde göçebelerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak onlardan elde edilen ham maddelerin işlenmesi için de ihtisaslaşma baş göstermişti. Bu süreci Şaş örneği üzerinde izlemek mümkündür; Mukaddesî'ye göre²²⁰ Şaş'tan değerli, yüksek kaliteli keymuht (kumlu sahtiyan) eğerleri, sadaklar, yün ve kıl kumaşlar, çadırlar, namazlık (seccade) halıları, yakalar, pamuk tohumları, mükemmel oklar ve kalitesiz iğneler ihraç edilirdi. Aynı durumun Fergana'nın Türklere hudut şehir ve köyleri için de geçerli olduğunu tahmin edebiliriz ki, yazılı kaynaklar Oş, Özkent, Miyân-Rudan civarı ahalisinin Türklere iç içe olduğunu bildirmektedir. İbn Havkal ise Özkent şehrinin "Türklerin kapısı önündeki bir ticaret yeri" olduğunu, Türklerin ticaret yapmak için buraya geldiklerini açık bir şekilde kaydetmektedir²²¹. Bu tarım-zanaat bölgelerinin ağırlıklı olarak yünden, deriden, kürkten yapılmış malları ihraç

²¹⁷ Masson, M. Ye. "Srednevekoviy Put iz Merva na Amul(Çarcou)", *Iz. AN Turkmenskoy SSR*, 1955: 6, 8-9.

²¹⁸ Ahrarov, İ. 1962(b): III, 82.

²¹⁹ Ahrarov, İ. a.g.m., 86.

²²⁰ Mukaddasî, a.g.e., 315.

²²¹ Havkal, a.g.e., 513.

ettikleri anlaşılmaktadır. Mukaddesî ham maddelerin kaynağını da gösterir: - “deriler Türklerden getirilir ve tabaklanır” der²²². Bunun dışında vaha ve şehir halkı hayvanlar, hayvancılık ve avcılık mamulleri, köleler ve keçe alırlardı. Bunun karşılığı olarak göçebeler kumaş, ekmek, kapkacak, demir eşyalar, süs eşyaları alırlardı. Bozkır göçebeleri ile olan ticaret düzenli yapılan pazarlarda gerçekleşirdi. Göçebe Türkler ile olan ticaret için İsficab’ın Naveikat köyünde kurulan pazarlar,²²³ Usruşana’nın Marsmanda (günümüzde Kırgızistan’ın Leylek vilayeti)²²⁴ şehrinde yapılan pazarlar çok büyük önem taşımaktaydı²²⁵.

Komşu göçebe Türklere gelince, kaynaklardan daha Gök Türkler zamanında Türklerin çeşitli zırhlar ve demir eşyalar yaptıkları anlaşılmaktadır. El-Birunî’nin, çeşitli kıymetli madde ve madenlerle ilgili olan “el-Cemahir fi Marifeti’l-Cevahir” adlı eserinin Yakut bölümünde İran Şahı I. Hüsrev Anuşirevan’a (531-579) Büyük Devletlerin hükümdarları tarafından gönderilen hediyelerden söz edilir. Hediye gönderenler arasında Türk kağanı da zikredilmektedir. Orada: “Hakan yaldızlı ve gümüş yaldızlı, yaldızlımsı yüz tane zırh ve dört bin man Tibet miski gönderdi” denilmektedir²²⁶. Mokrının’e göre bu kağan büyük ihtimalle ilk kağanlığı kuran kağan kardeşlerden biri olan olan İstemi Kağan’dır²²⁷. Çünkü Anuşirevan ve İstemi arasındaki dostluk ve ittifak ilişkileri 554’ten 568’e kadar devam etmiştir.

Bu bilgiler Çin kaynakları tarafından da desteklenmektedir. Onlar da Türk demircilerin yüksek zanaatından söz ederler ve aynı zamanda Türklerde zırhlı süvarilerin bulunduğunu bildirirler²²⁸. El-Birunî’nin çeşitli madenler ve

²²² Mukaddasî, a.y.

²²³ Ploskih, (Ed.), 1984: I, 283.

²²⁴ Ploskih, a.y.

²²⁵ Havkal, a.g.e., 506.

²²⁶ Al-Birunî, Abu Rayhan. *Sobraniye Svedeniy Dlya Poznaniya Dragotsennostey. (Mineralogiya)*, Per. A. M. Belenitskogo, Red. G. G. Lemmleyna ve başk. Moskva, 1963: 65-66.

²²⁷ Mokrının, V. P. “Torgoviye Svyazi Kirgizstana (VI-X vv.)”, *Arabo-Persidskiye Istoçniki o Tyurkskih Narodah*. Frunze, 1973: 205

²²⁸ Biçurin, a.g.e., II, 228-29.

kıymetli maddelerle ilgili eserinde geçen kayıtlardan şunu tahmin edebiliriz ki, göçebe Türklerin zanaatçıları daha VI. yüzyılda yaldızlama sanatının çetin tekniğine sahiptiler. Onların ellerinden yüksek sanat değerinde mamuller çıkmaktaydı. Türklerin bu zırhları komşu ülkelerden elde ettiklerini düşünmek çok yanlış ve esassızdır, çünkü diplomatik hediyeler olarak genelde yerli mamuller gönderilirdi²²⁹. Bu konudaki bilgilerimiz, İstemi'ye gönderilen Bizans elçisinin verdiği bilgilere de uymaktadır. Ona göre Türkler elçiye demir satın almasını teklif etmişlerdir. Elçi Türk Orda'sında büyük ustalıkla yapılmış çok sayıda demir eşyayı gördüğünü bildirmiştir²³⁰.

Demirci ve marangozlar bütün meskün yerlerde vardı. Yine Birunî, Kaşgar ve Barshan'da çanlar, kazanlar ve diğer demir eşyaların üretildiğini, Hazlanc ağacından masalar, kovalar, tabaklar ve benzeri eşyaların yapıldığını söyler²³¹. Bu ağaç ve ondan yapılan eşyalar çok değerli idi.

Buna benzer bilgilere Arap coğrafyacılarının eserlerinde de rastlamak mümkündür. Meselâ, XII. yüzyıl müellifi El-İdrisî şöyle der: Türkler imal ettikleri birçok halı ile yün, yağ ve balı, zırh, kalkan, topuz gibi silahların bir çoğunu, elbise, misk ve buna benzer şeyleri götürürler. Bundan dolayı Çin halkı onlarla sulh içindedirler²³².

Fergana şehirlerinde, kasaba ve köylerinde Türklerin bir kısmı yerleşik hayat yaşıyorken, diğer kısmı da vadinin etrafındaki dağ eteklerinde, yaylalarda göçebeliğe devam ediyordu. Göçebe Türkler öteden beri bilindiği üzere meskun olarak çadırı kullanıyorlardı. Çünkü böyle bir konar göçer hayatta Türkler için en uygunu çadırdı. Çadır, çok kolay sökülebilirdi, kolayca kurulabilirdi, soğuktan da, yağmurdan da ve yakıcı sıcaktan da korurdu.

²²⁹ Mokrının, a.g.m., 206.

²³⁰ Mokrının, a.y.

²³¹ Birunî, 1963: 244, 248.

²³² İdrisî, a.g.e., 519; Ramazan Şeşen, 1985: 101.

Bu meşhur Türk keçe çadırları hakkında Yakubî şunları bildirir: “Türkler büyük Türk kubbelerinde otururlar. Bu çadırların çivileri hayvan ve sığır derisinden yapılmış sırimdır. Çadırların örtüleri keçedendir. Türkler keçe imalini en iyi bilen millettir. Zira elbiseleri keçedendir”²³³. Diğer taraftan bilhassa Kaşgarlı Mahmud’un kayıtlarının incelenmesinden anlaşıldığına göre Türkler bu dönemde (Karahanlılar) tabî evlerde de oturuyorlardı ve keçe dışında ipekli kumaş dokumacılığıyla, pamuklu dokumacılığıyla da uğraşıyorlardı ve kendilerine giysiler yapıyorlardı²³⁴.

Türklerin ekonomisinde çeşitli zanaat türleri de önemli yer tutmaktaydı. Kaşgarlı Mahmud’un verdiği bilgilerden de XI. yüzyıl Türk toplumunda bir zanaatkarlar grubunun varlığı görülmektedir²³⁵. Fakat şunu da hemen belirtmemiz gerekir ki, göçebe Türklerde zanaat daha çok ferdî şekilde idi. Bu, Cahiz’in şu satırlarından anlaşılmaktadır: “Türk her şeyi bizzat kendisi yapar. Hiçbir kimseden yardım istemez. Hiçbir dostun fikrine müracaat etmez. Hiçbir sanatkârın yanına gidip gelmez”²³⁶. Göçebe Türklerin en gelişmiş ve bol şekilli zanaat türünden işi hayvan ürünlerini ve ham maddesini işlemek idi. Yün; keçe, baş giysileri, kıyafetler, ayakkabılar vs.’in yapılması için kullanılırdı.

IX-XII. yüzyıllar Türk boylarının ekonomisinde ortak şeyler çoktu. Yazılı kaynakların Çiğiller, Karluklar ve Kırgızlar’ın zanaat mahsulleri hakkında verdiği bilgiler diğer Türk boyları için de geçerlidir. “Halluh ve Hırhız ülkesinde ne üretiliyorsa, Çiğiller’de de istihsal edilir,” der Hudûdu’l-Alem’in müellifi²³⁷. Bozkır Türk giyim eşyasının başlıca malzemesi, koyun, kuzu, sığır, tilki ve az miktarda ayı derisi ile koyun, keçi ve deve yünü idi. Eski Türkler bez dokurlar,

²³³ Yakubî, Ahmad b. İshak. *Kitâb al-Buldân*, Ed. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967: 295; Ramazan Şeşen, a.g.e., 187.

²³⁴ Reşat Genç, a.g.e., 175-76.

²³⁵ Reşat Genç, a.g.e., 371.

²³⁶ Cahiz, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Faziletleri*, Çev. Ramazan Şeşen. Ankara, 1988: 82.

²³⁷ *Hudûd*, (p.18a)

giyecek için kendir yetiştirirlerdi. Yün kumaş ve bezden iç çamaşırı giyerlerdi²³⁸.

Göçebe Türklerden elde edilip sonra dış pazarlara gönderilen malların arasında misk ve hutu ön sırada geliyordu. İstahrî: Maverâünnehir'de Tibet'ten ve Kırgızlar'dan getirilen misk bulunur. Getirilen misk (buradan) diğer ülkelere sevk edilir.²³⁹ İbn Havkal ise aynı bilgileri verdikten sonra bu misklerin, başka cinslerinden daha güzel ve pahalı olduğunu ekler²⁴⁰. Bu güzel koku o kadar pahalıydı ki, fiyat olarak has madenlerle bir tutulurdu²⁴¹. Misk başlıca tedarikçileri ve satıcıları Kırgızlar olup, onlardan bol miktarda misk ve bununla birlikte kürk, beyaz kavak, Hallac ağacı ve hutu boynuzu getirilirdi. Hutu'dan bıçak sapları yapılırdı²⁴².

Türklerin ticaret mallarının arasına kuşkusuz altın ve gümüş de giriyordu. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesine göre Türkler altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri eriterek süzmek için özel ocaklar kullanıyorlar ve bu ocaklara da "köyde" adını veriyorlardı²⁴³. Kaşgarlı'nın ifadesinden som altının bir parçadan bir arşına kadar uzunluğunda olabileceğini, altının piyasada çubuklar halinde de bulunduğunu ve hatta belki de bu şekilde alınıp satıldığını anlamak mümkündür²⁴⁴.

Ticaret muamelelerinde köle ticaretinin ayrı bir yeri vardı. Köleler genelde göçebelerin komşu ülkelere yaptığı akınlar sırasında ele geçirilen esirlerdi. İbn Havkal: "Kölelerine gelince, onlara kendilerini çevreleyen Türklerden ihtiyaçlarından fazla köle gelir. Bunlar en makbul, en dinç,

²³⁸ Kafesoğlu, İ. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul, 1977: 306.

²³⁹ İstahrî, a.g.e., 288.

²⁴⁰ Havkal, a.g.e., 465; Ramazan Şeşen, a.g.e., 208.

²⁴¹ Mokriinin, a.g.m., 117.

²⁴² *Hudûd*, (17b.)

²⁴³ Kaşgarlı Mahmud-Besim Atalay, 1941: III, 173; Reşat Genç, a.g.e., 299.

²⁴⁴ Reşat Genç, a.y.

doğudaki en güzel ve en pahalı kölelerdir"²⁴⁵ demektir. Burası eskiden beri Türkistan kapısı olup, burada birçok Türk köleleri bulunurdu²⁴⁶.

Fergana'nın kuzey bölgesinde ve İsficap'ta (Sayram) büyük esir pazarları vardı. Buraya genel olarak Türk köleleri gelirdi ve Maveraünnehir'de bunlar çok makbul sayılan pahalı kölelerdi. Aynı zamanda Harezm'de Sılav ve Hazar kökenli köleler çoğunlukta idi²⁴⁷. Fergana'ya köleler sırasıyla, Tibet'ten ve Doğu Türkistan'dan gelirdi²⁴⁸.

Türk kölelerin arasında gulâm solarak orduda görev yapabilecek durumda olanlar en pahalıları idi. Yine bu sırada Horasan'ın yıllık haracının bir kısmı Türk kölesi olarak gönderiliyordu. IX. yüzyılın başında bu tür Türk kölelerin satış fiyatı ortalama olarak 300 dirhem idi. Çünkü Tahirîlerin hilafet sarayına senelik vergi olarak gönderdiği 200 tane kölenin maliyeti 600.000 dirhem idi²⁴⁹.

Türk erkek köleleri Maveraünnehir'den dışarıya çıkarabilmek için her defasında Buhara hükümetinden özel izin isteniyordu. Üstelik böyle yazılı izni alabilmek için, her Türk köle için 70-100 dirhem arası para alınırdı. Kölelerin nakli konusunda Amu Derya üzerinden geçilen yerde iç gümrük karakolları gözlem yapardı²⁵⁰.

Böylelikle yukarıda ifade edilen bilgilerden şunu anlayabiliriz ki, bu dönemlerde ticaret başlıca üç istikamette yapılırdı: kervan ticareti (eski İpek Yolu üzerinden yapılırdı), şehirler ve bozkır göçebeleri arasındaki ticaret ve şehir içindeki ticaret.

²⁴⁵ Havkal, a.g.e., 465; İstahrî, a.g.e., 288.

²⁴⁶ *Hudûd*, (23b)

²⁴⁷ Havkal, a.g.e., 481.

²⁴⁸ İdrisî, a.g.e., 513; Ramazan Şeşen, a.g.e., 98.

²⁴⁹ Hurdâdbih, a.g.e., 39.

²⁵⁰ Mukaddasî, a.g.e., 337.

Uluslar arası ticarî ilişkiler Akdeniz'i Uzak Doğu ülkeleri ile bağlayan eski İpek Yolu üzerinden yapılırdı. Orta Asya'da bu yol birkaç kola ayrılırdı. Bunlar, Güney yolu, Fergana yolları ve Kuzey yolu idi. Gök Türkler zamanından X. yüzyıla kadar Kuzey ticaret yolu en işlek yoldu. Şaş'tan çıkan yol, İsficap, Taraz, Kulan ve Mirki üzerinden Çu Vadisine ulaşırdı ki, orada en büyük ticaret merkezi olan Suyab şehri bulunmaktaydı²⁵¹. Suyap'tan sonra bu ticaret yolunun bir kolu Boom Boğazı üzerinden Yukarı Barshan'a varırdı; buradan kervan yolu Moğolistan ve Çin'e ulaşırdı.²⁵² Diğer bir kolu ise Kastek Boğazı ve İli Vadisi üzerinden Güney Sibirya'ya giderdi. VI. yüzyılın ortasından başlayıp Çu vadisinden Harezm, Kuzey Hazar kıyısı ve Kafkasya üzerinden ticaret yolu Bizans'a ulaşırdı.

Bir başka önemli noktaya gelince, Doğu'da ortaçağlarda tüccarları dış görünüşüne bakarak nadiren şu veya bu kavme ait olduğunu söyleyebilirlerdi. Ticarî sözleşmelerden ise tüccarların hangi ırktan olduklarını anlamak çok zordu. Tüccarlar kaynaklarda çoğu zaman sadece "müslüman tüccarlar" olarak adlandırılırlar²⁵³. Kervanların nakil koşulları hakkında da bilgiler çok azdır. Şehirlerde, köylerde ve yol kenarlarında kervan-saraylar kurulurdu. Bazen tüccarlar açık havada kamplar kurarlardı. Özellikle Tanrı Dağları ile Pamir Dağları'nda ticaret kervanları çok büyük zorluklar çekerdi. Soğuktan insanlar ve hayvanlar ölürdü, çoğu zaman kervanlar yağmalanırdı.

Kervan ticareti genel olarak üst tabaka mensuplarına hizmet ederdi ve esasta Batı ve Doğu arasında nadir bulunan eşyaların mübadelesini yapardı. Transít ticaretin malları genelde lüks eşyalardı: değerli taşlar, inci, altın, gümüş ve bunlardan yapılmış süs eşyaları, kürkler, halılar, ipek kumaşlar, baharatlar, cins atlar, porselen eşya vs. Yükün büyük kısmını tabii olarak ipek oluşturmaktaydı. Fakat X. yüzyıldan başlayıp ticaret eşyalarının arasında artık ilk ihtiyaç maddeleri, yani gıda maddelerinden başlayıp, zanaat üretimi

²⁵¹ Kudama, a.g.e., 204-206, Hurdâdbih, a.g.e., 27-29.

²⁵² Gafurov, B. G. *İstoriya Tacikskogo Naroda (v Kratkom İzloženii)*. Moskva, 1949: I, 181.

²⁵³ Gulyamov, (Ed.), 1967: I, 295.

için lazım olan ham maddeler yer almaya başlamıştır. Bunlar : buğday, pirinç, pamuk, ham ipek, deri, deri tabaklamak için ağaç kabukları, sert pamuklu kumaşlar, filiz (bakır ve demir), yün vs. idi²⁵⁴. M.Ö. II. yüzyılda keşfedilen Çin-Ön Asya kervan yolu sonraki devirlerde, gördüğümüz gibi, Çin ipeğini ihraç eden ana yol haline gelmiştir. Aynı yol üzerinden Çin'e Batı ülkelerinden, Yunan-Roma dünyasından cam ve kristal getirilmiştir. Batı tesiri altında Orta Asya'da cam sanayii gelişmiş olduğu gibi Doğu (Çin) tesiri altında demir sanayisi gelişmişti²⁵⁵. Orta Asya halkı Çinlilerden altın ve gümüşten kaplar yapmayı da öğrenmişlerdir. Bu sanayi dalları Fergana'da daha İslamiyetin ilk dönemlerinde büyük gelişme içinde idi²⁵⁶.

d) Hayvancılık ve Avcılık

Fergana Vadisi Orta Asya'nın tarım bölgelerinin uç bölgesini teşkil etmiştir. Bu sebepten Fergana halkının mukadderatı Orta Asya'nın diğer eski vaha halklarının ve komşu yarı göçebe hakların kaderiyle koparılmayacak tarzda bağlantılı idi. Bu sebepten, Fergana'daki etnik ilişkiler belirli derecede Orta Asya'daki etnik ilişkileri yansıtmaktadır.

Fergana ahalisi bölgenin coğrafi konumundan dolayı çok eski zamanlardan beri doğrudan doğruya etrafında bulunan göçebe kavimlerin tesiri altında bulunmuştur. Buna mukabil Ferganalılar da vaha kültürünün başarılarının göçebeler arasında yayılmasında önemli rol oynamıştır.

Fergana halkının eski tarihi hakkında doğru bilgiler ancak M.Ö. 1000. yılından itibaren bulunmaktadır. Kaynaklara göre, daha bu zamanlarda Fergana tarımcıları ile komşu dağ göçebeleri arasında kültürel ilişkiler gözlenmektedir.

²⁵⁴ Yakubovskiy, A. Yu. "Feodalnoye Obşestvo Sredney Azii i Yego Torgovlya s Vostochnoy Yevropoy v X-XV vv.", *Materialı po İstorii Uzbekskoy, Tacikskoy, Turkmenskoy SSR*. Leningrad, 1932: I, 9.

²⁵⁵ Bartold, 1963: II, (1), 113.

Çang Kien'in anlattıklarına göre Davan-Fergana halkının tarımla uğraştığını öğrenmekteyiz. Fakat bununla birlikte onların hayatında çobanlığın ve hayvancılığın da önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Yüksek kaliteli, çeşitli adları taşıyan Şanma, Tyanma vs. gibi at cinslerinin yetiştirilmesi buna iyi bir delildir²⁵⁷. Hayvanlar sadece doğal otlaklarda beslenmiyordu. Yoncanın ekilmesi, halkın hayvanları ahırda da tuttuğunu göstermektedir. Ferganalılar'ın hayatında atın önemi çok büyüktü. Oş şehrinin yanında bulunan Ayrımaç Tav kaya resimlerinden ve Aravan'daki kaya resimlerinden Davan'da ata tapma inancının yaşadığı bilinmektedir²⁵⁸. Çang Kien: "Davan halkı at okçuluğunda ustadır. Halkın silahı okla yaylardan ve mızraklardan oluşmaktadır"²⁵⁹ diye yazmaktadır. Bütün bu bilgiler M. Ö. II- I. yüzyıl Fergana halkının hâlâ göçebelikle olan bağlantılarını devam ettirmekte olduğunu göstermektedir. Bu mükemmel cins atlar Timurlular zamanına kadar, ezcümle Uluğbey'in hakimiyeti dönemine kadar Çin'e ihraç edildiği bilinmektedir²⁶⁰.

IX-XII. yüzyıllar Ferganası'na gelince, kaynaklarda Fergana vilayeti daha çok tarım bölgesi ve madencilerin, zanaatçıların iş merkezi olarak nitelendirilmektedir. Fakat aynı zamanda, bu bilgileri bize kadar ulaştıran X. yüzyıl İslam yazarlarının eserlerinden hayvancılığa dair de bazı bilgiler elde etmek mümkün olmaktadır.

İbn Havkal Maverâünnehr'i tasvir ederken : onlar harp için çok hayvan beslemekle beraber, ülkelerinde ihtiyaçlarına yetecek kadar hayvan yetiştir. Katır, deve, eşek ve koyun da ihtiyaçlarından fazla miktarda Karluklar'dan ve Oğuzlardan getirilir. Onlar çok miktarda koyun ve sürü hayvanları

²⁵⁶ Bartold, a.g.e., 112.

²⁵⁷ Biçurin, a.g.e., 149.

²⁵⁸ Biçurin, a.g.e., 149.

²⁵⁹ Bernştam, 1951: 11.

²⁶⁰ Bardold, V. V. *Ulugbek ve Zamanı*, Çev. İ. Aka. Ankara, 1997: 94.

yetiştirirler".²⁶¹ Aynı yazar, "Maveraünnehir'de, Fergana'dan daha çok köyü olan bir bölge yoktur. Bazen sakinlerinin çokluğu, hayvanlarının ve meralarının daha geniş sahaya yayılması sebebiyle bir köyün hududu bir konağa ulaşır," diye devam etmektedir.²⁶² Yazarın bu satırlarından, yerleşik hayat yaşayan fakat daha verimli ve yoğun bir şekilde hayvancılık yapan Ferana ahalisinden haberdar olmaktadır. Bu fikrimizi Hudûdu'l-Alem'de geçen şu bilgiler de kuvvetlendirmektedir: "Cikil Fergana'nın bir küresidir. Burada at yetiştirirler, maden yatakları mevcut olup büyük miktarda koyun yetiştirirler".²⁶³

Fergana'nın Isfara küresinde bulunan Kala-i Bolo kalesinin XI-XII. yüzyıllara ait çöp ve muhafaza çukurlarının arkeolojik araştırmaları sırasında pek çok hayvan kemiklerine rastlanmıştır. Bunların dikkatle incelenmesi bölgedeki hayvancılığın ve avcılığın karakterize edilmesinde büyük bir ışık olmuştur. Bunlara göre, sürüler büyük baş hayvan, keçi ve sonra atlardan oluşuyordu (Halbuki, göçebe hayvancılık hayatında ilk sırada at sürüleri bulunduğu bilinmektedir). Bu hayvanların eti ve sütü başlıca besin maddeleri olarak kullanılırdı. İstatistik araştırmalara göre birinci sırada en çok koyun eti, sonra büyük baş hayvan, keçi ve atlar geliyordu. Av etleri olarak ceylan ve dağ hindisi evcil hayvanlara göre daha az kullanılırdı.²⁶⁴

Fergana hudutlarında yaşayan göçebe Karluk, Çiğil, Yağma, Kırgızlar'a vs. gelince, Hudûdu'l-Alem'deki bilgilerden²⁶⁵ ve Ebu Dulef'in Risalesi'nden²⁶⁶ bu kavimlerin ekonomik hayatı hakkında detaylı bilgiler edinmekteyiz. Bu bilgilere göre, onların temel uğraşlarından biri de hayvancılıktı.

²⁶¹ Havkal, a.g.e., 464.

²⁶² Havkal, a.g.e., 513.

²⁶³ Hudûd, (p. 23b-24a)

²⁶⁴ Davidoviç, Litvinskiy, 1955: XXXV, 187.

²⁶⁵ Hudûd, (p. 17a), (p.17b), (p.18a).

²⁶⁶ Abu Dulaf, a.g.e., 7-15; Ramazan Şeşen, 1995: 87-96.

Bilindiği gibi ekonomi, tarım, ticaret, zanaat, sanayi, hayvancılık gibi çeşitli kollara ve tiplere ayrılmaktadır. Ekonomi tiplerinin oluşumunda ve gelişiminde, toplumun içinde yaşadığı tabii çevrenin ve iklimin başlıca rolü ve etkisi bulunmaktadır. Yerleşik kültüre sahip topluluklarda ekonomi genellikle tarım, ticaret, zanaat ve sanayiye dayanırken, bozkır ikliminde ve çevresinde yaşayan göçebe topluluklarda da hayvancılık yani besicilik gelişmiştir. İ. Kafesoğlu'nun işaret ettiği gibi: "Bozkır Türk ekonomisinin esasını yüksek ovalar ve yaylalar olan bozkır coğrafyasının iklim şartları icabı çobanlık ve hayvan besleyicilik teşkil ediyordu. Yetiştirilen hayvanlardan Türk sosyal ve kültürel hayatında büyük ehemmiyete sahip olan at ve sonra koyun geliyordu"²⁶⁷. Bu ifadelerden de anlaşılacağı, büyük baş hayvan bozkır hayatında ikinci planda yer alıyordu. Çünkü onlar bütün yıl mevsimler boyunca hayvan otlatma şartlarına, özellikle kış mevsiminde kar altından yem elde etme şartlarına uygun değillerdi.

Yazılı kaynaklara göre de Türkler at yetiştirmeyi tercih ederlerdi. Çünkü at her Türk'ün hayatında en önemli yer tutmaktaydı. At eti onların baş yemeklerinden biri idi. Kımız ise en sevdikleri içecekti²⁶⁸. Türklerin hayatında göçebeliliğin ve hayvancılığın ne kadar önem taşıdığını Cahiz'in verdiği bilgilerden anlamak mümkündür. Cahiz'e göre Türkler gıdayı çeşitli yollarla elde ederlerdi. Fakat eğer Türk bu konuda başarısızlığa uğramışsa ve yiyeceğe muhtaç olursa hayvanlarından birini keser, susuz kalırsa kısıraklarından birini sağlar²⁶⁹. Sonra Cahiz şöyle devam eder: "Türk hem çoban, hem seyis, hem canbaz, hem baytar, hem süvaridir. Hülasa, bir Türk başlı başına bir millettir"²⁷⁰.

El-İdrisî eserinde şöyle der: "Türkler göçebe, hareket eden, bir yerden bir yere göçen, bildikleri her yerde otlak arayan kişilerdir. Onlar çok miktarda

²⁶⁷ Kafesoğlu, a.g.e., 304.

²⁶⁸ Yakubî, a.g.e., 295; Ramazan Şeşen, 1985: 187.

²⁶⁹ Cahiz, a.g.e., 68.

²⁷⁰ Cahiz, a.y.

deve, koyun, öküz sahibidirler. Bir yerde devamlı oturmazlar. Daima yer değiştirirler, bir yerden bir yere göç ederler. Onlar çiftçilik, hasad ve ekincilikle de uğraşırlar. Onlarda çok miktarda yağ, kaymak, süt bulunur. Çok miktarda at yetiştirirler. Atların etini yerler, hiçbir eti at etine tercih etmezler²⁷¹.

Bir göçebe için at esas taşıt vasıtasıydı. Türkler at üstünde göç ederlerdi, ava çıkarlardı ve akın yaparlardı. Atların derisinden eğerler, ayakkabılar, kapkacaklar vs. çeşitli ev eşyaları yapılırdı. Türklerin hayatı hakkında tekrar Cahiz'e bakacak olursak, o, "Türk'ün ömrünün günlerini toplarsan atı üzerinde geçen günlerinin yer üzerinde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. Türk kısraklarının aygırına biner. Gaza yapmak, yolculuk etmek ve avlanmak için veya herhangi bir maksatla yurdundan çıkarsa kısrığı ve tayları onu takip eder"²⁷².

Gücünden türlü şekilde istifade ettikleri gibi, etinden ve sütünden de istifade ettikleri bu hayvana Türklerin özel bir değer vermeleri tabî idi. Zira büyük çapta hareketlilik ve sürati gerektiren göçebe yaşayışta binek ve yük taşıma vasıtası olarak hizmet gören at, fatih orduların da en etkili vasıtalarından olmuştur. İşte bu sosyal, askerî ve ekonomik öneminden dolayıdır ki, Türkler atı sayısız sürüler halinde beslenir hale getirmişlerdir.

Türk ekonomisinde koyun, keçi ve sığır yetiştirmek de çok önemli yer tutuyordu. Bu hayvanlar süt ve et verirlerdi, öte yandan onların derileri ve yünleri keçe, giysi, ayakkabı, at takımları, kemer, kapkacaklar ve diğer eşyaların yapımı için kullanılırdı. Hudûdu'l-Alem'in yazarı: "Çiğillerin gelir kaynağı boldur, onlar çadırlarda yaşarlar. Onların refah ve gelir kaynaklarının (ana maddeleri) sığırlar, koyunlar ve atlardır,"²⁷³ demektedir.

²⁷¹ İdrisî, a.g.e., 517-518; Ramazan Şeşen, a.g.e., 99-100.

²⁷² Cahiz, a.y.

²⁷³ Hudûd, (p.18a)

Türk göçebe ekonomisinde avcılığın da ayrı bir yeri vardı. Ortaçağlarda avcılık zengin tabaka için bir eğlence kaynağı ise de, orta ve alt tabaka insanları için ek geçim kaynağı sağlayan bir destek idi. Hudûdü'l-Alem'de: "Halluhlar (Karluklar) kısmen avcı, kısmen tarımcı ve kısmen de çobandırırlar. Onların geliri koyunlardan, atlardan ve çeşitli kürklerden ibarettir" denmektedir²⁷⁴. Ebu Dulef Risalesinde: "Karluklar yünlü kumaş giyerler²⁷⁵. Çiğiller ise sof ve kürkten başka bir şey giymezler²⁷⁶. Yakubi ise, Onların (Türklerin), yediklerinin çoğu av etidir,²⁷⁷ demektedir. İbnü'l-Fakih kitabında kuyruklu, verimli büyük Türk koyunları hakkında, koyun üretimi hakkında enteresan bilgiler verir ve Türk ülkesinde samur ve feneğin çok bulunduğunu söyler²⁷⁸. Karluk ülkesinden muhtelif kürkler ihraç edilirdi²⁷⁹. Türk ihracatı hakkında El-İdrisî detaylı bir şekilde şu bilgileri verir: Türklerin ülkesinden kaplan, sansar, sincap, panter derileri (kürkleri), misk, köle ve ipek ihraç edilir²⁸⁰. Mesudî, kır ve çöl hayatı yaşayan Türklerin sadece avcılıkla uğraştıklarını söyler: "Av bulamadıkları zaman hayvanlarının damarlarını kesip kanlarını bir kaba alırlar ve bunu pişirip yerler"²⁸¹.

Göçebeler devamlı bir şekilde bir yerden diğer yere taşındıkları için başka kabileler ile daimi savaş durumundaydılar. Onlar bu vaziyette her an bütün sürülerini kaybedebilirlerdi veya aksine başkalarının hayvanları sayesinde sürülerini çoğaltabilirlerdi. Her zaman harbe hazır durumda oldukları için göçebeler aynı zamanda vahşi hayvanları avlamak için ava çıkabilirler, savaşlar yapabilirler, şehir ve yerleşim merkezlerine akınlar düzenleyebilirlerdi²⁸². İslam müelliflerinin bu konu üzerindeki bilgileri şu şekilde geçer: "Meşhurdur ki, İslam dünyasında Türklerden daha şiddetli

²⁷⁴ Hudûd, (p.17b)

²⁷⁵ Abu Dulaf, a.g.e., 13; Ramazan Şeşen, 1995: 94.

²⁷⁶ Abu Dulaf, a.g.e., 8; Ramazan Şeşen, a.g.e. 88.

²⁷⁷ Yakubî, a.g.e., 295; Ramazan Şeşen, 1985: 187.

²⁷⁸ İbn al-Fakih, a.g.e., 329.

²⁷⁹ Hudûd, (p. 17b)

²⁸⁰ İdrisî, a.g.e., 519; Ramazan Şeşen, 1985: 100.

²⁸¹ Mes'udî, 746 (63b.-64b); Ramazan Şeşen, a.g.e., 57.

²⁸² Karayev, Ö. K. *Arabskiye i Persidskiye Istoçniki IX-XII vv. o Kirgizah i Kirgizii*. Frunze, 1968: 93.

Darü'l-Harb yoktur. Maverâünnehir halkı Türklere karşı settir. Onlar (kâfir) Türklerin İslam diyarına girmesine ve işgaline mani olurlar. Maverâünnehr'in hepsi cephedir. Oraya karşı Türkler sefer yaparlar"²⁸³. Burada belirtmemiz gereken önemli bir nokta vardır; Maverâünnehir bölgesinde aynı zamanda daha eski zamanlarda gelmiş, yerleşmiş ve İslamiyeti kabul etmiş ve hala yerleşmeye devam etmekte olan (özellikle Karahanlılar döneminde) akraba Türk kavimleri de yaşıyordu. Ortaçağ İslam müellifleri şehirli veya vadi halkını kılığına ve kıyafetine göre çok az ayırt ederlerdi. Onları genel olarak İslam sancağı altında ve İslam dini ve kültürü çevresi içinde bulundukları için sadece Müslümanlar olarak adlandırırlardı. Türk kelimesi bu dönemde daha çok, tıpkı Romalıların Germen'lere, Franklara vs. karşı "barbar" kelimesini "gayri medenî" anlamında kullandıkları gibi, Türk sözü de gayrimüslim, gayrimedenî anlamında, yani yerleşik Maverâünnehir kültürüne uygun yaşamayanlar anlamında kullanılmaktaydı. Dolayısıyla adı geçen bu iki kültür çevresini, yani Maverâünnehir ve Bozkır Türk kültürünü etnik açıdan tamamıyla birbirinden farklı, zıt bir dünya boyutunda karşılamak çok esassız ve yanlış bir yaklaşım olacaktır kanaatindeyiz.

Burada söylenmesi gereken diğer bir nokta da şu ki, büyük şehirlerin ve ziraat bölgelerinin yakınında yaşayan (yarı) göçebe Türkler ile bozkır göçebeleri arasında belirli farklar bulunmaktaydı. Medenî bölgelere yakın bulunan göçebelerin yerleşip hemen ziraat hayatına geçmeleri daha çabuk oluyordu. Fakat bunların bir kısmı yerleştikten sonra da bağ-bahçe işleri yanında hayvancılığa da devam etmekteydiler. Göçebe yaşayışa devam eden fakat şehirlere yakın bulunan Türkler de, ekonomilerinde daha yüksek olan şehir kültürünün özelliklerinden ve bu kültürün başarılarından istifade etmekteydiler.

Bozkır ile şehir arasında en eski zamandan beri devam edip gelen ekonomik ve kültürel ilişkiler bulunmaktaydı. Bu iki kültür sahasının kavimleri,

²⁸³ Havkal, a.g.e., 387.

karşılıklı bir şekilde biri birlerinin ürünlerine ihtiyaç duymaktaydı. Bundan dolayı, bu yolda gelişmiş ekonomi hayvancılarla şehirliiler arasındaki alış veriş sağlıyor ve onların sulh içinde yan yana yaşamalarına imkân veriyordu.

Görüyoruz ki, Orta Asya halklarının medeniyeti diğer ülkeler ve halklarla olan sıkı etnik temaslar ortamında gelişmiştir. Ancak XX. yüzyılın kırklı ve seksenli yıllardaki arkeoloji ilminin fevkalade buluşları gösteriyor ki, Orta Asya halkının kültürü, etrafında bulunan halkların kültüründen çoğu zaman farklılıklar gösteren bağımsız, özgün bir kültür şeklinde meydana gelmiştir. Fergana Vadisi'nin kültürel gelişmesi bu konuda bariz bir örneği teşkil etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

IX-XII. YÜZYILLARDA

FERGANA VADİSİ'NDE İLİM, KÜLTÜR, EĞİTİM ve SANAT

1. ORTA ASYA'DA İLİM, KÜLTÜR VE EĞİTİM

Güneyi Ülkelerini Kuzeyle ve Batıyı Doğuyla bağlayan ticaret yolları Orta Asya'da kavuşurdu. Bu koşullardan dolayı Orta Asya halkları eski zamanlardan beri büyük komşuları olan Hindistan, Çin, Rusya, Kafkasya, Yakın ve Orta Doğu halkları ile derin ve sıkı siyasi, ekonomik ve kültürel münasebetler içinde bulunuyorlardı. Bu bağlantılar sadece bu ülkelerin halklarının ilim ve kültürünün karşılıklı gelişmelerinde olumlu tesir bırakmakla kalmamış, aynı zamanda dünya medeniyetinin, ilim ve kültürünün gelişmesinde de önemli rol oynamıştır¹.

IX-XII. yüzyıllar Yakın Doğu ve Orta Asya halklarının kültürünün çok geliştiği bir dönemdir. Orta Asya ve komşu bölgelerinin kuvvetli ekonomik yükselişine dayanan bu tür gelişmelerin sebepleri pek çok tarihci tarafından incelenmiştir². Bu dönemde tarımda, zanaatta, şehircilik ve ticarete görülen üretim unsurlarının yoğun bir şekilde gelişmesi üretim ilişkilerinde büyük gelişmelere yol açmıştır.

¹ Karı-Niyazov, T. N. *Astronomičeskaya Škola Ulugbeka*. Taşkent, 1967: 112-113.

² Bu konuyla ilgili bakınız : Gafurov, B. G. *İstoriya Tacikskogo Naroda* (v Kratkom İzloženii). Moskva, 1949: I, 173-204; Yakubovskiy, A. Yu. "Voprosı Periodizatsii İstorii Sredney Azii v Sredniye Veka (VI-XVvv.), *KSİİMK*, 1949, vıp. XXVIII; a.m. "Vremya Avitsenni", *İzvestiya AN SSSR, Otd. Obş. Nauk*, 1938: 93-108; Gulyamov, Ya. G. (Ed.) *İstoriya Uzbekskoy SSR*, 1967: I, 195-223; Tolstov, S. P. "Birunî i Yego Vremya", *Birunî*, Moskva-Leningrad, 1950.

Bu dönemde, Orta Asya'da bağımsız devletler meydana gelmiş ve bu devletler söz konusu bölgenin Arap Hilafetine olan ekonomik ve siyasî bağıllığına son vermiştir. İşte bu faktörler, yani ekonominin gelişmesi ve müstakil devletlerin kuruluşu, Orta Asya halklarının kültürünün hızlı ve kuvvetli bir şekilde yükselişine uygun ortam yaratmıştır ki, bu kültür, tarihî gelişme sonucu meydana gelen büyük yaratıcı potansiyele ve özgünlüğe sahip yüksek vasıflı bir kültürdü. Pek çok arkeolog ve tarihçi Orta Asya topraklarında yüksek nitelikli eski bir medeniyetin bulunduğunu tespit etmişlerdir. Fakat, Orta Asya kültürünü mutlak, ayrı bir kültür olarak göstermek de çok yanlış olur. Orta Asya kültürü her zaman İran, Arabistan, Hindistan ve öteki komşu ülkelerdeki kültür hareketleriyle ilim ve kültür çevrelerine de bağlı olmuş ve onlarla çeşitli kültürel ilişkilerde bulunmuş olup karşılıklı olarak birbirlerini etkilemişlerdir.

İnsan topluluklarının maddî ve manevî değerleri meydana getirme süreçleri aşırı derecede düzensiz ve karmaşıktır. Bu sürecin karakteri tabii ve tarihi olarak meydana gelmiş bazı şartlara, zenginlik kaynaklarına ve üretimdeki gelişmeler ile bunların pazarlaması gibi şeylere bağlıdır. Yani toplumun gelişme sürecinin sosyal ve ekonomik kademesinin hangi merhalesinde olduğuna bağlıdır. Söz konusu devirlerde Orta Asya kültürünün gelişmesi en çok ilim alanında görülmektedir. Çalışmaları ile tabii bilimler ve sosyal bilimler alanında derin iz bırakan Orta Asyalı bilim adamlarının sayısı pek çoktur. Bu bilim adamlarından bazılarını ele alacak olursak: IX. yüzyıl ilim adamlarından Muhammed b. Musa el-Harezmi matematiğin müstakil bir disiplini olarak cebirin temellerine biçim vermeyi tamamlamıştır. O'nun bu çalışmaları, hesabın ondalık pozisyon sisteminin Avrupa'da geniş bir şekilde yayılmasına yol açmıştır³. Aynı senelerde Fergana'lı Ahmed b. Muhammed el-Ferganî eski fikir adamlarının astronomi ve coğrafya ilimlerinin mirasını stabilize etmiş ve geliştirmiştir. Onun eserleri daha XII. yüzyılda Latince'ye tercüme edilerek Avrupa'ya

³ Yuskeviç, A. P. *İstoriya Matematiki v Sredniye Veka*. Moskva, 1961: 177; Sarton, G. *Introduction to the History of Science*. Baltimore, 1927: I, 545.

ulaşmıştır ve meşhur Dante tarafından çok iyi bilinmekteydi⁴. El-Ferganî'nin gezegenlerin ölçüsü ve gezegenler arası mesafeler arasındaki bilgileri N. Kopernik'e kadar yaşamış ve uzun zaman önemini kaybetmemiştir⁵. Aynı senelerde Mervli Habaş el-Hasib trigonometriye tanjant ve kotanjant mefhumlarını sokmuştur⁶.

X. yüzyıl, Farabî'nin büyük yeteneğinin gelişme dönemidir. Sır Derya kıyılarında doğmuş olan Farabî, bütün dünyayı büyük yetenekleri ile hayrete düşürmüştür. Ciddî bir tabiatçı, tatlı sesli bir müzisyen ve en önemlisi tezlerinde zorbalık ve kötülükten uzak, hür, ideal bir toplumu hayal eden büyük filozof, aynı zamanda hümanisttir. Aristo'nun doktrinlerinin rasyonel taraflarını geliştirmekte Farabî öyle başarılar elde etmiştir ki, daha hayatta iken ikinci Aristo unvanını kazanmıştır. Farabî'nin fikirleri, Hilafetin Batısında ve Avrupa'da materyalist fikirlerin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Onun kitapları XII. yüzyılda Arapça'dan Latince'ye çevirilmiş ve yüz sene sonra da, Roger Bacon'un sevdiği kitaplar arasında yer almıştır.

Âlimlerin reisi, dâhi bir doktor ve Ortaçağın büyük bir hümanisti olan İbn-i Sina'ya çağdaşları tarafından "Şeyhü'l-Ülema" lakabı verilmiştir. İbn-i Sina, zamanının bütün ilimlerine hâkim mükemmel bir ilmi deha olmuştur. O, büyük bir tabip, en iyi felsefeci, mükemmel bir zoolog, mümtaz bir jeoloji uzmanı, nefis bir şâir, nesir yazarı ve mümtaz bir müzisyendi. Onun, bu devirlerde bilmediği hiçbir bilim dalı yoktu. Ansiklopedik bilgilere sahip İbn-i Sina hem Doğuda, hem Batıda en meşhur Şark doktoru ve felsefecisi olarak ün kazanmıştır.

El-Buzcanî ve İbn İrak gibi büyük bilgelerin çağdaşı mümtaz bir matematikçi ve gök bilimci olan Hocentli Ebu Mahmud Hamid b. el-Hidr el-Hocendî dünyada ilklerden olup güneş apogeyinin (bir cismin yörüngesinin

⁴ Kraçkovskiy, I. Yu. *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*. Moskva, 1957: IV, 86.

⁵ Matviyevskaya, G. P. *K İstorii Matematiki Sredney Azii*. Taşkent, 1962: 48.

yeryüzüne en yakın noktası) boy büyüklüğünün kararsızlığını ve ekliptiğin ekvatora doğru eğilmekte olduğunu tespit etmiş ve ispatlamıştır. Küresel üçgenler için sinüsler teoreminin orijinal bir delilini bulmuştur. Onun tarafından yapılan ve Fahri Sekstantı olarak adlandırılan sekstant sonraları Uluğbey'in başlıca aleti olarak kullanılmış ve onun güneş yüksekliğinin boyutunu tespitinde müstesna bir dakiklik elde etmesine imkân vermiştir. Bu alet, Uluğbey'in tablosu ile birlikte Avrupa ilmine hâkim olmuştur⁷.

Aynı yüzyıllarda Harezmi Ebu Abdullah el-Harezmi'nin "İlimlerin Anahtarları" adlı eseri ile doğudaki ilk ilim ansiklopedilerinden birini vücuda getirdiğini de belirtmemiz lâzımdır. Yirmi sene sonra onun hemşehrisi Ebu Rayhan el-Birunî doğuda ilk defa yerin coğrafik küresel tasviri olan yerküresini icat etmiştir.

Sözünü ettiğimiz Orta Asya bilgeleri IX-XI. yüzyıl ilim dünyasının en büyük temsilcileri olup, Müslüman dünyasının dışında da bilinmekteydiler. En azından XI. yüzyıl Avrupası'nda hem istidat açısından, hem bilgi niceliği ve niteliği açısından onlara eşit kimse yoktu⁸. Yalnız şunu da unutmamalıyız ki, yetenek ne kadar büyük olursa olsun gereken ortam olmayınca, büyük bir bilgin yetişmesi hiçbir şekilde mümkün olmamaktadır. Bir şahıs tarafından ilimde yapılan herhangi bir keşif, bunun için gerekli temeli ve ortamı hazırlayan birçok neslin bütün faaliyetlerinin ve tecrübelerinin sonucudur⁹. Buhara, Semerkant ve Orta Asya'nın diğer şehirleri zamanının en büyük zanaat, ticaret, siyaset ve idare merkezi idi ve bunlar aynı zamanda çok önemli ilim ve kültür merkezleriydi. Yukarıda adları geçen müstesna şahsiyetlerin, büyük bilginlerin burada ortaya çıkma olgusu, bu gerçeğin tam bir ifadesidir.

⁶ Yuşkeviç, a.g.e., 281-283. Matviyevskaya, a.g.e., 48-49.

⁷ Bulgakov, P. G. *Jizn i Trudi Birunî*. Taşkent, 1972: 12.

⁸ Yakubovskiy, A. Yu. "Vremya Avitseni", *Izvestiya AN SSSR, Otd. Obş. Nauk*, 1938: 93.

⁹ Karı-Niyazov, 1967: 9.

Orta Asya X. yüzyılda İran menşeli Samanoğulları hanedanının hâkimiyeti altında idi. Samanoğulları ve devleti bu devirde derin bir bunalım içindeydi ki, X. yüzyılın sonunda bu kriz, devletin Karahanlılar hâkimiyeti altındaki Yağma, Karluk, Çiğiller tarafından fethedilmesine ve Samanoğulları devletinin yıkılmasına yol açmıştır.

Karahanlı Devleti birden ortaya çıkmamıştır. Karahanlı Devleti eski Göktürk Devletinin başlattığı gelişmenin doğal sonucu olmuştur. Yalnız yeni imparatorluk artık eski örnekleri tekrar etmemiştir. Türk kavimleri yeni ekonomik ve sosyal ilişkilerin, yeni sistemin içine çekilerek bu sistemin ayrılmaz bir parçasını oluşturmuştur ve onlar Orta Doğu ve Ön Asya'nın ekonomik ve kültürel bölgelerine entegre olmanın uygun yollarını bulmuşlardır. Bu entegrasyonun dış belirtisi (en azından ideolojik açıdan) X-XI. yüzyıllarda Türk boylarının daha hızlı bir şekilde İslamlaşması olmuştur ki, İslam dininin bu boylar arasındaki mutlak hakimiyeti, yeni hanedanların müslüman bölgelerin halkı tarafından siyasî olarak benimsenip, kabul edilmesine zemin hazırlamıştır.

Etnik süreçlerin tasvirine dönerek şunu kaydedebiliriz ki, Karahanlı devletinin esas topraklarında, yani Kaşgar, Yedisu ve Fergana'da 350 sene içinde güçlü bir devletin kuruluşu ve Türk boylarının hızlı bir şekilde yerleşik hayata ve şehir medeniyetine geçiş süreci sıralarında Türk boyları arasında yaygın bir ortak dil ve yazılı kültür birliği meydana gelmiştir.¹⁰ Eski Karluk hakimiyeti altındaki toprakların, Samanoğulları topraklarının ve diğer müstakil Türk yönetimlerinin Karahanlı devletinin bayrağı altında birleştirilmesi en eski zamanlardan beri çeşitli münasebetler içinde bulunan Orta Asya ve Doğu Türkistan'ın ekonomisinin gelişmesine, şehirlerin artmasına yol açmıştır. Zanaat, iç ve dış ticaret ilişkileri o kadar gelişmişti ki, Tanrı Dağlarının iç bölgelerinde bile büyük gelişmelerin, yeni şehirlerin meydana geldiğini görmekteyiz. Bütün bu koşullar Karahanlı

¹⁰ Klyashorniy, S. G. "Epoha Mahmuda Kaşgarskogo", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1972: I, 21.

devletinde ilim, kültür ve sanatkârlığın gelişmesi için uygun sosyo-ekonomik iç şartları hazırlamıştır¹¹. Bu şekilde Tanrı Dağları'nın Türk halkları, bazı ilim adamlarının "Müslüman Rönesansı" diye adlandırdıkları ilmî ve kültürel gelişme dönemini yaşamakta olan bölgelere kendi arzuları ile gönüllü olarak katılmışlardır. Bu topraklarda, Buhara ve Semerkant şehirlerinden başka Kaşgar, Balasagun, Şaş, Farab, Özkent, Oş, Taras vs. gibi belli başlı ilim ve kültür merkezleri de bulunmaktaydı. İlim dili olarak hâlâ Arap dili kullanılmaktaydı. Fakat, Yedisu'dan Maverâünnehir'e kadar uzanan bu topraklarda aynı zamanda, edebî Türk dilinin oluşma süreci ve Dari (Farsça) edebiyatının gelişme süreci paralel bir şekilde gelişmekteydi¹². İşte bu dönemde birçok Türkçe eserler yazıldığı muhakkaktır. O zamandan kalan başlıca eser, H. 462/1069-1070 yılında Yusuf Has Hacib tarafından yazılmış olan "Kutadgu Bilig" dir. Bu eser İslam devrinin Türk dilinde yazılmış en eski abidesidir ve ideal devlet idare sisteminin ne olduğundan bahsetmektedir (Siyaset-name). Öte taraftan Kaşgarlı Mahmud'un eseri "Divanu Lüğati't-Türk" de 1072-1077 yıllarında Bağdad'da yazılmış olmasına rağmen, muhtemelen bu kültür çevresinin bir ürünüdür¹³. Ferganalı Edib Ahmed b. Mahmud Yukneki'de Atabetül-Hakaik'ini (nasihatnamedir) Türkçe olarak yazmıştır.

Şehir her şeyden önce okur yazarlığın simgesi olmuştur. Ortaçağ şehrinin ideoloji, hukuk, idare vs. gibi devlet üst yapısının bütün alanları için aydın, okur yazar insanlara olan ihtiyacı ve bu tür insanların anılan merkezlerde yoğun bir şekilde birikmesi, yani bu şehirlerde toplumun en seçkin kısmının yer alışı, şehirde eğitimin, bilimin ve kültürün gelişmesine yol açmıştır. Bilindiği gibi Ortaçağ eğitimi her şeyden önce sosyal bilimler ve dini disiplinler kompleksine dayanmaktaydı. Bundan dolayı şehirde eğitim ve dil, linguistik araştırma, edebiyat tarihi, tarih, hukuk ve ilahiyat gelenekleri gelişmişti.

¹¹ Çorotegin, T. K. *Mahmud Kaşgarî (Barskanî) Cana Anın "Divanu Luğati't-Türk" Söz Cıynağı (1072-1077)*. Bişkek, 1997: 23-24.

¹² Malov, S. Ye. *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad, 1959: 321.

Şehirler, tıp ve eczacılığın gelişmesi için büyük maddi imkânlar sağlayarak her şeyden önce doktorlara ve eczacılara talep meydana getirmekteydi ki, bunların yetişmeleri de tabii bilimlerinin botanik, zooloji, mineraloji, kimya gibi öteki dallarının araştırması, gelişmesi olmadan imkânsızdı. Kağıt üretimi, kuyumculuk, cam, boya, halita, deri gibi şehir etrafında yığılaşmış zanaat işletmelerinin pek çok türleri de tabii ilimler için ihtiyaç duymaktaydı. İnşaat teknolojisi ve mimarlığın gelişmesi matematik ilimlerine sıkı sıkıya bağlıydı ki, bunlardan en çok geometriye dayanmaktaydı. Bu kadar büyük emek talep eden sulama sistemlerinin kuruluşu ve sağlamlaştırılması, sulama ilmi ve teknolojisindeki bilgi ve mahareti göstermektedir. Astronomi, takvim için, haritacılık için ve ibadet binalarının yönlerini tayin etmek için çok önemliydi. Nihayet, bu dönemlerde hükümdar saraylarının şâir, müzisyen, âlimler ile çevrelenmesi, hükümdarların ve onların büyük naiplerinin gösteriş merakı veya kaprisi olmayıp, bu devirlerde bir saray normu, tüzüğü gibi idi.

Karahanlı devletinde Samanoğulları devri ilim, kültür ve eğitim kurumları gelişmeye devam etmiştir. Gerçi Samanoğulları döneminde bir medrese sistemi olduğuna dair belge mevcut değildir. R. N. Frye'in de işaret ettiği gibi bu dönemde bilgi daha ziyâde bir usta-çırak esasına göre aktarılmış olsa gerekir. Öğrenciler bazı konulardaki şöhretinden dolayı bir âlimin etrafında toplanmıştır. Kitapçı dükkanları ve toplantı salonları öğrenim merkezleri olarak kaydedilmektedir¹⁴. Buna karşılık olarak Karahanlı hâkimiyet döneminde özellikle Batı Karahanlı sahasında medreseler ve öğrenim hayatı ile ilgili oldukça etraflı bilgilere sahip bulunuyoruz. Bu cümleden olarak Batı Karahanlı Hükümdarı Tamgaç Buğra Han İbrahim'in (1046-1047) Semerkant'ta yaptırdığı medresenin vakfiyesinden oldukça geniş bilgi edinilmiştir¹⁵. Medreseler ise orta

¹³ Erdoğan Merçil. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. Ankara, 1991: 30.

¹⁴ Frye, R. N. *Orta Çağın Başarısı Buhara*, Çev. H. Kurt. Ankara, 2000: 98

¹⁵ Söz konusu medresenin vakfiyesinin tam metni ve bazı değerlendirmeler için bakınız, Saffet Bilhan, "900 yıllık bir Türk Eğitim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf

asırlarda müftiler, müderrisler, devlet memurları vs. yetiştiren orta ve yüksek eğitim kurumları olup burada dini derslerin dışında matematik, astronomi, mantık, hukuk, felsefe, edebiyat, ahlâk gibi dünyevî bilimler de öğretilmekteydi.

Doğu Karahanlı çevresindeki öğretim kurumları hakkında en azından şimdilik yeterli bilgiye sahip değiliz. Kağanlığın bu topraklarında da o zamanın yüksek öğretim kurumu olan medreselerin olduğu muhakkaktır. Çünkü aşağıda görüleceği gibi, bu dönemde sadece Fergana bölgesinde yetişmiş ilim adamlarının çokluğu ve onların meydana getirdiği eserleri ile benzeri çalışmaları buna işaret etmektedir. Fakat yazılı kaynaklarda buna dâir hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Ne yazık ki bu topraklarda bu döneme ait yeterli derecede arkeolojik araştırmalar da yapılmamıştır. Bazı arkeolog ve sanat tarihçilerinin (K. Tabaldiyev, R. Bozer) Fergana Karahanlı hükümdarlarının başkenti olan Özkent'te muhafaza edilmiş Karahanlı Türbeleri ve Minare yapıları ile, bunların bulunduğu yere, istikametine bakarak burada bir medresenin de bulunduğuna işaret ediyorlarsa da maalesef günümüze kadar bu eski şehrin arkeolojik araştırılması yapılmamıştır. Ancak hemen şuna da işaret etmemiz lâzım ki, Karahanlı devleti ilim çevresinin tartışılmaz en büyük temsilcileri olan Kaşgarlı Mahmud ve Yusuf Has Hacib, eserlerinde söz konusu dönemin öğretim hayatının mahiyeti ve öğretim veren kurumlar hakkında bilgi vermemelerine rağmen, kitaplarında çeşitli vesilelerle XI. yüzyılın ikinci yarısında Türk dünyasında canlı bir ilim ve öğrenim hayatının varlığına işaret etmişlerdir¹⁶. Kaşgar, Yedisi, ve Fergana çevresinde varlığı anlaşılan yüksek ilim ve kültür mûhitine en güzel örnek ise bizzat adları geçen iki yazardır. İşte gerek bunlar gibi bilgeler, gerek âlim ve tabiblerin, gerek hazinedâr, kâtip, tahsildâr vb. devlet görevlilerinin, gerekse kadı, müftü, imam, hatip vb. din hizmetleri görenlerin, Tamgaç

Belgesi", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, C. 15, S. 2. Ankara, 1982: 117-124.

¹⁶ Reşat Genç. *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara, 1997: 138-153.

Buğra Han İbrahim'in yaptırdığı medrese ile benzerlerinden yetiştiklerine şüphe yoktur. Dönemin okul ve okuma imkânları göz önünde bulundurulduğunda, medrese öğreniminden başka, "kalem"den yetişenler ile özel dersler alarak yetişenlerin var olacağı da şüphesizdir¹⁷.

Devlette gençlere çeşitli zanaatları öğretme sistemi çok yaygındı. Büyük ihtimalle bu bilgiler de bir usta-çırak ilişkileri esasına göre aktarılırdı. Kızlara kilim, halı dokumanın sırları öğretilirdi. Tabii ilimlerin neticeleri başarılı bir şekilde ev ekonomisinde, zanaat işletmelerinde, tıpta vs. kullanılırdı. Bu devirlerde özellikle öğretim ve terbiye ile ilgili nasihatlar içeren, pek çok kitaplar vücuda getirilmiştir. Bunların arasında Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in ve Ferganalı Edib Ahmed Yuknekî'nin eserleri sosyal ve eğitim görüşleriyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig adlı eserinde kitabı okuyan ve kitapta ifade edilen nasihatları riayet eden herkese kut, saadet getirecek talim-terbiye amaçlarını gütmektedir. Âlim, söz konusu eserinde toplumun yönetimi ve bir insanın oluşması için en zaruri olan dört etkeni vurgulamaktadır. Bunlar: adalet, bilgelik, ahlak ve hoşnutluktur. Âlim, toplum mensuplarını zengin, orta ve fakir olarak ayırmaktadır ve fakirlerin ekonomik düzeyinin ortaların ekonomik düzeyine kadar yükseltilmesinin bir zaruret olduğunu, sınıf ayrımının kaldırılmasını ve gençlerin milli değerlerle yetiştirilmesinin gerekliliğini kaydetmektedir. Toplumdaki insanların terbiyeli, görgülü, disiplinli olmaları için, toplumun adaletli bir şekilde idare edilmesi için, avas ve avam için bir olan iyi ve güzel kanunlar yapılmasını ve herkesin eğitimi, talim-terbiyesinin kanuna göre yönlendirilmesi gerektiğini talep etmiştir.

Büyük âlim ve düşünür, gençleri bu dünya ve öbür dünya için de eğitmenin zarurî olduğunu, özellikle gençlere ilim öğretmenin zorunlu olduğunu vurgulamıştır. İlim öğrenmenin halk için ne kadar önemli

¹⁷ Reşat Genç, a.g.e., 145-146.

olduğunu göstermek için şöyle demiştir: “Onların (alimlerin) ilmi halkın yolunu aydınlatır. Onları pek çok sev ve onlardan hürmetle bahset, çok veya az onların bilgilerini öğren. Faydalı ve zararlı şeyleri birbirinden ayırt ederek doğru ve temiz yol tutan kimseler bunlardır. Mümkünse ilimlerini öğren ve bilgilerini bil. Onlara iyilik yap ve yardımda bulun. Bu dinin direği gerçekten bunlardır. Doğru şeriatın temeli bunların bilgisidir¹⁸. Onun bu sözlerinden âlimler zümresinin söz konusu yüzyıl Türk toplumundaki yerini ve rolünü de açıkça anlamak mümkündür.

Müneccimliği öğrenmek isteyen bir kimseye Yusuf Has Hacib şöyle demektedir: “Bunu öğrenmek istersen hendese okumalısın. Bundan sonra hesap kapısı açılır. Darp ve taksim oku. Bütün kesirleri iyice oku. Bu, kâmil insan için mükemmel imtihandır. Bunu yap. Sen tarifi ve tasnifi iyice öğren. Bunları öğrendikten sonra aded cezrini ele al. Sonra cemi’, tefrik ve mesahaya geç. Yedi kat feleği bir çöp parçası gibi avucunda tut. Daha da istersen cebir mukabele oku. Bir de Öklid’in kapısını da iyice çal. Gerek dünya işi, gerek ahiret işi olsun, inan ki âlim bunları hesap ile birbirinden ayırarak zapteder¹⁹. Yusuf Has Hacib ilmin yardımıyla göklere çıkmak için yollar açılacağını bildirmiştir. Böylelikle, âlim daha o zamanlar da ilmin yardımıyla uzayı araştırma olasılığı fikrini ortaya atmıştır. Yusuf Has Hacib’in nasihat dolu Kutadgu Bilig’i halk arasında o kadar meşhur olmuş, o kadar rağbet görmüş ki, sadece Karahanlı topraklarında değil, satırları kapkacaklar, süs eşyaları vs. üzerinde yazılarak bütün Türklerin yaşadığı bölgelerde bir el kitabı gibi bulunmuştur. Bunu 1909’da Ural nehrinin ağzında Sarayçık köyünde bulunan çini kap üzerindeki Kutadgu Bilig’den alınmış istiareler ve diğer buluntular açıkça ortaya koymaktadır²⁰.

Bu devirlerde Karahanlı devrinin diğer bir âlimi Ferganalı Edib Ahmed b. Mahmud Yuknekî’nin de eğitim ile ilgili fikirleri çok ehemmiyetli idi. O demiş ki, ağır hayat için zamanı değil, bu ağır zamanı yaratan kötü

¹⁸ Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*, Çev. R. R. Arat. Ankara, 1959: II, 314.

¹⁹ Yusuf Has Hacib, a.g.e., II, 306-314

insanları suçlamak lâzımdır. Ancak insanlar bu zamanı değiştirip ihya edebilirler, yalnız bunun için onları hikmet ruhunda iyi terbiye, görgü ruhunda yetiştirmek lâzımdır. Eğitim, terbiye sayesinde insan istenilen şekli alabilir. Ahmed Yuknekî, insanın bilim öğrenmesi onun kendisine ve ülkesine saadet getireceğini özellikle kaydetmiştir. Edip: “kâinat ve evren, Yaratıcı-Tanrı, ilmin yardımıyla kavranabilecektir” demiştir²¹. Ona göre ilim ve bilim kâinat öğrenmenin bir vasıtasıdır. Erkek çocukların zihnî terbiyesinin ehemmiyetini vurgulayarak onu şu sözlerle ifade etmiştir: “Erkeğin güzelliği onun aklıdır”²². Ahmed Yuknekî, bilim öğrenmekten üşenmeyen insanın bu bilimlerle candan kaynaşacağını ve bu insanda bilime karşı bir ihtiyaç oluşacağını bildirmiştir. Ona göre toplumda iyi tahsil görmüş insanların sayısı çoksa hatalar çok nadir olur. Çünkü onlar toplum hayatının yönünü doğru tespit ederler. Âlim, gençlerin servete, refaha bilgileri, bilimleri ile ulaşabileceklerini, fakat bununla birlikte gençleri zenginlik için değil, ilim-bilimin kendisi için yetiştirmek gerektiğini vurgulamıştır.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılıyor ki, IX-XII. yüzyıllarda Orta Asya, zamanının en gelişmiş, derin medeniyete sahip bölgelerinden biri durumundaydı. Bölgede İslâmiyet’in yayılışı ve sonra devlet dini hâline gelmesi ile Orta Asya kültür hayatında büyük bir gelişme meydana gelmiştir. Maverâünnehir (Fergana dahil), Yedisu ve Kaşgar bölgeleri İslâm medeniyetinin, İslâm bilgeliğinin, Kuzeydoğuya doğru ileri karakolu görevini üstlenmiştir. Bu devir Orta Asya’sı ilim âlemine ve dünya medeniyeti hazinesine el-Harezmi, Ahmed el-Ferganî, Abu Nasr el-Farabî, Ebu Reyhan el-Birunî, İbn-i Sina, Yusuf Balasagunî, Mahmud Kaşgarî vs. gibi fikir âleminin birçok gerçek yeteneğini hediye etmiştir. Bu tür dünyaca ünlü bilginleri yaratan çevre ve ilim muhiti, onların bulunduğu toprak ve yazdıkları eserler aynı zamanda asırlar boyunca yerli kültürün gelişmesi ve yeni bilgelerin yetişmesinde de büyük bir kaynak oluşturmuştur. X-XI.

²⁰ Bartold, V. V. *İstoriya Turkistana*. Moskva, 1963: II, (1), 128

²¹ Ahmad Yugnakiy. *Hibatu'l-Hakoik*. Taşkent, 1971: 45.

yüzyıllarda yaşamış ve büyük eserler yaratmış İbn-i Sina, el-Birunî ve el-Farabî'nin ilmî miraslarındaki hümanizmleri, milli sınırlamalardan serbestlikleri bu devirlerin bilginleri üzerinde büyük tesirler bırakmıştır. Büyük Orta Asya topraklarının neresinde ve hangi ilim alanında olursa olsun âlimler her zaman geleneksel, eski Orta Asya ilmî muhitinin Orta Asya halklarının derin kültürel ve ilmî tecrübeleri, bilimsel değerleri esaslarına istinat etmişlerdir. Bu âlimler, devlet adamları, şairler vs. zamanının yüksek öğretim kurumları olan medreselerde, cami mektepleri, kitapçı dükkânlarında, kütüphanelerinde veya büyük âlimlerin etrafında usta-çırak esasına göre tahsil-terbiye görmekteydiler.

Maveraünnehr'in doğu kısmını oluşturan Fergana Vadisi'nde yetişmiş ilim, kültür ve devlet adamlarının adları bu muazzam Türk-İslâm medeniyetinin sadece büyük şehirlerde değil, bölgenin uç bölgelerine kadar yayıldığını, dolayısıyla umumî bir karakter taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu devirlerde Orta ve Yakın Doğu ülkelerinden Türkistan'a pek çok ilim adamının gidip geldiğini bilmekteyiz. Karahanlı devletinin bilgelerinin, sadece hac yapmak için değil, tahsil-terbiye görmek için, sırası gelince Bağdat, Şam, İsfahan, Rey vs. gibi büyük İslâm kültür merkezlerinde tedrislerde de bulundukları bilinmektedir. Bu durum doğal olarak bölgeler arası dini ve kültürel ilişkileri sağlamlaştırmaktaydı.

²² Ahmad Yugnakiy, a.g.e., 41.

2. FERGANA'DA YETİŞMİŞ İLİM, KÜLTÜR ve DEVLET ADAMLARI

a) FEN BİLİMCİLERİ

Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesir El-Ferganî

Her halkın bütün ilimlerinin durumu, dolayısıyla matematik ve gök biliminin de durumu toplumun tarihî gelişme merhalesinin genel seviyesine sıkı bir şekilde bağlıdır. Dolayısıyla her ilmin ortaya çıkma zamanı da beşeriyet gelişiminin genel tarihi seyri ile tespit edilmektedir. Yalnız matematik ve astronomi gibi bilim dalları kuşkusuz en eskilerdendir. Bunların başlangıcı insanlık tarihi ile başlamaktadır²³.

Vakit ölçme ve gökcisimlerine göre yön tayin etme gibi hayat ihtiyaçları, fen bilimlerinin bir kolu olan astronominin gelişmesinde önemli etken olmuştur. Orta ve Yakın Doğu'nun matematik ilminin, ayrıca IX-XV. yüzyıllar arası Orta Asya'nın matematik ilminin başarıları dünya matematik ilminin gelişmesinde unutulmaz bir iz bırakmıştır. Orta Asya'nın büyük bilgeleri olan el-Harezmi, Ömer Hayyam vs. birçok âlimleri matematik ilminin tarihinde parlak sayfalar bırakmışlardır. Onların eserlerinde, önceki devirlerin matematik ilminin mirasları sadece muhafaza edilmekle ve genel hüküm çıkarılmakla kalmayıp, esas itibarıyla yeni üslûplar hazırlanarak, ilmin yeni dallarının temelleri atılmaktaydı²⁴.

Hilafetin ilk büyük merkezi Bağdat olmuştur. Bu muazzam devletin merkezi bölgelerinde ilmin tekrardan gelişmesi için bir dereceye kadar zemin hazırlanmış bulunuyordu: Suriye ve İran'da daha önceki devirlerden beri büyük araştırma ekolleri bulunmaktaydı. V. ve VI. yüzyıllardan başlayıp Bizans'ın takibinden kaçıp sığınak aramakta olan Bizanslı putperest

²³ Karı-Niyazov, 1967: 33.

²⁴ Matviyevskaya, 1962: 7

veya farklı mezhep mensubu Hristiyan âlimler de buraya gelmekteydiler. Birçok Yunanca ilmî eserlerin Süryanice tercümeleri bulunmaktaydı. Bağdat'ta VIII. yüzyılın sonu ve IX. yüzyılın başında muhtelif yerlerden gelmiş pek çok âlim ve tercümanlar toplanmıştı. Halife El-Mansur (754-775) ve Halife Harun'ür-Reşid'den (786-809) başlayıp bazı halifeler tabii ilimlerin ve matematiğin gelişmesine desteklerde bulunmaya başlamıştır. Harun'ür-Reşid zamanında Bağdat'ta büyük bir kütüphane açılmıştı. Bu kütüphaneye Bizans'tan bile el yazmalar gelmekteydi. Bunun dışında şehirde başka kütüphaneler de bulunmaktaydı ki, pek çok insan buralarda ilmî eserlerin istinsahı ile meşgul olmaktadır. Halife el-Memun (813-833) bütün bu âlimleri "Beytül-Hikme" adlı bir çeşit "İlimler Akademisi"nde toplamıştır. Bu Beytül-Hikme'de zamanının son model teşhizatı ile donatılmış bir rasathane bulunmaktaydı. Burada astronomi ve coğrafya alanında engin çalışmalar yapılmıştır. Meridyen derecesinin uzunluğu, Ekliptiğin eğiliminin yeni ölçüleri yapılmaktaydı. Pek çok matematikçiler belli astronomi aletlerinin iyileştirilmesi üzerinde ve yenilerinin yapımı üzerinde bizzat kendileri çalışmaktaydı. Burada ilmî âletlerin yapımı yüksek seviyeye ulaşmıştı. Su saati mükemmelleştirilmişti. Kamerî takvim meseleleri tekrar önem kazanmaya başlamıştı. En son teknoloji ile donatılmış rasathanede yapılan müneccimlik gözlemleri sonuçları kalite açısından El-İskenderiye'dekileri çoktan geride bırakmıştı. İşte bu devirlerde Orta Asya topraklarından gelmiş pek çok ilim adamları da söz konusu çevrede, bu şartlarda araştırmalar yaparak çeşitli faaliyetlerde bulunmaktaydı. Bunlardan biri meşhur matematikçi ve gökbilimci Ebül-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesir El-Ferganî olmuştur.

Ahmed El-Ferganî (IX. yy.), Orta Asyalı (Ferganalı) en büyük matematikçi ve gökbilimcilerdendir. Ünlü el-Harezmi ile birlikte Halife el-Memun'un daveti üzerine Bağdat'a gelmiş ve Hilafett'te kurulan sözünü ettiğimiz Darü'l-Hikme ilim ve tercüme merkezinin başında bulunmuştur²⁵.

²⁵ Matviyevskaya, G. P. ve Rozenfeld, B. A. *Matematiki i Astronomi Musulmanskogo Srednevekovya i ih Trudi* (VIII-XVII vv.). Moskva, 1983: II, 55; Bulgakov, P. G. ve

Hayatı hakkında teferruatlı bilgilere sahip değiliz. Fakat, El-Ferganî ismi bütün Ortaçağ ve sonraki dönemler boyunca mümtaz âlimlerin isimleri arasında zikredilerek yüzyıllar sonra da onun eserleriyle torunları müneccimlik ilmini öğrenmişlerdir.

Klâsik kaynaklar isim zincirini farklı biçimde verirler. Meselâ, İbnü'n-Nedîm sadece Muhammed b. Kesir,²⁶ Ebu Usaybiya da Ahmed b. Kesir²⁷ derken İbnü'l-Kiftî, Ahmed b. Muhammed b. Kesir ve Muhammed b. Kesir şeklinde baba ile oğul olmak üzere iki aynı kişiden söz eder²⁸. Avrupa'da el-Ferganî Latinceleştirilmiş Alfragana veya Alfraganus ismi altında bilinmiştir. El-Ferganî'nin eseri XII. yüzyılda Cremona'lı Gerard ve Johannes Hispalensis tarafından Latinceye çevirmiştir²⁹. Şöhreti Avrupa'da o kadar büyük olmuştur ki, Rönesans devrinin büyük şairi Dante'nin "İlahi Komedi"sinde ve hatta Schiller'in "Vallenschtein"inde de zikredildiğini görmekteyiz. Yaklaşık 861'de³⁰ Halife Mutevekkil'in emriyle Kahire'nin yakınındaki Fustat'ta Nil'in su seviyesini tespit için inşa edilen El-Mikyâsü'l-Cedid'in yapımı onun sorumluluğuna verilmiştir.

El-Ferganî hey'et ilmiyle ilgili birçok değerli eserin yazarıdır. Büyük hey'et âliminin en meşhur eseri Cevami'ü İlmi'n-Nücum ve'l-Hareketi's-Semaviyye' (veya Usulu İlmi'n-Nücum...) dir. Eser XV. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar birkaç defa basılmış ve Ortaçağ Avrupa üniversitelerinde astronomi ders kitabı olarak okutulmuştur. Onbeşinci yüzyılda meşhur Regiomontanus, El-Ferganî'nin astronomisine göre dersler vermiştir. Alfraganus'un eserleri XVIII. yüzyılın sonuna kadar önemini yitirmemiştir³¹. El-Ferganî, gerek eserinde takvimlerle tarihler hakkında verdiği bilgiler,

Ahmedov, A. A. "Astronomiya v Sredney Azii v IX-XV vv.", *Issledovaniya po İst., İstorii Nauki i Kulturu Narodov Sr. Azii*. Taşkent, 1993: 7, 8.

²⁶ İbn al-Nadîm. *Kitâb al-Fihrist*, Neşr. Flügel. Leipzig, 1871: I, 279; 1872: II, 34.

²⁷ İbn Abi Usaybiya. *Uyûn al-Anbâ fî Tabakât al-Atibbâ*. Beyrut, 1965: 287.

²⁸ İbn al-Kiftî, *Tarih al-Hukamâ*. (İbn al-Qiftî's *Tarih al-Hukama*, auf Grund der Vorarbeiten Aug. Müllers). Neşr. J. Lippert. Leipzig, 1903: I, 78.

Baron Carra De Vaux, "Astronomy and Mathematics", *The Legacy of Islam*, Ed. T. Arnold. London, 1931:381.

³⁰ Matviyevskaya, Rozenfeld, a.g.e., 55.

³¹ Matviyevskaya, Rozenfeld, a.g.e., 55.

gerekse Batlamyus'a karşı ortaya koyduğu bazı itirazlar bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Daha önce birçok Müslüman astronomun kitapları Latince'ye tercüme edildiği hâlde hiçbiri Batı astronomları üzerinde Cevami' kadar etkili olmamıştır. Bunun başlıca sebebi, şüphesiz eserin muhtevası gibi sistematığının ve üslûbunun da mükemmelliğidir. Âlimin bu eseri o zamanların en iyi eserleri arasında yer alıp, astronomi bilimlerinin bir tür ansiklopedisi niteliğini taşımaktaydı³². Cevami'in çeşitli bölümlerinde Arap, Suriye, Roma, İran ve Mısır takvimleri; dünyanın uzaydaki konumu ve hareketleri, ekliptik eğilim; meşhur ülke ve şehirler; yeryüzü ölçümleri, güneş, ay, yıldızlar ve gezegenlerin konumu ve hareketleri; yıldızların ve ayın durumları; ayın safhaları; güneş ve ay tutulması gibi çeşitli konular ele alınmıştır.

Günümüzde El-Ferganî'nin muhafaza edilmiş altı eseri çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Bunlar :

1. Kitâbü'l-Hey'etü'l-Füsûlü's-Selâsîn,
2. El-Fusûlü Medhal fî Macestî va Huve Selâsûne Faslen,
3. İlâlü'l-Aflâk,
4. Terkîbü'l-Aflâk,
5. El-Macestî,
6. İlmü'l-Hey'e'dir³³.

³¹ Bulgakov, Ahmedov, a.y.

³² Karı-Niyazov, T. N. *Oçerk İstorii Kulturi i Nauki Sovetskogo Uzbekistana*. Taşkent, 1965: 16.

³³ Matviyevskaya, Rozenfeld, 1983: 55-58.; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Kesir el-Ferganî hakkında bakınız: İbn al-Nadim, *Kitâb Al-Fihrist*, 279; İbn al-Kiftî, *Tarih al-Hukamâ*. nşr. Lippert, 78, 286; İbn Abi Usaybiya, *Uyûn al-Anbâ*, 286-287; Abu'l-Farac, [İbnü'l-İbri], *Tarîhu Muhtasar al-Duval*, Nşr. A. Salihanî. Beyrut, 1890: 236-237; İbn Tağribirdî, *Al-Nucûm al-Zahira fî Mulûk Mısır va'l-Kahira*. Kahira, 1933: I, 742; Brockelmann, C. GAL. Leiden, 1943: I, 221, 249-250; a.m. *Suplement*. Leiden, 1937: I, 392-393; J. B. J. Delambre. *Histoire de L'astronomie du Moyen Age*. Paris, 1819: 63-73; Suter, H. *Die Mathematiker Astronomen der Araber und Ihre Werke*. Leipzig, 1900: 18-19; Duhem, P. *Le Systeme du Monde*. Paris, 1914: II, 204-214; Carmody, F. J. *Arabic Astronomical and Astrological Sciences in Latin Translation*. California, 1956: 113-116; Sezgin, F. GAS. Leiden, 1974: V, 259-260; 1978: VI, 149-151; *Türkiye Diyanet Vakfı İA*, İstanbul, 1995: XII, 376-377; İA, İstanbul, 1993: V, 575.

Hamid b. El-Hidr Ebü'l-Mahmud El-Hocendî:

X. yüzyılın ikinci yarısı, Orta Asyalı büyük matematikçi ve gökbilimci, astronomi aletlerinin mümtaz mücidi Ebu Mahmud Hocendî'nin bilimsel ve yapıcı faaliyetleri dönemidir (öl. 1000y). el-Hocendî'nin hem hayatı, ilmi ve yaratıcılığı, hem astronomi ve matematik ilimlerinde yaptığı çalışmaların neticeleri, hem de onun bu ilimlere yaptığı katkılar henüz tam olarak incelenmemiştir. Bunun sebeplerinden biri de Ortaçağ ilmi literatüründe bu âlimin çalışmaları hakkında iki kısa ve toplu bilgi dışında haberlerin bölük pörçük olmasıdır. Bu iki kısa bilgiden biri Ebu Mahmud Hocendî'nin çağdaşı büyük âlim Ebu Rayhan El-Birunî'ye (X-XI. yy) diğeri de XV. yüzyıl Semerkant astronomi ekolünün büyük temsilcisi Gıyasü'd-Din Cemşid Kaşî'ye (Çuşti) aittir³⁴.

Hamid b. el-Hidr Ebü'l-Mahmud (Ebü'l-Muhammed) el-Hocendî Fergana'nın eski şehirlerinden biri olan Hocent'te doğmuştur. Hocent X. yüzyılda Orta Asya'nın büyük ve gelişmiş zanaat, ticaret ve kültür merkezlerindendi³⁵.

Hocendî'nin çocukluğunun ve gençliğinin ilk yılları kendi şehrinde geçmiş, daha sonra ilmî araştırmalar peşinde burasını terk etmiştir. Bazı

bilgilere göre Hocendî, bir müddet için Harezmi'nin başkenti Ürgenç'teki Mem'un'un Akademisi'nde, ilerideki büyük âlim, ansiklopedik bilimler sahibi Ebu Reyhan Eel-Birunî ve âlim Ebu Nasir el-İrakî vs. ile birlikte çalışmıştır. Ebu Mahmud Hocendî, el-Birunî'nin en sevdiği gökbilimcisi ve hocalarından idi.

el-Hocendî'nin hayatının bundan sonraki dönemi Abbasi Hilafeti'nin merkez bölgesinde geçmiştir. el-Hocendî'nin zamanında bu topraklarda Dimaşk, Rakka, Rey vs. gibi şehirlerde büyük ilmî merkezler oluşmaya

³⁴ Negmatov, N. N. "Abu Mahmud Hucandî", *Izvestiya AN TacSSR, Otdel. Obşestv. Nauk*, 1967: IV, 17.

başlamıştır. Bu ilmî merkezlerde tabiat bilimleri, matematik, astronomi, coğrafya vs. ilim alanlarında engin çalışmalar yapılmaktaydı. Ticaret, büyükelçilik seyahatleri, inşaat, mimari, tarım, devlet hazine dairesi gibi konularda ihtiyaç duyulan bilgilere ulaşmak isteği bu ilimlere duyulan ihtiyaç ve zorunluluk söz konusu ilimlerin gelişmesine de yol açmaktaydı.

Böylelikle, Ebu Mahmud el-Hocendî'nin zamanında matematiksel bilimler, eski Yunan ve Şark kültür miraslarını kavrama merhalesini ve hesap matematiğinin çözümlerinde Eski Yunanlıların bilim ve metotlarının geniş bir şekilde kullanıldığı kendine has matematik kültürünü meydana getirme merhalesini geride bıraktığı bir zaman olmuştur. Artık, astronomi hesaplarının ve cebir ile trigonometrinin oranlamaya dayanan metotlarının hızlı bir şekilde geliştiği döneme girilmişti³⁶. İşte bu devirde Doğu matematikçileri hesap algoritmasının incelenmesi düzeyini oldukça yükseltmişler, pek çok teoriler kurmuşlar ve mükemmel âletler yaparak bilim ve teknolojiye ciddi katkılarda bulunmuşlardır.

Ebu Mahmud el-Hocendî bir süre de şimdiki Tahran şehrinin yakınında bulunan ve onuncu yüzyılın ilim merkezi olan Rey şehrinde yaşamıştır ve yerli Büveyhoğulları Hanedanı'ndan (932-1055) Fahrü'd-Devle'nin (976-997) hâkimiyeti zamanında Rey rasathanesinde çalışmıştır³⁷. Ebu Mahmud, icat ettiği sekstanta anılan hükümdarın adı ile bağlı olarak "es-Suds el-Fahri" adını vermiştir. el-Hocendî Rey Rasathanesinde onun kurucusu, büyük gökbilimcisi Abdurrahman b. Ömer es-Sufî (903-986) ile beraber çalışmıştır. 995'te Ebu Mahmud Rey'de, buraya gelen Ebu Reyhan el-Birunî ile tekrar karşılaşmıştır ve ona elde ettiği neticeleri ve ölçülerindeki noksanları hakkında teferruatlı bilgiler

³⁵ Hurdâdbih, a.g.e., 30; Havkal, a.g.e., 511.

³⁶ Yuşkeviç, A. P. *İstoriya matematiki v Sredniye Veka*. Moskva, 1961: 172

³⁷ Wiedemann, E. "El-Hocendî", 1993: V, 575.

vermiştir³⁸. Ebu Mahmud el-Hocendî H. 391 (M. 1000-1001)'de Rey'de vefat etmiştir³⁹.

el-Hocendî, dünyada ilklerden olup güneş apogeyinin boy büyüklüğünün kararsızlığını ve ekliptiğin ekvatora doğru eğilmekte olduğunu tespit etmiş ve bunu ispatlamıştır. Küresel üçgenler için sinüsler teoreminin orijinal delilini bulmuştur⁴⁰.

Rey rasathanesinde çalışırken el-Hocendî birkaç astronomi aletini icat etmiştir. 992'de Ebu Mahmud ilk olarak devasa bir meridyen sekstant olan "el-Suds el-Fahri"yi icat etmiştir ki, bu sekstant Doğu gökbilimcileri arasında bu ad ile belli olmuş ve bu ad ile astronomi tarihine girmiştir. Bu sekstant sonraları Uluğbey'in rasathanesinde başlıca alet olarak kullanılmış ve onun güneş yüksekliğinin boyutunun tespitinde müstesna bir dakiklik elde etmesine imkân vermiştir. Bu alet Uluğbey'in tablosu ile birlikte Avrupa ilmine hâkim olmuştur. Mükemmel rasathane, aletlerinin dakikliği, gözetleme metotlarının mükemmelleştirilmesi ve onların sistemli oluşu Uluğbey'in çalışmalarına o kadar dakiklik sağlamıştır ki, bu dakikliğe ve doğruluğa 1610'da gözetlemelerinde ilk olarak teleskop kullanan Galileo tarafından üstünlük getirilmiştir. Birunî'nin ifadesiyle söylersek, El-Hocendî usturlab ve diğer aletlerin yapımında kendi devrinin istisnai bir olayı idi⁴¹.

"el-Suds el-Fahri" aletinin tasviri Rey'de bulunup, Hocendî'nin icadını bizzat kendi gözleri ile gören onun çağdaşı, büyük âlim el-Birunî'nin eserinde⁴² ve Uluğbey'in meşhur hocası Gıyasü'd-Din Cemşid b. Mansur b. Mahmud Kaşî'nin eserinde⁴³ bu konuda bilgi verilmiştir.

³⁸ Negmatov, a.g.m., 20

³⁹ Wiedemann, E. a.y.

⁴⁰ Bulgakov, P. G. *Jizn i Trudi Birini*. Taşkent, 1972: 12.

⁴¹ Matviyevskaya, Rozenfeld, 1983: II, 184.

⁴² Al-Birunî, Abu Rayhan. *Geodeziya*. Taşkent, 1966: III, 133-136.

⁴³ Bartold, V. V. *Istoriya Turkistana*. Moskva, 1963: II (1), 109-169.

Bu alet nisfinneharda kurulmuş, aralarında 3,5 metre mesafe bulunan ve toprağın üstünde 10 metre yüksekliğinde, toprağın içinde de 10 metre derinliğe varan, birbirine muvâzî iki A ve B duvarından teşekkül ediyordu. Güney ucunda, muhtemelen kuzey ucunda da A ve B duvarları bir kubbe ile birleşmiş bulunuyordu. Güney duvarının yukarı ucuna menfezli bir kubbe yerleştirilmiş idi. Bu menfezin etrafında, yarı çapı 20 metre olan 60 derecelik bir kavis çiziliyor ve bu iki esas duvarın arasında yükselen başka bir duvarın itina ile cilalanmış sathını teşkil ediyordu. Bu atmış derecelik kavis yerin 10 metre altından yer yüzüne kadar yükseliyor ve onar saniyelik taksimatı ihtiva ediyordu. Kubbenin menfezinden geçen şûâlar daire kavsinin üzerinde hareket eden beyaz bir kursun üstüne düşürülüyordu. Böylelikle güneşin gün ortası yüksekliği bulunuyordu⁴⁴.

El-Hocendî'nin başlıca eserleri şunlardır :

1. Kitâbü'l-Âle's-Şamile, Kitâbü'l-Âle'l-Âmme.
2. Risâle fî Tashîh el-Meyl ve-Ard el-Beled.
3. Kitâbü'l-Âmal bi'z-Zerkâle.
4. Risaletü's-Şafîhatü'l-Afâkiyye el-Müsammâ bi'l-Câmi'a.
5. Kitâbü Sımtü'l-Kible.
6. Kitâbü fi's-Sâ'âtü'l-Mâdiyye fî'l-Leyl⁴⁵.

Tabi ki, Ortaçağ Ferganalı ulemanın hepsi el-Ferganî veya el-Hocendî'nin seviyesindeki âlimler değildi. Bu âlimlerin ilim alanındaki şahsi yararlılıkları daha azdır, fakat toplam alındığı zaman, onlar bu devirlerde ilmi ileriye sürükleyen büyük bir gücü oluşturmaktaydılar. Pek çok ulemanın faaliyet çevresi fıkıh ve âdap ile sınırlandırılmaktaydı.

⁴⁴ Wiedemann, a.g.m., 575.

⁴⁵ Matviyevskaya, Rozenfeld, a.g.e., 185-186.

El-Hocendî için bakınız: Brockelmann, C. GAL. Leiden, 1943: I, 153; Sezgin, F. GAS. Leiden, 1967: I, 385-388; Sarton, G. *Introduction to the History of Science*. Washington, 1927: I, 662; Suter, H. *Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke*. Leipzig, 1900; Sedillot, L. Am. "Memorie sur les Intheruments Astronomique des Arabes" (*Memores presentes par divers savants a l'Acad.des Inscriptions*), I. seri, 1844, I, 202.

b) SOSYAL BİLİMCİLER

El-Aksikendî Ahmed b. Muhammed b. El-Kasım b. Ahmed b. Huzayyu el-Ahsikendî Ebu Reşad (Zu'l-Fada'il):

Ahmed b. Muhammed b. el-Kasım b. Ahmed b. Huzayyu el-Ahsikendî Ebu Reşad Zu'l-Fada'il yaklaşık H. 466/ M.1033'te doğmuş, Cumada el-Ula ayının sekizinci günü (6 Mart H. 528/ M. 1134'te) vefat etmiştir⁴⁶. Ahsikend Fergana şehirlerinden biridir⁴⁷.

O ve Zu'l-Menakıb lakablı kardeşi Muhammed Merv'de yaşamışlar ve ünlü birer edip olarak ün yapmışlardır. Bu iki kardeş mesleklerinde o kadar başarılı olmuşlardır ki, münakaşa sırasında hiç kimse bunlara karşı duramazmış. Bütün Merv sakinleri onları bu şekilde methederlermiş.

Bu iki ünlü kardeş, bir süre Ahsikend'de yaşadktan sonra Merv'e yerleşmişler ve ölünceye kadar burada yaşamışlardır⁴⁸. Zu'l-Fada'il el-Ahsikendî aynı zamanda şair, musannif, kâtip ve sultanlar divanında usta bir risaleci olmuştur.

El-Ahsikendî,

1. Kitab fi't-Tarih,
2. Kitabü fi Kavlihim Kazaba Aleyke Kaza,
3. Kitabü Zeva'id fi'ş-Şerh,
4. Saktü'z-Zana vs. eserlerinin müellifidir.

Es-Sem'anî onu kendi şeyhleri arasında zikretmiş ve: "O, fazıl ve mahir bir edipti. Nahv ve lugat bilimlerinde kolu uzundu, nazm ve nesirde eli genişti. O, en saygıdeğer edipler çevresine girebilirdi. Şiirde

⁴⁶ Yakut, al-Hamavî. *Irşad al-Arib ila Marifatal-Adib (The Irshad al-Arib ila Marifat al-Adib or Dictionary of Learned Men of Yakut)*, Ed. by D. S. Margolioeth. Leiden-London, 1909-1927: II, 110.

⁴⁷ Havkal, a.g.e., 512; Istahri, a.g.e., 265; *Hudud*, (p. 23b.); Mukaddasî, a.g.e., 271.

müşabakalara katılır, en üstün ve en büyük şairlerle şiir münakaşalarına katılırdı. Horasan'ın en hürmetli alimleri ondan edeb öğrenmişler ve dersler almışlardır.

Kendisi Ahsikend'de Ebu'l-Kasım Mahmud b. Muhammad es-Suffi'den, Merv'de de Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ani'den ders almıştır⁴⁹. El-Ahsikendi yaklaşık H.523/1134'te Merv'de Cumada el-Ahira'da vefat etmiştir.

El-Ahsikendi Muhammed b. Muhammed b. El-Kasım (Zu'l-Menakıb):

Ebu'l-Vefa Muhammed b. Muhammed b. El-Kasım el-Ahsikendi, Ahmed b. Muhammed b. El-Kasım b. Ahmed b. Huzayyu el-Ahsikendi'nin kardeşidir. Zu'l-Menakıb lakabı ile tanınmıştır⁵⁰. Bu lakabı muhtemelen tarihçiliğinden kaynaklanmıştır.

Yukarıda işaret edildiği gibi, kardeşi Ahmed ile birlikte Merv'in en önde gelen ediplerinden olmuştur. Kendisi "et-Tarih" adlı eserin yazarıdır⁵¹. El-Ahsikendi Muhammed b. el-Kasım Zu'l-Menakıb H. 520'de/ M. 1126'dan sonra vefat etmiştir⁵².

El-Ahsikendi el-Hüseyn Ebu Ali:

Ebu Ali el-Hüseyn b. Ebi Ya'la el-Ahsikendi el-Ferganî, fıkıh ilminde tanınmış bir âlimdir⁵³. "O, Fergana şehirlerinden biri olan Ahsikend'de yaşamış biri olarak bilinmektedir⁵⁴.

⁴⁸ Yakut, al-Hamavî. *Mu'cam al-Buldân*. Kahira, 1906-1907: II, 111.

⁴⁹ Yakut, Irşad, a.y.

⁵⁰ Yakut, Irşad, II, 110.

⁵¹ Kahlala, Umar Ridâ. *Mu'cam al-Muallifin, Taracim Musannifi al-Kutub al-Arabiyya*. (Beyrut, 1957-1961): XI, 259.

⁵² Bağdadî, *Hadiyat al-Arifin Asmau al-Muallifin*. (İstanbul, 1951-1955): II, 85.

⁵³ Kuraşî, *al-Cavâhir al-Madia fi Tabakât al-Hanafiyya*. (Haydarabad, 1332h): I, 221.

El-Ahsikendi'nin H. 396/ M. 1004 yılında Nişabur'a gelmiş olması⁵⁵ hem onun ilim yolculuğu yapmış olduğuna ve hem de yaşadığı yıllara delalet eder. O başka hadisçilerden olduğu gibi, el-Hallaftan hadis rivayetinde bulunmuştur⁵⁶. El-Ahsikendi'nin vefatı H. 395/ M. 1004'ten sonraki yıllara tesadüf etmiştir.

Esirü'd-Din Ahmed Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tahir Ahsikendi:

Esirü'd-Din Ahmed Ebu'l-Fazl Muhammed b. Tahir Ahsikendi Sultanü'l-Fudala'(öl.1184)dır. Fergana Vadisi'nin Ahsikend şehrinden olup⁵⁷, Azerbaycan Atabeyleri'nin saray şairlerinden idi.

Kendisine, hami bulmak amacıyla Azerbaycan'a gelmiş, hükümdarları medh eden kasideler yazmıştır⁵⁸. Felsefeci ve hendeseci Ebu Mudar Mahmud el-Dabbi el-İsfahani için mersiye yazmıştır⁵⁹.

Esirü'd-Din Ahsikendi şiir türünün en büyük ustası olup, Hakani tarzında şiirler de yazmıştır.

Ferganalı Edip Ahmed b. Mahmud Yuğnekî (Yuknekî):

Edip Ahmed bin Mahmud⁶⁰ Yuğneki Fergana'ya ait Yuğnek (Yüknek) köyünde⁶¹ doğmuştur. Edip hakkında başlıca bilgilere, eseri olan Atabetü'l-Hakaik'in sonunda yazar ve kitap hakkında ilave edilmiş birkaç

⁵⁴ Sam'anî, *Kitâb al-Ansâb. (The Kitab al-Ansab of Abd al-Kasim al-Samani)*. London, 1912: I, 132; Le Strange, a.g.e., 8, 477, 478, 489.

⁵⁵ Kuraşî, a.y.

⁵⁶ Kuraşî, a.y.

⁵⁷ Havkal, a.g.e., 512; İstahri, a.g.e., 265; *Hudud*, (p.23b); Mukaddasî, a.g.e., 271.

⁵⁸ Buniyatov, Z. M. *Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov 1097-1231*. Moskva, 1986: 120.

⁵⁹ Bagirova, S. G. *Soğineniye "Tatimma Sivan al-Hikma" al-Beyhaki kak Obrazets Srednevekovogo Entsiklopedičeskogo Spravočnika*. Taşkent, 1987: 85.

⁶⁰ Edib Ahmed b. Mahmud Yuknekî, *Atabetü'l-Hakaik*, Haz. R. R. Arat. Ankara, 1949: 99-101.

manzumede rastlanmaktadır. Bu şiirde bulunan bilgilere göre şair, edip bir zat olup, doğuştan kör idi. Adının Edip Ahmed olduğunu yazar kendisi de kaydetmiştir. Anadan doğma kör olduğunu Mir Ali Şir Nevai de “Nesaimü'l-Mahabbe min Şemaimi'l-Fütüvve” adlı “Nefehat” tercüme ve zeylinde söylemektedir⁶². Edip Ahmed, İmam Azamın derslerine devam etmiş, Türk dilinde öğretici mahiyette eserler yazarak Türk halkları arasında Hikmet ve Nükte'leri ile meşhur olmuştur. Edip Ahmed, döneminde sayılan ve itibar edilen mutasavvuf bir şair de olmuştur. Fakat anadan doğma kör olması yüzünden maalesef eserleri ancak hikmet halinde ağızdan ağıza yayılarak asaletinden ve değerinden birçok şeyler kaybetmiştir.

Edip Ahmed, “Kutadgu Bilig”den sonra Türk Klasik Edebiyatının bize kalabilen en eski eseri olan Atabetü'l-Hakaik adlı eserin yazarıdır⁶³. Uygur harfleriyle Karahanlı Türkçesi ile yazılmış olan bu eserin Ayasofya Kütüphanesi'nde iki nüshası mevcuttur ki, bunlardan biri H.884'te İstanbul'da, diğeri ise 848'de Semerkant'ta yazılmıştır. İlk nüshada Uygur yazısının altında Arap harflerine çevrilmiş olan şekli de mevcuttur. İkincisi daha güzel bir Uygur hattıyla yazılmıştır. Eser önce Necib Asım Bey tarafından bulunarak, metni Arap harflerine nakledilmek suretiyle ve tarihî ve lisanî izahat ile H.1334'te neşredilmiştir.

Atabetü'l-Hakaik'in nerede ve hangi zamanda yazıldığı henüz kati olarak tayin edilmemekle birlikte XII. yüzyıl mahsullerinden sayılmaktadır. Konu, yapı, gaye ve en önemlisi şive bakımından tamamıyla Kutadgu Bilig'in, sofiyane karakteri ile de Ahmet Yesevi'nin etkisi altında kalmış bu eser, devri için geniş bir yayılım sahası bulmuş, yerine göre başka başka adlar almıştır. Tıpkı Kutadgu Bilig ve Ahmet Yesevi adı gibi, bu eserin de yerli halklarca lakaplandırılması, anlaşılan devri için bir nevi görenek halini almış ve bu yüzden, bazen yazar, bazen de eser adları başka başka kılığa sokulmuştur. Bundan dolayıdır ki, Türk dilcileri Yükneklî Edip Ahmed'in

⁶¹ Ploskih, (Ed.) 1984: 380; Bartold, 1963: II, (1), 139.

⁶² Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*, I. İstanbul, 1984: 77.

eseri için Hibetü'l-Hakaik", "Aybetül-Hakaik", "Adbetü'l-Hakayik" "Atabetü'l-Hakayik" gibi adların kullanılmasında hiçbir uygunsuzluk görmemişlerdir⁶⁴.

Atabetü'l-Hakayık'ı Kutadgu Bilig'den ayıran büyük fark, Atabetü'l-Hakayık'ta yabancı kelimelerin çok bulunmasıdır. Bu da onun Arap ve İran dillerinin Türk dili üzerinde oldukça müessir oldukları bir zamanda yazıldığını göstermektedir.

Günümüzde Atabetü'l-Hakayık'a ait altı nüsha bulunmaktadır. Yazılış yerlerine göre bunlar ufak tefek imla ve dil farkları göstermektedirler. Faksimileleri Arat neşrinde mevcuttur⁶⁵.

El-Ferganî el-Muşattab:

Hanefi fıkhi, hilafiyat, cedel ilmi hususlarında Fergana'da tahsil gören Maverâünnehir hukukçularından biri de Ebu'l-Muzaffer el-Muşattab b. Muhammed b. Usame b. Zeyd b. El-Nu'man b. Muhammed b. Süfyan el-Fargani'dir⁶⁶. Gerek Brockelmann ve gerekse Kehhale tarafından zikredilmeyen bu fakih, H. 414/ M. 1023 yılında doğmuştur⁶⁷.

Bir çok ilim seyahatleri yapan bu ilim adamı, İsfahan, Buhara ve Rey şehirlerini ziyaret etmiş ve oralarda ünlü kişilerden ilim öğrenmiştir. O, müteaddit defalar Bağdad'a gelmiş ve oralarda da hadis rivayeti yapmıştır. Kendisinden Mahmud b. Mes'ud el-Şu'aybi ders almış, Ebu'l-Bereket Hibetu'l-Lah b. El-Mübarek el-Sakatî de rivayette bulunmuştur⁶⁸.

İbnü'n-Neccâr onun hakkında şöyle der: "O, Irak'a Nizâmü'l-Mülk'ün refakatında geldi. İleri gelenlerle münazara yaptı, aralarında hikayeler

⁶³ Köprülü, M. F. *Türk Edebiyatı Tarihi*. 1926: 174.

⁶⁴ Caferoğlu, a.g.e., 75.

⁶⁵ Arat neşri, I-CLXXII.

⁶⁶ Kuraşî, a.g.e., II, 174-175.

⁶⁷ Kuraşî, a.g.e., 174.

⁶⁸ Kuraşî, a.g.e., 174.

cerayan etti. O, fakihlerden çok askerlere benzerdi. O, mal toplayıp biriktirirdi, çok cimri idi"⁶⁹. Abdü'l-Gâfir el-Farisi de "o, iyi münazara edenlerdendi, hizmet, haşmet ve güzellik izhar edenlerdendi" demektedir⁷⁰. El-Ferganî, H. 486/ M. 1093 yılında vefat etmiştir⁷¹.

El-Ferganî Hacib b. Melik b. Erkin Ebu'l-Abbas et-Türkî:

Fergana doğumlu Hacib b. Melik b. Erkin Abu'l-Abbas et-Türkî el-Ferganî Dimaşk'ta yaşamıştır⁷².

Hacib et-Türkî el-Ferganî hakkında bilgiler Ahmed b. İbrahim b. Fila el-Balisî, Ahmed b. Hamd'ın, Umar b. Ali, Ali b. Harib, Abu Hatim er-Razî ve Hilal b. el-Ala vs' lerin ağzından alınmıştır. Ebu Sa'd b. El-Arabî, Yusuf b. El-Kasım el-Mayanicî, Ebu Bekr b. Dacana'lar ve başkaları ve nahv ehli Ebu Ahmed b. Addî ve Ebu'l-Kasım et- Tabaranî'ler onun ağzından hadisler anlatmışlardır. El-Darakutnî Ebu'l-Abbas et-Türkî el-Ferganî'nin H. 308/ M. 918'de Dimaşk'ta⁷³ vefat ettiğini söylemiştir ki bu bilgiyi el-Darakutni Ebu Nuaym el-Hafız'dan duymuştur⁷⁴.

Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed (Muhammed) el-Ferganî ve Ahmed b. Abdullah el-Ferganî.

Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Cafer el-Ferganî'nin⁷⁵ (H. 282/ M. 895- öl. H. 362/ M. 972-973) büyük dedesi Mutasım zamanında Fergana'dan Irak'a gelen ve müsülman olандardandır⁷⁶. Abdullah kendisi büyük tarihçi Taberî'nin küçük muasırı ve öğrencisi olmuştur. Ayrıca

⁶⁹ Kuraşî, a.g.e., 175.

⁷⁰ Kuraşî, a.y.

⁷¹ Kuraşî, a.y.

⁷² Yakut, *Mu'cam*, VI, 364; *Al-Zahabî, Siyaru 'Alam al-Nubalâ*. (Beyrut, 1981-1983, XXIV cilt): XIV, 258.

⁷³ Abu'l-Farac, *Tarihu Muhtasar al-Duval*, Neşr. A. Salihanî. Beyrut, 1890: VI, 150.

⁷⁴ Yakut, *Mucam*, a.y.

⁷⁵ Yakut, *Irşad*, I, 161.

⁷⁶ Rosenthal, F. "al-Ferganî", *El*. Leiden-London, 1986: II, 793.

Abdullah orduda da görev yapmış ve büyük mevki sahibi olmuştur. Sonra Mısır'a gitmiş ve ailesi ile burada yerleşmiştir.

Oğlu ve öğrencisi Ebu Mansur Ahmed b. Abdullah el-Ferganî H. 327/ M. 939'da Mısır'da doğmuş ve H. 398/ M. 1007'de burada vefat etmiştir⁷⁷. Baba ve oğul Ferganîler Taberî tarihinin devamını yazmışlardır: Abu Abdullah Taberî Tarihi'nin devamı olan al-Sila veya al-Mudayyal adlı eser yazmış. Oğlu Ebu Mansur da bunun devamı olan Silat al-Sila'yı yazmıştır⁷⁸. İki kitap da diğer tarihçilerin eserlerinin atıflarından belli olmaktadır.

Oğul Ferganî'nin ayrıca Kâfûr al-lhşidî'nin ve Fatimî'lerden al-Azîz'in biyografisini yazdığı bilinmektedir. Maalesef iki kitap da Fatimîler zamanında yazılmış diğer tarihi eserler gibi kaybolmuştur.

El-Gandabî Ebu Muhammed Ömer:

Ebu Muhammed Ömer b. Ahmed b. Ebi'l-Hasan el-Gandabî el-Merginânî "el-Ferganî" diye bilinen ve Semerkand'da yaşamış olan bir fakihdir⁷⁹. O'nun el-Gandabî nisbesi, Merginân mahallelerinden biri olan Gandâb'dan gelmektedir⁸⁰ ki, büyük ihtimalle kedisi bu mahallede dünyaya gelmiştir.

El-Gandabî, H. 485/ M. 1092 yılında doğmuştur⁸¹. El-Gandabî, Belh'te Ca'fer b. Muhammed b. el-Hüseyn es-Simincânî'den ders dinlemiştir⁸². Onun fıkıh hocası da Kâzihan'ın dedesi Mahmud el-

⁷⁷ Negmatov, 1977: 180; Belyayev, B. M. "Arabskiye Istoçniki po Istorii Turkmen i TurkmeniIX-XIIIvv.", *MITT*, I, 39.

⁷⁸ Rosenthal, a.y.

⁷⁹ Kuraşî, a.g.e., I, 385; Yakut, *Mucam*, IV, 216;

⁸⁰ Kuraşî, a.y.

⁸¹ Kuraşî, a.y.

⁸² Yakut, *Mucam*, a.y.

Özkendî'dir⁸³. Ebu Ca'fer onu hocaları arasında zikr eder⁸⁴. Es-Sem'anî de ondan hadis dinlemiştir.

Es-Sem'anî, "O, Semerkand'da fetva işinin kendisine ulaştığı bir fakihti" der. El-Gandâbi, H. 556/ M. 1160 yılında vefat etmiştir⁸⁵.

El-Gazakî Ebu Nasr Mansur:

El-Gazakî, kadılık görevinde bulunmuş ve adı Tabakatu'l-Fukaha kitaplarına geçmiş bir fakihtir. Künyesi Ebu Nasr Mansur b. Ahmed b. İbrahim el-Gazakî el-İraki'dir⁸⁶. Brockelmann tarafından kur'an okuma sanatı (Die Qor'an Lesekunst) bahsine alınmıştır⁸⁷. Bize gelen eseriyle onun kıra'at ilmiyle iştigal ettiğini anlıyoruz⁸⁸. El-Gazakî nisbesi, "Fergana köylerinden bir köy olan Gazak"tan gelmektedir⁸⁹.

Karahanlılar Devrinde Maverâünnehir Hukukçuları üzerinde araştırmalar yapan Y. Z. Kavakçı, Gerek Brockelmann ve gerekse Katip Çelebi tarafından verilen "el-İrâkî" nisbesinin doğruluğundan şüphe duymaktadır⁹⁰. el-Gazkî, Horasan'da İbn Mücâhid'in talebesinden okumuştur⁹¹. "Büyük bir fakih" olan bu zat Semerkand'da yaşamıştır⁹².

⁸³ Kuraşî, a.y.

⁸⁴ Yakut, *Mucam*, a.y.

⁸⁵ Kuraşî, a.y.

⁸⁶ Kahhala, XIII, 10; Hacı Halifa, *Kaşf al-Zunûn an Asâmi al-Kutub va'l-Funûn*. (İstanbul, I, 1941, II, 1943): I, 98; Kuraşî, II, 181; Brockelmann, *Supplement*. (Leiden, I, 1937, II, 1938, III, 1942): I, 721; Bağdadî, II, 473; Yakut, *Mucam*, IV, 210.

⁸⁷ Brockelmann, *Supplement*, a.y.

⁸⁸ Bağdadî, a.y.; İbn al-Cazarî, *Gayatu Nihaya fi Tabakât al-Kurrâ*. Mısır, 1351: II, 311-312.

⁸⁹ Yakut, *Mucam*, a.y.

⁹⁰ Kavakçı, Y. Z. XI-XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera al-Nahr İslam Hukukçuları. Ankara, 1976: 177;

⁹¹ Brockelmann, *Supplement*, a.y.

⁹² Brockelmann, *Supplement*, a.y.

Kendi çocukları ondan rivayette bulunmuş⁹³ ve Ebu Nasr Ahmed b. Muhammed b. Nasr el-Neseî de ondan fıkıh dersi almıştır⁹⁴. el-Gazakî'nin ölümü H. 465/ M. 1074'te vuku bulmuştur⁹⁵. el-Gazakî'nin:

el-İşâra fi'l-Kirâ'at el-Aşr⁹⁶
el-Mu'ciz fi'l-Kirâ'at⁹⁷ adlı eserleri vardır.

Eş-Şerif Hamza b. Ali b. el-Muhasin b. Muhammed b. Cafer b. Musa el-Haylamî:

Haylam, Fergana Bölgesinin amillerinden biridir⁹⁸. Bazı coğrafyacılar göre burası bir baş şehirdir⁹⁹. eş-Şerif Hamza b. Ali b. el-Muhasin b. Muhammed b. Cafer b. Musa el-Ferganî buralıdır.

el-Haylamî Ebu Bekr es-Siddık'ın oğullarından biridir. O mükemmel bir fakih idi. el-Haylamî hakkında, el-Kadı Ebu Nasr Ahmed b. Abdurrahman b. İshak er-Rıgdamunî bilgiler vermiştir. Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Neseî'ye göre, el-Haylamî Zu'l-Hicca ayı H. 523/ M. Kasım 1128'de Semerkant'ta vefat etmiştir¹⁰⁰.

Ebu Umran Musa b. Abdullah el-Hocendî:

Ebu Umran Musa b. Abdallah el-Hocendî¹⁰¹ Ortaçağ coğrafyacılarının Fergana şehirlerinden biri olarak kaydettikleri Hocent'te

⁹³ Kuraşî, a.y.

⁹⁴ Kuraşî, a.y.

⁹⁵ Kahhala, a.y.; Hacı Halifa, a.y.; Kuraşî, a.y.; Bağdadî, a.y.

⁹⁶ Brockelmann, *Supplement*, a.y.; Bağdadî, a.y.; Hacı Halifa, a.y.; Kahhala, a.y.

⁹⁷ Kahhala, a.y.

⁹⁸ Yakut, *Mucam*: III, 501.

⁹⁹ Havkal, a.g.e., 513; İstahri, a.g.e., 334; Mukaddasî, a.g.e., 272; *Hudud*, (p.23b).

¹⁰⁰ Yakut, *Mucam*., a.y.

¹⁰¹ Yakut, *Mucam*: III, 403.

doğmuştur¹⁰². Edip, asil bir insan olup ağızlarda dolaşan atasözleri ve deyimlerin derlemesini yapmıştır.

Bu konudaki bilgileri Ebu Nasr Muhammad b. el-Hakim el-Barraz es-Semerkindî ve diğerleri nakletmiştir¹⁰³.

Muhammed b. Sabit b. el-Hasan b. İbrahim el-Hocendî:

Muhammed b. Sabit b. el-Kasım b. İbrahim Ebu Bekr el-Hocendî¹⁰⁴ Şafii hukukçularından olup, aynı zamanda vâiz, usulcû ve muhaddis olmuştur¹⁰⁵. İsfahan'da yaşamıştır¹⁰⁶. H. 483/ M. 1090'da Zu'l-Ka'de ayında vefat etmiştir. Ali Ebu Sehl el-Abiverdî'den fıkıh tahsil etmiş, bir çok ulemadan hadis öğrenmiş ve onlardan hadisler nakletmiştir¹⁰⁷. Muhammed b. Sabit b. el-Hasan b. İbrahim el-Hocendî'nin başlıca iki eseri bulunmakta olup, bunlar :

Ravzatü'l-Menazir ve Avahirü'd-Dürer fi Nakdi Cevahiri'n-Nazar'dır¹⁰⁸.

El-Hokandî Osman:

Osman b. İbrahim b. Ali b. Nasr b. İsmail el-Huvakandî (Hokandî) Ferganalı alimlerden biridir¹⁰⁹. Yukarıda da işaret edildiği üzere Huvakand, Hokand şehrinin adının imla ile yazılış biçimidir¹¹⁰.

¹⁰² Hurdadbi, a.g.e., 30; Havkal, a.g.e., 511; İstahrî, a.g.e., 333.

¹⁰³ Yakut, *Mucam.*, a.y.

¹⁰⁴ Hacı Halifa, a.g.e., 425;

¹⁰⁵ Kahhala, a.g.e., IX, 143.

¹⁰⁶ Bağdadî, a.g.e., 75.

¹⁰⁷ Kahhala, a.y.

¹⁰⁸ Kahhala, a.y.

¹⁰⁹ Taşköprüzade, *Tabakat al-Fukahâ*. Musul, 1961: 94; Kuraşî, a.g.e., I, 343.

¹¹⁰ Yakut, *Mucam.*, II, 399; Taşköprüzade, a.y.; Kuraşî, a.y.

el-Huvakandî'nin fıkıh hocası, Abdü'l-Aziz b. Ömer'dir¹¹¹. el-Huvakandî'nin öğrenim hayatının Buhara'da geçtiği bilinmektedir. "el-Hidaye" sahibi el-Merginânî, onun talebesidir. Öyle ki el-Merginânî, onu şeyhleri arasında zikr ederek kendisine şifâhi olarak icazet verdiğini söyler. "el-Hidaye" sahibinin hocası olması, el-Huvakandî'yi konumuzla alâkalı kılmaktadır.

El-Huvakandî Muhammed:

Muhammed b. İbrahim b. Ali b. Nasr b. İsmâ'il el-Huvakandî, Fergana kadılarından biridir¹¹². O, Buhara'da Abdü'l-Aziz b. Maze gibi âlimlerden fıkıh tahsil etmiştir¹¹³. el-Huvakandî, Osman'ın kardeşi olduğundan onun devrini tespit etmek mümkün olmaktadır.

El-Kâsânî Ebu Bekr b. Mes'ud:

Karahanlılar devrinin en büyük fakihlerinden biri de, Seyhun'un kuzeyinde, Fergana'da eş-Şaş'ın arkasında bulunan Kâsân¹¹⁴ adlı büyük bir şehre mensup olan el-Kasan Alaü'd-Dîn Ebu Bekr b. Mes'ud b. Ahmed'dir¹¹⁵.

Alaü'd-Din Ebu Bekr es-Semerkandî, hem onun hocası ve hem de kayın pederidir. Söylendiğine göre el-Kâsânî, hocasının "Tuhfetü'l-Fukaha'sına yazdığı bir şerh olan "Bedayî'üs-Sanâ'yi"i hocasına arz edince, hocası çok memnun olmuş ve ona "büyük hukukçu hanım" denen

¹¹¹ Yakut, *Mucam.*, a.y. Taşköprüzade, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹¹² Kuraşî, a.g.e., II, 4.

¹¹³ Kuraşî, a.y.

¹¹⁴ Yakut, *Mucam.*, IV, 430; Le Strange, a.g.e., 480; Kuraşî, a.g.e., II, 244-246; Heffening, "el-Kâsânî", *IA. İstanbul*, 1993: V, 374

¹¹⁵ Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*. (Leiden, I, 1943, II, 1959): I, 375, a.m. *Supplement*, I, 643; Heffening, a.y.; Kahhala, a.g.e., III, 75-76; Laknavî, *Al-Favâid al-Bahiyya fi Tarâcim al-Hanafîyya*. Kahira, 1324h: 53; Kutluboğa, 1862: 62; Taşköprüzade, 102; Hacı Halifa, 371; Kuraşî, II, 244;

kızı Fatıma'yı eş olarak vermiş ve mehir olarak da o anılan şerhi kabul etmiştir. Bu sebeptendir ki "Tuhfe'sini şerh etti ve kızını aldı" sözü şöhret bulmuştur¹¹⁶.

Çok gezmiş ve pek çok çalışmalar yapmış olan el-Kâsânî, bir ara Konya'da Selçuklular'dan I. Mesud'un sarayında bulunmuştur¹¹⁷. Ancak orada âlimlerle kendisi arasında cereyan eden münakaşalar neticesi hükümdarla arası açılmış, veziri aracılığıyla Halep'teki Nure'd-Din Mahmud b. Zengî'nin yanına elçi olarak gönderilmiştir¹¹⁸. Halep'te çok iyi karşılanan bu ilim adamı, kısa zamanda şöhret bulmuş ve yerli âlimlerin isteği üzerine bizzat Nure'd-Din tarafından H.543/ M.1148 yılında inşa edilen el-Halaviye medresesine hoca olarak tayin edilmiştir. Kendisinden evvel bu medresede Raziü'd-Din es-Serahsî (öl. H. 544/ M.1149-1150) ders vermekte idi. Onun telaffuzdaki hataları azl edilmesine sebep olmuştur¹¹⁹. Binaenaleyh el-Kâsânî'nin bu makama tayini, es-Serahsî'nin vefatından sonra değil, o hayatta iken yapılmıştır¹²⁰.

el-Halaviya'da verdiği derslerle bir çok öğrenci de yetiştirmiştir¹²¹. Büyük bir sünni âlim olan bu zat, daima mu'tezilî görüşlerle mücadele etmiştir. Öyle ki münakaşalarda "sizin dediğiniz Mu'tezile'nin görüşüdür" deyip hasmının fikrinin gerçek hüviyetini ortaya koymaya dikkat ettiği kaydedilmektedir¹²².

Bir ara Şam'a gelen el-Kâsânî, kendisiyle münakaşa etmek isteyen Şâfiî fakihlerine "ihtilafsız mesele getirin konuşalım" demiş, bunun üzerine onlarca ihtilafsız olan problemler ortaya atılınca o bu konudaki bütün

¹¹⁶ Laknavî, a.y.; Taşköprüzade, *Tabakât*, 106; Brockelmann, GAL, a.y.; Heffening, a.y.;

¹¹⁷ Brockelmann, GAL, a.y.

¹¹⁸ Brockelmann, GAL, a.y.; Heffening, a.y.; Laknavî, a.y.; Taşköprüzade, *Tabakât*, 106; Kuraşî, a.g.e., 245; Kutluboğa, a.y.; Taşköprüzade, *Miftah*, a.y.

¹¹⁹ Heffening, a.y.; Brockelmann, GAL, a.y.; Laknavî, a.y.; Taşköprüzade, *Tabakât*, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹²⁰ Kavakçı, a.g.e. 123.

¹²¹ Laknavî, a.y.; Taşköprüzade, *Tabakât*, a.y.; Kuraşî, a.y., Kavakçı, a.y.

¹²² Brockelmann, GAL, a.y.; Kuraşî, a.y.; Taşköprüzade, *Tabakât*, a.y.

görüşleri ortaya koyarak bunların hiç birinin ihtilâfsız olmadığını göstermiştir¹²³. Oğlu Mahmud ve el-Mukaddimetü'l-Gazneviyye" sahibi Ahmed b. Mahmud el-Gaznevî (öl. H. 593/ M. 1196) ondan ilim tahsil edenler arasındadır¹²⁴. el-Kâsânî'nin vefatı, H.587/ M.1191 yılında Halep'te vuku bulmuştur¹²⁵. Defnedildiği yer kendi eşinin bulunduğu Halep'teki "Makam-ı İbrahim Halil"dir¹²⁶. Kabri ziyaretgâh haline gelen bu âlimin yanında duaların kabul edilir olduğuna inanılmıştır¹²⁷. el-Kâsânî'nin geride bıraktığı erkek çocuğuyla Eyyubî hükümdarlarından Sultan ez-Zahir Gâzi bizzat meşgul olmuş ise de maksat hasıl olmamıştır¹²⁸.

el-Kâsânî'nin hukuka ait bir tek kitabından bahsedilmektedir ki, bu eseri de yayınlanmıştır: *Bada'üs-Sanâi fî Tertibi'l-Şerai*, Kahire, 1327-1328, c. I-VII¹²⁹.

El-Kâsânî Ebu'l-Feth Mahmud:

Ebu'l-Feth Mahmud b. Mes'ud el-Kasanî herhangi bir eseri olup olmadığını bilmediğimiz bir fakihdir¹³⁰. O, babası Mesud ve Ebu'l-Kasım Ali b. Ahmed b. İsmâil el-Kalabazi'den dersler dinlemiştir¹³¹.

Hayatı pek dürüst geçmediği anlaşılan Mahmud, H. 552/ M. 1157 yılında ansızın vefat etmiştir.

¹²³ Kutluboğa, a.g.e., 63; Taşköprüzade, *Tabakât*, 106; Kuraşî, a.y.

¹²⁴ Taşköprüzade, *Tabakât*, 102; Laknavî, a.y.

¹²⁵ Kuraşî, a.y.; Hacı Halifa, a.g.e., 371; Laknavî, a.y.; Kahhala, a.g.e., III, 75; Brockelmann, *GAL* ve a.m., *Supplement*, a.y.;

¹²⁶ Kuraşî, a.g.e., 246; Laknavî, a.y.; Kutluboğa, a.y.

¹²⁷ Kuraşî, a.y.; Laknavî, a.y.

¹²⁸ Kuraşî, a.g.e., 246.

¹²⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Kavakçı, Y. Z. *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera al-Nahr İslam Hukukçuları*, Ankara, 1976, 122-125.

¹³⁰ Laknavî, 139.

¹³¹ Laknavî, a.y.

El-Kâsânî Ebu Abdullah Muhammed:

Ebu 'Abdullah Muhammed b. el-Hasan Burhanü'd-Din el-Kâsânî, Semerkand'lı bir fakihtir¹³². Onun hocası olarak Necmü'd-Din Ebu Hafs Ömer en-Nesefî (H.461-537/ M.1069-1142) gösterilmiştir¹³³. Hadisle meşgul olan bu âlim, hac münasebetiyle H.576/ M.1180 yılında Bağdad'a gelmiş ve orada en-Nesefî ve Abdü'l-Aziz b. Abdü'l-Cebbar b. Ali el-Kufî'den hadis yazmıştır. Kendisinden Ebu-Fazl Eşref b. Necib b. Muhammed el-Kâsânî ve Burhanü'l-Eimme diye bilinen Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Abdü'l-Kerim et-Türkîstanî fıkıh tahsil etmiştir¹³⁴.

El-Kâsânî Rızkullah:

Rızkullah el-Kâsânî, Nure'd-Din ez-Zengi'nin hükümdarlığı zamanında Şam hanefî fakihlerindendir¹³⁵. Mensup olduğu Kâsân, bir Maverâünnehir şehridir¹³⁶. Rızkullah, adı geçen hükümdarın ölüm tarihinden (1174) anlaşılmaktadır ki, XI- XII. yüzyıl fakihidir.

Sa'd Ebu'l-Makarim Rızkullah b. Muhammed b. Ebu'l-Hasan b. Ömer el-Kubavî:

Sa'd Ebu'l-Makarim Rızkullah b. Muhammed b. Ebu'l-Hasan b. Ömer el-Kubavî, Kuba şehrinde doğmuştur¹³⁷. Kuba Fergana'ya ait şehirlerden biridir¹³⁸. Buhara'da yaşamış ve iyi bir edip olmuştur.

¹³² Laknavî, a.g.e., 162;

¹³³ Laknavî, a.y.

¹³⁴ Laknavî, a.y.

¹³⁵ Kuraşî, a.g.e., I, 242.

¹³⁶ Yakut, *Mucam*, IV, 430.

¹³⁷ Yakut, *Mucam*: VI, 21-22.

¹³⁸ İstahri, a.g.e., 333; Havkal, a.g.e., 513; Mukaddesî, a.g.e., 272; *Hudud*, (p.23b), Hurdadbih, a.g.e., 30.

İbrahim b. Ali b. el-Hüseyn Ebu İshak el-Kubavî es-Sufî:

İbrahim b. Ali b. el-Hüseyn Ebu İshak el-Kubavî es-Sufî, Kuba'ya hudut bir bölgenin şeyhi olmuştur¹³⁹. Maverâünnehir'de doğmuş ve küçük yaşında başka ülkelere, Horasan, Irak, Hicaz gibi yerlere kadar gitmiş, gezmiştir. Saur'da durmuş, burasını yurtlanmış ve burada vefat etmiştir. Saur'da bir çok insan ondan hadisler öğrenmiştir.

Ona doğum yılını sormuşlar ve o H.394/395 veya M.1003-1004'te doğduğunu söylemiş. H.471/ M.1078'de vefat etmiştir¹⁴⁰.

El-Lâmişî Ebu Ali el-Hüseyn:

Fergana köylerinden biri olan Lâmiş'e¹⁴¹ mensup bulunan Ebu Ali el-Hüseyn b. Ali b. Ebi'l-Kasım el-Lamişi el-Ferganî, Mâveraünnehir hukukçularındandır. El-Lamişî H. 441/ M. 1049 yılında doğmuştur¹⁴².

el-Lâmişî'nin hocaları, Ebu Muhammed Abdu'r-Rahman b. Abdu'r-Rahim el-Kassâr ve İmam Muhammed'e kadar hocalarının zinciri belli olan kadı Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Mansur en-Neseffî'dir¹⁴³. es-Sem'anî ondan dersler dinlemiştir.

el-Lâmişî, H.515/ M.1121 yılında Maverâünnehir hakanından (muhtemelen Muhammed Arslan Han'dan) vazifeli (elçilik) olarak Hilafet merkezi Bağdad'a gelmiştir¹⁴⁴. Bu fakih Semerkand'da yaşamış ve H.522/ M.1128 yılında Semerkand'da vefat etmiştir¹⁴⁵.

¹³⁹ Yakut, *Mucam*, VI, a.y.

¹⁴⁰ Yakut, a.y.

¹⁴¹ Yakut, *Mucam*, V, 8; Laknavî, a.g.e., 67; Kuraşî, a.g.e., I, 215-216.

¹⁴² Yakut, *Mucam*, a.y.

¹⁴³ Laknavî, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹⁴⁴ Laknavî, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹⁴⁵ Kuraşî, a.y.; Yakut, *Mucam*, a.y.

El-Merginânî Ali b. Abdü'l-Aziz:

Ali b. Abdü'l-Aziz b. Abdu'r-Razzak el-Merginânî de fakihler soyundan gelme bir haneî fakihidir¹⁴⁶. Ebu'l-Hasan Zahirü'd-Din el-Kebir¹⁴⁷ diye bilinen bu zata "en-Nucabadî" nisbesi de verilmiştir. "el-Merginânî" nisbesi de Maverâünnehir'de Fergana'nın etrafında bulunan en meşhur şehirlerden biri bulunan Merginan'dan¹⁴⁸ gelmektedir. "el-Hulâsa" sahibi Tahir b. Ahmed'in anne tarafından dedesi olan¹⁴⁹ el-Merginânî, babası Abdü'l-Aziz'den, Ebu Şucâ Muhammed b. Ahmed b. Hamza'dan ve Burhanü'd-Din el-Kebir Abdü'l-Aziz'den ilim almış, bilhassa fıkıh tahsil etmiştir. el-Merginânî'nin talebeleri arasında oğlu Ebu'l-Mahasin Zahirü'd-Din el-Hasan b. Ali, "el-Hulâsa" sahibi Tahir'in babası Ahmed b. Abdü'r-Raşid¹⁵⁰ gibi hukukçular mevcuttur.

Yukarıda işaret edildiği gibi el-Merginânî âlimler ailesinden gelmiştir. Ailenin kendisinden başka beş çocuğu daha vardı¹⁵¹. el-Merginânî H. 506/M.1112 tarihinde vefat etmiştir¹⁵².

el-Merginânî'nin eserlerinin sadece adları bilinmekte olup, bunlar da: Akziyatü'r-Resul¹⁵³, el-Fevâid¹⁵⁴ ve Menakibü'l-İmamü'l-Azam'dır¹⁵⁵.

El-Merginânî Ali b. Ebi Bekr:

Burhanü'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Bekr b. Abdu'l-Celil el-Ferganî el-Merginânî er-Riştanî¹⁵⁶, Karahanlılar devri Maverâünnehir fakihlerinin

¹⁴⁶ Laknavî, 121-123; Bağdadî, 1694-695; Hacı Halifa, a.g.e., 137, 1298; Kahhala, a.g.e., VII, 129; Kuraşî, a.g.e., I, 364

¹⁴⁷ Kuraşî, a.y.; Kahhala, a.y.; Laknavî, a.y.; Hacı Halifa, a.g.e., 137

¹⁴⁸ Yakut, *Mucam*, V, 108; Le Strange, a.g.e., 479.

¹⁴⁹ Laknavî, a.y.

¹⁵⁰ Laknavî, a.y.

¹⁵¹ Laknavî, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹⁵² Kahhala, a.y.; Bağdadî, a.g.e., I, 694-95; Kuraşî, a.y.; Hacı Halifa, a.g.e., 137, 1298.

¹⁵³ Bağdadî, a.y.; Kahhala, a.y.; Hacı Halifa, a.g.e., 137.

¹⁵⁴ Bağdadî, a.y.; Kahhala, a.y.; Hacı Halifa, a.g.e., 1298.

¹⁵⁵ Kahhala, a.y.; Bağdadî, a.y.

en büyüklerindendir. Gerek Brockelmann ve gerekse İbn Kutluboğa tarafından verilen “er-Riştanî” nisbesi Maverâünnehir’de Fergana Bölgesine ait bir şehir olan Merginan’a bağlı bir köy olan Riştan’dan¹⁵⁷ gelmektedir.

el-Merginânî Ali’nin gerek dedeleri ve gerekse kendi nesli, izah edildiği gibi, mühim ilim adamlarıdır. Dedesi (anadan) fıkıh ilmini, meşhur hukukçu es-Serahsî Ebu Bekr Muhammed’den almış bulunan Ebu Hafs Ömer b. Ali ez-Zendaramîşî’dir ki, “İlmü’l-Hılâf” sahasında mütehassıs bulunan bu zattan¹⁵⁸ torunu, Hıfâfiyât’a ait meselelerde bilgi almıştır¹⁵⁹. Binaenaleyh, o, aynı zamanda el-Merginânî’nin hocasıdır. İki çocuğu Muhammed ve Ömer aynı zamanda el-Merginânî’nin talebeleridir¹⁶⁰. Torunu Abdu’r-Rahim b. Muhammed de alim olup, “el-Fusulü’l-Madiyye” nin müellifidir. Bu torun, ilmini babasından ve Hüsamü’d-Din İliyyâbâdî’den almıştı.

el-Merginânî, yukarıda adı geçen hocalardan başka Necmü’d-Din Ebu Hafs Ömer en-Neseffî’den, onun oğlu Ahmed’den, es-Sadr eş-Şahid Ömer’den, Muhammed el-Bandanicî’den, Osman el-Beykendî’den ve Ahmed b. Abdü’r-Raşid el-Buharî’den¹⁶¹ ilim tahsil etmiş ve onlara talebelik yapmıştır. Bu hocalardan başka Ali el-İsbicabî’nin¹⁶² ve Ebu Muhammed Said b. Esed’in¹⁶³ adları da verilmiştir.

Fakih olduğu kadar, muhaddis, müfessir, edip, şair ve “el-Hilaf” otoritesi olduğu asrının ileri gelenlerinden Kâzihan, “el-Muhit” sahibi es-

¹⁵⁶ Kahlala, a.g.e., VII, 45-46; Kuraşî, a.g.e., I, 384; Laknavî, a.g.e., 141-144; Kutluboğa, a.g.e., 31, Taşköprüzade, *Tabakât*, 101; Hacı Halifa, a.g.e., 227-28, 352, 569, 1250-51, 1622, 1660, 1830, 1953, 2032; Bağdadî, a.g.e., I, 702, Brockelmann, *GAL*, I, 376, a.m., *Supplement*, I, 644.

¹⁵⁷ Yakut, *Mucam*, V, 108;

¹⁵⁸ Taşköprüzade, *Tabakât*, 84; Laknavî, a.g.e., 42.

¹⁵⁹ Taşköprüzade, a.y.; Laknavî, a.y.

¹⁶⁰ Laknavî, a.g.e., 82-149; Kuraşî, a.g.e., I, 99, I, 394.

¹⁶¹ Laknavî, a.y.; Taşköprüzade, a.g.e., 94.

¹⁶² Taşköprüzade, a.g.e., 98; Kuraşî, a.g.e., I, 383.

¹⁶³ Kuraşî, a.g.e., 383.

Sadr, Ebu Nasr Ahmed el-Attabî ve Zahirü'd-Din Muhammed el-Buharî gibi bir çok alim tarafından ifade edilen bu alim "rivayetlerin bazılarını diğerlerine tercih etmeye muktedir Ashabü't-Tercih'ten addedilmiştir¹⁶⁴. Onun "sekiz ilim bildiği, bir çok seyahatlar yapıp nice âlimlerle karşılaşmış olduğu"¹⁶⁵ söylenmiştir. O, bilhassa "el-Hidaye", "el-Kifaye" ve "el-Münteha"yı telif ettikten sonra iyice üstünlüğü kabul edilmiştir¹⁶⁶. "O bilgilerini, İslam âleminde hâlâ geçerlikte olan bir tahsil tarzı olan seyahatleri sırasında iktisab etmişti"

Ondan ilim tahsil eden talebeleri arasında yukarda adları geçen çocuklardan başka Şamsü'l-Eimme Abdu's-Sattar, Mahmud b. el-Hüseyn el-Astruşani ve Burhanü'l-İslam ez-Zarnucî gibi fakihler de vardır. el-Marginânî, H. 593/ M. 1197'de vefat etmiştir. el-Merginânî'nin bize kadar gelen eserleri:

1. Bidayetü'l-Mübtedi,
2. el-Hidaye,
3. Kifayetü'l-Münteha¹⁶⁷,
4. Muhtasarü'l-Fetava¹⁶⁸,
5. Muhtaratü'n-Nevazil,
6. et-Tecnis ve'l-Mezid¹⁶⁹.

Sadece isimlerini bildiğimiz hukuki eserleri :

1. Feraidü'l-Osmani¹⁷⁰,
2. Mecmuatü'n-Nevazil,
3. el-Menasik¹⁷¹,

¹⁶⁴ Laknavî, a.y.; Taşköprüzade, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹⁶⁵ Kuraşî, a.y.; Kutluboğa, a.g.e., 31.

¹⁶⁶ Taşköprüzade, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹⁶⁷ Hacı Halifa, a.g.e., 227-228; Bağdadî, a.g.e., I, 702; Brockelmann, GAL ve a.m., *Supplement*, a.y.; Kahhala, a.y.;

¹⁶⁸ Hacı Halifa, a.g.e., 1622; Kahhala, a.y.

¹⁶⁹ Laknavî, a.y.; Hacı Halifa, a.g.e., 1625; Brockelmann, GAL ve a.m., *Suppl.*, a.y.

¹⁷⁰ Hacı Halifa, a.g.e., 1550; Bağdadî, a.y.; Laknavî, a.y.; Taşköprüzade, a.y.

4. el-Mezid¹⁷²,
5. Muntaka'l-Merfu¹⁷³,
6. Şerhü'l-Camiü'l-Kebir¹⁷⁴.

El-Merginânî Nizamü'd-Din Ömer:

el-Merginânî Ali'nin diğer bir oğlu olan Ebu Hafs Nizamü'd-Din Ömer de bir hukukçudur¹⁷⁵. Tahsilini babasından yapan bu fakih, bir zaman sonra fetvalarda baş vurulan bir zat olmuştur¹⁷⁶.

el-Merginânî Ömer'in ölümü H.600/ M.1203'ten sonra vuku bulmuştur¹⁷⁷. el-Merginânî'nin bize kadar geldiği bilinen eseri: Cevahirü'l-Fıkh'tır¹⁷⁸, intikali bilinmeyen eseri: el-Fevaid fi'l-Furu'dur.

El-Merginânî el-Hasan b. Ali:

Ebu'l-Mehasin Zahirü'd-Din el-Hasan b. Ali b. Abdü'l-Aziz el-Merginânî¹⁷⁹ de, Marginânî'ler ailesinden olup büyük hukukçu el-Merginânî Ali'nin oğludur.

Fıkıh tahsilini, büyük Burhanü'd-Din Abdü'l-Aziz b. Ömer b. Mâze, Mahmud el-Özkendî ve el-Hatib Mesud b. el-Hasan el-Kaşânî¹⁸⁰ gibi

¹⁷¹ Laknavî, a.y.; Kutluboğa, a.y.; Taşköprüzade, a.y.; Hacı Halifa, a.g.e., 1830; Bağdadî, a.y.

¹⁷² Hacı Halifa, a.g.e., 1660.

¹⁷³ Hacı Halifa, a.g.e., 1852; Bağdadî, a.y.; Laknavî, a.y.

¹⁷⁴ Kahhala, a.y.; Hacı Halifa, a.g.e., 569.

¹⁷⁵ Brockelmann, *Supplement*, I, 649; Bağdadî, a.g.e., I, 785; Laknavî, a.g.e., 149; Kahhala, a.g.e., VII, 298-299; Kuraşî, a.g.e., I, 394.

¹⁷⁶ Laknavî, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹⁷⁷ Kahhala, a.y.; Bağdadî, a.y.

¹⁷⁸ Brockelmann, *Supplement*, a.y.; Hacı Halifa, a.g.e., 615; Kahhala, a.y.; Bağdadî, a.y.

âlimlerden yapmıştır. Kız kardeşinin oğlu “el-Hulasa” sahibi Tahir, Zahirü'd-Din Muhammed b. Ahmed, el-Hasan b. Mansur el-Özkendî¹⁸¹ onun talebeleri arasındadır. Ayrıca el-Hasan b. el-Hazîri de ondan dersler dinlemiştir. el-Merginânî el-Hasan, H.600/ M.1203 tarihinde vefat etmiştir.

El-Merginânî Abdü'l-Aziz:

Abdü'l-Aziz b. Abdu'r-Razzak b. Ebi Nasr b. Cafer b. Cafer b. Süleyman el-Merginânî, Brockelmann ve Kehhale'nin zikretmedikleri bir diğer fakih¹⁸². O, Ebu'l-Hasan Nas el-Muhsin el-Merginânî'yi dinlemiş ve onun talebeliğini yapmıştır. Kendisinden rivayet edenler de çocukları olmuştur.

O, her biri tedris ve fetva vermeye salâhiyetli altı çocuk babası idi. Hep birden evden çıkınca halk “tek evden yedi müftü çıktı” derlerdi¹⁸³. Çocuklarının en meşhurları Ebu'l-Hasan Zahirü'd-Din Ali ve Şemsü'l-Eimme Mahmud el-Özkendî'dir¹⁸⁴. Abdü'l-Aziz, H.477/ M.1184 yılında Merginân'da vefat etmiştir¹⁸⁵.

El-Merginânî Ebu'l-Meali Kays:

Tam adı Ebu'l-Meâli Kays b. İshak b. Muhammed b. Emirek el-Merginânî olan fakih Semerkant'da ikamet edip hanefî mezhebini tedris

¹⁷⁹ Kahhala, a.g.e., III, 263; Laknavî, a.g.e., 62; Kuraşî, a.g.e., I, 198-99; Brockelmann, GAL, I, 378, a.m., *Supplement*, I, 651.

¹⁸⁰ Laknavî, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹⁸¹ Laknaî, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹⁸² Laknavî, a.g.e., 97; Kuraşî, a.g.e., I, 319.

¹⁸³ Laknavî, a.y.; Kuraşî, a.y.

¹⁸⁴ Laknavî, a.y.

¹⁸⁵ Laknavî, a.y., Kuraşî, a.y.

eden bir âlimdir¹⁸⁶. Onun Mahmud el-Cuzcânî'den dersler dinlediği kaydedilir.

el-Merginânî'nin talebeleri arasında râvi olarak Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ahmed el-Neseffî'nin adı verilir¹⁸⁷. Kays H. 527/ M. 1132 yılında vefat etmiş¹⁸⁸ ve cenazesi önce evine nakl edilip sonra da Câkardîz kabristanına defn edilmiştir.

El-Merginânî Ebu İshak İbrahim:

Nizamü'd-Din lakabına sahip bulunan Ebu İshak İbrahim b. Ali el-Merginânî, Kâzihan (öl. H.592/ M.1195) gibi büyük bir hukukçunun hocaları arasında yer alan bir fakihtir¹⁸⁹.

Ebu İshak, Kâzihan'ın fıkıh ve hadis hocasıdır¹⁹⁰. Kâzihan'ın bilinen ölüm tarihinden biz, Ebu İshak el-Merginânî'nin H. VI/ M. XII. yüzyıl hukukçusu olduğunu anlamaktayız.

El-Merginânî Mahmud:

Mahmud b. Abdü'l-Aziz er-Razzak, çocuklarıyla birlikte "Yedi Müftü" adını alan Abdu'r-Razzak'ın (öl. H. 477/ M. 1084) oğludur¹⁹¹. Gerek kardeşi Ali (öl. H.506/ M.1112) ve gerekse babası hakkında verilen tarihten Mahmud'un H. VI/ M. XI. yüzyıl hukukçusu olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁸⁶ Kuraşî, a.g.e., I, 414.

¹⁸⁷ Kuraşî, a.y.

¹⁸⁸ Kuraşî, a.y.

¹⁸⁹ Kuraşî, a.g.e., I, 43.

¹⁹⁰ Kuraşî, a.y.

¹⁹¹ Kuraşî, a.g.e., II, 160.

Ali b. Osman b. Muhammed el-Uşî (el-Oşî) Sıracu'd-Din:

Ali b. Osman b. Muhammed el-Uşî (el-Oşî), Sıracu'd-Din lakabına sahip olmuştur¹⁹². Fıkıh ve edeb düzenleri, mahkeme kararları yazarıdır. Hanefi fıkıhçılarından olup, 1173'te vefat etmiştir.

Ali b. Osman b. Muhammed el-Oşî'nin :

1. Sevakıbu'l-Ahbar,
2. Gurerü'l-Ahbar ve Dürerü'l-Aşar fi'l-Hadis,
3. Fetavaü's-Sıraciye,
4. Kasidetü'l-Ameli,
5. Meşarikü'l-Envar,
6. Şerh-i Nisabü'l-Ahbar li Tezkireti'l-Ahyar fi Muhtasar-ı Gurerü'l-Ahbar,
7. Muvakkiyatü'l-Ahbar¹⁹³ adlı eserleri bilinmektedir. Kasidelerinde kısa şiirleriyle İslam akidelerinin temelleri hakkında bilgiler vermiştir.

El-Uşî (Oşî) Nasırü'd-Din Muhammed:

Ebu Abdullah Nasırü'd-Din Muhammed b. Süleyman Kuba'ya yakın ve Fergana bölgelerinden bir şehir olan Uş'lu (Oş) olup¹⁹⁴, doğum tarihi hakkında herhangi bir bilginiz yoktur.

Ne Brockelmann ve Kehhale'nın ve ne de Laknavî'nin zikr etmediği bu hukukçu, ilmini Zahirü'd-Din el-Merginânî ve İbrahim b. İsmail es-Saffâr'dan almıştır¹⁹⁵.

¹⁹² Kuraşî, a.g.e., I, 367.

¹⁹³ Bağdadî, a.g.e., I, 700

¹⁹⁴ Taşköprüzade, *Tabakât*, 98; Kuraşî, II, 57.

¹⁹⁵ Yakut, *Mucam*, I, 281; Le Strange, a.g.e., 478, 479, 489.

Kendisi Şemsü'l-Eimme el-Kardari ve "el-Hidaye" sahibi el-Merginânî Ali'nin hocasıdır. el-Merginânî onu, "bütün mesmuâtı hususunda kendi el yazısıyla bize icazet verdi" kaydıyla hocaları arasında zikr eder¹⁹⁶. Onun vefatından sonra fıkıh Kâzihan el-Hasan el-Özkendî'nin ekölüne intikal etmiştir¹⁹⁷. H.592/ M.1195'te vefat eden el-Oşî, "Yedi Kâzi" nin yanına defn edilmiştir¹⁹⁸.

Nasırü'd-Din el-Oşî'nin hepsi hukukla ilgili olan ve hiç birinin bize kadar intikali henüz bilginiz dahilinde olmayan eserleri şunlardır:

1. el-Fetava,
2. Şerh-i Adabü'l-Kâzi,
3. Şerhü'l-Câmiü'l-Kebîr,
4. Şerhü'z-Ziyadât.

El-Uşî (Oşî) Muhammed b. Ahmed:

Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Halid Ebi Abdullah el-Uşî¹⁹⁹, Maveraünnehr'in Kubâ'ya yakın Fergana bölgelerinde bir şehir olan Uş (Oş)²⁰⁰ şehridendir. el-Oşî, Ebu Hafs Ömer b. Muhammed b. Ali ez-Zarancari'den hadis tahsil etmiştir²⁰¹.

Bu hukukçu, hac münasebetiyle H. 611/ M.1214 veya H.612/ M. 1215 yılında Bağdad'a gelişinden sonra orada hadisle iştigal etmiştir. Onun Ebu Abdullah b. Said el-Vasitî'yi de dinlediği zikr edilmiştir.

¹⁹⁶ Kuraşî, a.g.e., II, 57.

¹⁹⁷ Taşköprüzade, a.y.

¹⁹⁸ Taşköprüzade, a.y.

¹⁹⁹ Kuraşî, a.g.e., II, 17-18; Yakut, *Mucam*, I, 281; Kahhala, a.g.e., VIII, 296; Bağdadî, a.g.e., II, 84.

²⁰⁰ Yakut, *Mucam*, a.y.; Kuraşî, a.y.

²⁰¹ Kuraşî, a.y.

Bağdad'da bulunduğu sırada başkaları da ondan dersler dinlemiştir ki, İbnü'r-Reynabî onlardan biridir²⁰². Sonra Buhara'ya dönen bu âlim, oraya yerleşmiş ve hanefî mezhebinin fikhını tedrisle meşgul olmuştur²⁰³. El-Oşî, H.613/ M.1216'da Buhara'da vefat etmiş ve Kalâbâz'da defn edilmiştir²⁰⁴.

Muhammed el-Oşî'nin bize kadar geldiği bilinmeyen bir eseri zikr edilir, o da: el-Manâsik'tir.

El-Uşî (Oşî) Mesud:

Mesud b. Mansur el-Uşî (Oşî), her hangi bir eseri olup-olmadığını bilmediğimiz hukukçulardandır²⁰⁵. O, hac münasebetiyle H.511/ M.1117 yılında Bağdad'a geldiği zaman Ömer b. Muhammed ez-Zarancârî'den hadis tahdis etmiştir²⁰⁶.

Ömer b. Ahmed en-Nesefî, "Mesud el-Uşî, çocukları ve ailesi H. 519/ M.1125 yılında öldüler" der²⁰⁷.

El-Uşî (el-Oşî) Ömer:

Ömer b. Musâ el-Uşî de fakihtir²⁰⁸. İbn Nukta'nın kitabında adı "İmran b. Mansur el-Uşî" olarak kaydedilmektedir²⁰⁹. el-Uşî'nin ölümü hakkında H. 519/ M. 1125 tarihi verilmiştir.

²⁰² Kuraşî, a.y.

²⁰³ Kuraşî, a.y.; Yakut, *Mucam*, a.y.

²⁰⁴ Kuraşî, a.y.; Kahhala, a.y.

²⁰⁵ Kuraşî, a.g.e., II, 171-172;

²⁰⁶ Kuraşî, a.y.

²⁰⁷ Kuraşî, a.y.

²⁰⁸ Yakut, *Mucam*, I, 281.

²⁰⁹ Yakut, *Mucam*, a.y.

El-Uzcandî (el-Özkendî) Kâzihan el-Hasan:

Ebu'l-Mehasin ve Ebu'l-Mefahir Fahrü'd-Din Kâzihan el-Hasan b. Mansur b. Mahmud b. Abdü'l-Aziz el-Uzcandî (Özkendî) el-Ferganî et-Türkî²¹⁰, en büyük Türk hukukçularından biridir“. Uzkend (Özkend) de denen “Uzcand, Maveraünnehir'de Fergana bölgesinde bir şehirdir”. ve “Dâr el-Harb'a yakın Fergana şehirlerinden en sonuncusudur”²¹¹. Kâzihan, işte buraya mensuptur.

Doğum tarihi hakkında hiçbir bilginin bulunmadığı bu ilim adamı, Zahirü'd-Din el-Hasan b. Ali el-Marginânî'nin talebesidir²¹². Hocalar zinciri şöyledir: el-Hasan b. Ali el-Merginânî, Abdü'l-Aziz b. Ömer b. Mâze'den, o Kâzihan'ın dedesi Mahmud b. Abdü'l-Aziz el-Uzcandî'den, her ikisi de es-Serahsî Ebu Bekr Muhammed'den, o ise el-Halvâî'den, el-Halvâî de Ebu Ali en-Neseffî'den, o Ebu Bekr b. el-Fazl'dan, İbnü'l-Fazl es-Sabzmunî'den, es-Sabzmuni, Ebu Abdullah'tan, o babasından, baba da İmam Muhammed'den, o da İmam Ebu Hanîfe'den ilim almıştır.

Kaynaklar Kâzihan'ın hocaları olarak Ebu İshak İbrahim b. İsmail es-Saffâr ve Nizamü'd-Din Ebu İshak İbrahim el-Merginânî'nin²¹³ adlarını verir. Onun yetiştirdiği bir çok talebeleri arasında Cemalü'd-Din Ebu'l-Mehamid Mahmud el-Hasirî, Muhammed b. Abdu's-Sattâr el-Kardârî ve Necmü'd-Din Yusuf el-Hâssî²¹⁴ gibi hukukçuların adları verilmiştir.

Kâzihan “meselede müçtehid” kabul edilmiştir. Onun tashihinin başkalarının tashihinden evvel ve üstün olduğu beyan edilmiştir²¹⁵. El-

²¹⁰ Kahhala, a.g.e., III, 297; Kuraşî, a.g.e., I, 205; Kutluboğa, a.g.e., 16; Laknavî, a.g.e., 64-65; Taşköprüzade, *Miftah*, II, 140; Brockelmann, *GAL*, I, 376, a.m., *Suppl.*, I, 643;

²¹¹ Yakut, *Mucam*, I, 280; Le Strange, a.g.e., 9, 476, 479, 489.

²¹² Laknavî, a.y.; Kutluboğa, a.y.; Taşköprüzade, *Miftah*, a.y.; Kuraşî, a.y.;

²¹³ Kuraşî, a.y.

²¹⁴ Laknavî, a.y.

²¹⁵ Kuraşî, a.y.

Özkendî'nin bütün eserleri hukuka ait olan eserlerinden bize intikal edenler olduğu gibi sadece isimlerini bildiklerimiz de vardır. Bize kadar gelenler:

1. el-Fetâvâ, Bulâk, 1410h, (el-Fetâvâ'l-Hindyâ'nın hamişinde, I, II, III cilt halinde basılmıştır).

2. Kitâbü Mesâilü'l-Gurûr,

3. Şerh el-Câmi es-Sagîr,

4. Şerh el-Ziyâdât,

Sadece isimlerini bildiğimiz kitapları:

1. el-Amâli,

2. el-Mehâzır,

3. Şerhü Adabu'l-Kâzi ²¹⁶,

4. Şerhü'l-Câmiü'l-Kebîr ²¹⁷ ve 5. el-Vâkiât ²¹⁸.

Ali b. Süleyman b. Davud el-Hatibî Ebu'l-Hasan el-Uzcandî (El-Özkendî):

Ali b. Süleyman b. Davud el-Hatibî Ebu'l-Hasan el-Uzcandî, Özkent şehrinin âlimlerinden biridir ²¹⁹. Şiraveyh el-Uzcandî'nin H. 405/ M. 1014'te Hamadan'a geldiğini ve Ebu Sad Abdu'r-Rahman b. Muhammed el-İdrisî ve Ebu'l-Hasan Muhammed b. el-Kasim el-Farisî ve Ebu Sad el-Hurkuşî ve Ebu Abdu'r-Rahman es-Sulamî vs.lerin ağzından hadisler anlattığını söylemiştir ²²⁰.

²¹⁶ Kahhala, a.y.; Taşköprüzade, *Miftah*, a.y.; Laknavî, a.y.; Kutluboğa, a.g.e., 16, 103;

²¹⁷ Hacı Halifa, a.g.e., 569.

²¹⁸ Laknavî, a.y.;

²¹⁹ Yakut, *Mucam*: I, 374.

3. FERGANA MİMARİSİ

IX-XII. yüzyıllar, kültür açısından şehirlerin ve anıtsal inşaatların geliştiği ve Türk halklarının VII-VIII. yüzyıldan sonra Amu Derya'ya kadar uzanan topraklar dahil, bütün Orta Asya'nın hakimi oldukları bir dönemdir. Karahanlı fetihleri Orta Asya'da yaşayan halkların kültürel bütünleşmesinde önemli rol oynamıştır. Söz konusu yüzyıllarda vaha ve şehirler arasında yapılan düzenli ekonomik ve kültürel ilişkilere, geniş bozkır halkı da katılmıştır.

Bu dönem anıtsal mimarî yapıların geniş bir şekilde yayılmasıyla göze çarpmaktadır. X. yüzyılda meydana gelen yapı şekillerinden hareket ederek Karahanlı dönemi mimarları inşaat teknolojisini geliştirip olgunlaştırmaya ve aynı zamanda bazı yapıların ve mimarî ahenklerin, kubbe çatıların şekilleri ile mimarî süs ve dekor planları ile kompozisyonlarını daha da geliştirmeye başlamışlardır.

Fergana'daki Karahanlı şehrinin mimarî yapı grubu diğer Orta Asya şehirlerinin mimarlığına özgü pek çok tipik özellikler taşımaktadır. Evlerin kalabalık yassı çatılarının arasında camilerin portalleri, medreselerin kubbeleri ve zarif minareler yükselmekteydi. Bu tip yapılarda, önceki devir yapıları için karakteristik olmayan duvarların dış dekorları meydana gelmiştir. Yapının kerpiçleriyle örülerek tek bir bina gövdesini oluşturan ve "tekstil" deseni denilen bina dekorunda ilk defa oymalı terrakota (pişmiş kil) kaplaması ortaya çıkmıştır. Bunun ilk izleri ev içinde bulunan oymalı dastarhanlarda (masa şeklindeki sofralar), pişmiş killi levhalarda görülmüştür²²¹.

Bazen devlet binalarının ve evlerin iç duvarlarının da zengin süslemeleri yapıldı. Bunların süslenmesi için sıva, süs kuşağı örgüsü,

²²⁰ Yakut, a.y.

²²¹ Bernştam, A. N. *IMK. Arhiyekturkiye Pamyatniki Kirgizii*. Moskva-Leningrad, 1950: 36.

pilastr, sarkıt, duvar gözlerinin ve arkların arhivoltu için albatr kullanılırdı. Albatrın geniş kullanımıyla birlikte nemli sıva üzerinde zamlı boya ile fresk süslemesi ortaya çıkmaya başlamıştır. Albatr nesnelerin üzerinde yapılan oymalı desenlerde geometrik karakterdeki motifler, rozaslar, palmetler hakimdir. Fresk süslemelerinde geometrik figürler, kareler, sekiz yüzlü, altı yüzlü yıldızlar, haçlar hâkim durumdadır. En çok kırmızı, sarı ve lacivert renkler kullanılmaktaydı.

Kara Derya nehrinin sağ yakasındaki tepelerde Fergana'nın en eski şehirlerinden Özkent şehri yer almıştır. Özkent'in tarihi iki binden fazla seneyi içermektedir. Eski Özkent şehri yaklaşık üç şehristandan meydana gelmekteydi ve bunlar Kara-Derya'nın yalçın kıyısında yer almaktaydı. Bunlardan en eskisi olan birinci şehristan Kara-Derya'dan tırmanan yolun sol tarafındaki tepede bulunmaktadır. İkinci şehristan hendeklerle ayrılmıştır ve kapladığı alan ilkinen nazaran daha büyüktür. Üçüncü şehristanda ise onu meşhur eden Özkent mimarlık kompleksi yer almaktadır²²².

Arkeologların tahminine göre eski Özkent'te dört kapı vardı. Şehre su Kara-Derya'dan temin edilirdi ve büyük ihtimalle şehir su şebekesi ve kanalizasyon tertibatı da bulunmaktaydı. Özkent mimarî kompleksi üç tane türbe ve bir minareden oluşmaktadır. Söz konusu eserler devamlı olarak mimarlık tarihçilerinin dikkatini çekmiştir ve günümüzde de Özkent mimarî kompleksi üzerinde araştırmalar yapan pek çok büyük araştırmacının eserleri bulunmaktadır²²³. Bu abidevi yapılar XI-XII. yüzyıllar, yani Karahanlı dönemi mimarlığının gelişmesini çok güzel bir şekilde ortaya

²²² Nusov, V. Ye. *Pamyatniki Arhitekturi Kirgizstana*. Frunze, 1963: 22; Nusov, V. Ye. *Arhitektura Kirgizii s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney*. Frunze, 1971: 17.

²²³ Bu konu için bakınız: Zasıpkin, B. N. "İzuçeniye Drevnih Soorujeniy Sredney Azii", *Noviy Vostok*. Moskva, 1925: X-XI, 257-270; a.m., *Arhitektura Sredney Azii*. Moskva, 1948; Cohn Wiener E. *Turan. İslamische Baukunst in Mittelasiien*. Berlin, 1930; Kornilov, P. E. *Uzgen i Yego Pamyatniki*. Kazan, 1931; Mallitskiy, N. G. "Neskolko Slovo Drevnostyah Uzgena", *PTKLA*, II, 1897; Bernştam, A. N. *Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*. Frunze, 1941; Umnyakov, I. I. *Arhitekturiye Pamyatniki Sredney Azii*. Taşkent 1929; vs.

koymaktadır. İki türbenin tarihi kesin olarak belli olmaktadır: Kuzey Türbe 1152 tarihli, Güney Türbe ise 1187 tarihli. Bunların içinde en eskisi olan ve orada bulunan Güney Türbe XI. yüzyıla tarihlenmektedir ve E. Cohn - Wiener'in fikrine göre 1012-1013 tarihleri arasında yapılmıştır. Ona göre ortanca türbede ilk Karahanlılar'dan Nasr b. Ali defnedilmiştir²²⁴. Minarenin kimin tarafından yapıldığı ve tarihi belli değildir. Fakat onun canlı yapısı ve dekor özellikleri Karahanlı dönemine, XI. yüzyıla ait olduğuna işaret etmektedir. Özkent mimarî kompleksi Orta Asya'nın Klasik Ortaçağ Eserlerindendir (*Resim 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7*). Karahanlı hükümdarlarının mimarlık sanatı ile ancak Timur dönemi yapıları rekabet edecek durumdadır²²⁵.

XI-XII. yüzyıllarda Orta Asya'da çok sayıda türbe inşa edilmekteydi. Bu tip dinî yapılar bütün Yakın ve Orta Doğu'da yaygın bir şekilde gelişmişti. B. N. Zasıpkin Güney ve Kuzey Türbelerdeki yazıları daha okumadan önce bunların yapı ve dekor özelliklerine bakarak Ortanca Türbe'nin daha eski olduğunu tespit etmiştir²²⁶. Bu Ortanca Türbe merkezi tip türbelerden olan Buhara'daki Samanoğlu İsmail'in (X. yüzyıl) Türbesi tipinden olup, portal türbelerine geçiş dönemini temsil etmektedir ki, Özkent mimarî kompleksi ve özellikle bu kompleksin Güney ve Kuzey Türbeleri, bu tür türbelerin klâsik örneği olarak kabul edilmektedir. Orta Asya mimarlık tarihinde Geçiş tipine ait olan çok az türbe bulunmaktadır. Ortanca Türbe bunların en karakteristiği olup, bu bakımdan dikkate değer bir eserdir.

Bu devirlerde Orta Asya'da birkaç mimarî-inşaat ekolü bulunmaktaydı. Bunlardan biri Maverâünnehir ekolü olup, portalli, kubbe şekilli Özkent türbelerinin inşaatı bu ekole ait idi²²⁷. Diğer biri Harezmi ekolü

²²⁴ Cohn Wiener, 1930: 18.

²²⁵ Bernştam, 1950: 49.

²²⁶ Zasıpkin, 1948: 17. Zasıpkin bu yapıyı XI. yüzyılın ilk yarısına ait olarak görmekle birlikte türbenin inşaat tarihini Karahanlı hanedanına bağlamaktadır. Ona göre türbe, eskiden büyük bir mezarlık olan sahanın girişi (dervazhane) olarak yapılmıştır.

²²⁷ Nusov, 1963: 23; Nusov, 1973: 19-20.

olup, genel olarak kabırgalı, koni şekilli çadır türbe tipini geliştirmiştir. Kazakistan topraklarındaki türbelerin büyük kısmı bu ekolden yetişen ustalara aittir. Aynı zamanda Azerbaycan'da da bir ekol meydana gelmiş olup, kale tipindeki türbeler bu ekolün ürünleridir. Kubbeli portal türbelerin klasik örnekleri Maverâünnehir ekolüne ait idi. Bütün bu ekollerin mimarîsinde tek tarz ve renk âhengi hissedilmektedir²²⁸.

Ortanca Türbe (XI. yüzyılın başı)

Ortanca Türbe plân olarak kare şeklindedir (*Resim 1*). İç duvarları 8,50-8,54 metre, dış duvarları 11,44-11,28 metre ölçüdedir. Türbenin yüksekliği yaklaşık 13 metre idi. Orta türbede üç tane kapı, doğu duvarında bir niş bulunmaktadır. Bütün kapıların üstünde sivri kemer şeklinde olan taklar bulunmaktadır. Türbenin iki duvarı dekorla süslenmiştir, bunlardan batı duvarı doğu duvarına göre daha zengindir. Yalnız Ortanca Türbe yapı açısından yukarıda sözü edilen X. yüzyıl Buhara türbesine oldukça benzemektedir. Portalin geniş bordüründe tuğladan birbirini kesen yarım sekizgenlerin meydana getirdiği dörtlü düğüm ve yıldız şekilleri sonraları Türk sanatında çeşitli değişikliklerle klâsik bir süsleme motifi hâline gelen geometrik kompozisyonun ilki olarak çok önemli bir yer almıştır. Bu süsleme motifinin gelişmesini, gerek mimarîde gerek diğer sanatlarda Türk sanatının bütün devirleri boyunca takip etmek mümkündür²²⁹. Nasr b. Ali Türbesinde geometrik süslemeler yanında tromplarda stilize bitki motifleri de ilk defa ortaya çıkmaktadır. Albatr sıvası üzerindeki oymada geometrik, bitki ve palmet resimlerinin 12 çeşit motifi işlenmiştir.

Cephe duvarında üç çeşit figürlü tuğla örmesini görmek mümkündür.

²²⁸ Nusov, a.g.e., 25.

²²⁹ Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı*. İstanbul, 1993: 34.

- a) İki tuğlanın tekrarlanan motifinden ötürü ortaya çıkmış desen. Bunlar sadece küçük kaburgaları gözüken bir tuğlaya uyarak, kaburga üstünde ters bir şekilde yerleştirilmiştir.
- b) Dışarıya küçük kaburgalarıyla çıkan üç tane tuğladan meydana gelmiş koferdama sahip, yontulmuş ince yarı sütunun üzerinde rolyef bir şeklinde meydana gelen tuğla deseni.
- c) Sekiz köşeli yıldız ve haç şeklindeki figürleri oluşturan tuğla örmesi motifleri bulunmaktadır²³⁰. Bu son motif, mimar dekorasyonda "Karahanlı lait motifi" olarak kabul edilmektedir²³¹.

Kuzey Türbesi (1152-1153)

Yerli halkın rivayetlerine göre Kuzey Türbede Güney Türbede olduğu gibi Sultan Sancar Mazi veya Sultan İlçi Mazi kardeşlerden biri defnedilmiştir. Ortanca Türbede de güya onların annesi defnedilmiştir. Diğer bilgilere göre efsanevi Kılıç Burhan Han annesi ve babasıyla defnedilmiştir. Rivayetlere göre Kılıç Burhan Han yerli Herkül olup halkı ejderhadan kurtarmıştır. Fakat bu efsanelerden hiç biri tarihi gerçeklere uymamaktadır.

İki türbenin üzerindeki yazıların 20'li yıllarda A. Yu. Yakubovskiy tarafından okunması ile Kuzey Türbenin 1152-1153 yıllarında yapıldığı ve burada Ali Kılıç Tunga Bilge Türk Tuğrul Karahakan Hüseyin b. Hasan b. Ali yani Celal ed-Din el-Hüseyin'in defnedildiği tespit edilmiştir (*Resim 2*). Güney Türbenin ise 1186-1187 tarihleri arasında yapıldığı anlaşılmıştır²³².

Kuzey Türbe de küp şeklinde olup kubbesi ile birlikte 8,5 metre yüksekliktedir. Cephe kısmında artık ileriye doğru çıkık olan portalı destekleyen muazzam pilonlar görünmektedir. Dört duvar üzerine tromplu

²³⁰ Denike, B. P. *Prikladnoye Iskusstvo Sredney Azii*. Moskva-Leningrad, 1939: 18.

²³¹ Bernştam, 1950: 52.

²³² Yakubovskiy, A. Yu. "Dve Nadpisi na Severnom Mavzolee 1152g. v Uzgende", *Epigrafiya Vostoka*, 1947: I, 72.

kubbe olan Karahanlı Türbesi cephesi ve dış görünüşü bakımından Türk mimarisinin çığır açan en önemli eserlerinden biridir. Sivri kemerli portal nişi, geniş geometrik bordürlerle çevrilmiş, iki tarafta köşeler birer yuvarlak paye ile yumuşatılmıştır. Portal niş kemerini kaplayan nesih kitabede, ilk defa olarak rumiler görülmektedir²³³.

Dekorda da yeni görünüşler farkedilmektedir. Motif unsurunda nispeten yeni bir gelişme olarak abidevi Arapça yazıların meydana çıkması söylenebilir. Kuzey Türbesi'nde yansıtılan yüksek mimarî olgunluğa ulaşmak için pek çok türbenin yapılması gerekmektedir. Bu müessesede söz konusu yüzyılların mimarî-inşaat uygulamasının bütün zarîf başarıları kullanılmıştır. Kuzey Türbe âhenkli mimarî ve plastik kompozisyonun, mimarî şekillerin dekorla olan bağlantı ve dengesinin klasik bir örneğidir (*Resim 3, 4, 5*). Türbenin portalı Ortaçağ mimarlığının teori ve uygulamasının büyük inkişafını ortaya koymaktadır.

Güney Türbe (1186-1187)

Güney Türbe, Kuzey Türbeden 35 sene sonra yapılmıştır (*Resim 2*). Güney Türbe diğer türbelere göre daha küçüktür ve türbenin kime ait olduğu günümüze kadar belli değildir. Çünkü yazının isim kısmı kaybolmuştur.

Güney Türbenin genel kompozisyonu ve portalı Kuzey Türbesininki gibi aynı prensiple yapılmıştır. Yapı kübik gövdeden, gelişmiş portal ve kubbeden oluşmaktadır. İç duvarlarının ölçüleri 6,30 metre, dış duvar ölçüsü 10,20 metre, yüksekliği 9,50 metredir. Güney Türbe'de portal mimarîsinin oluşmuş hatları açık bir şekilde yansıtılmıştır. Güney Türbenin ana cephesi portal ve çini sanatının tekamülündeki yeni bir başarıdır. Terakot üzerinde yapılan muazzam hüsnühat ve süsleme motiflerindeki teknik mükemmeliyet ve sanat işlemesi çok ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Bu

²³³ Aslanapa, 1993: 35.

cephe şekli klasik olmuş, bir taraftan Anadolu'da Selçuklu mimarisinde, diğer taraftan Şah Zinde türbelerinin ilk yapıları ile Timurlu mimarisinde rol oynamıştır²³⁴.

Türbede mimarî detaylar süslemeler şeklinde düzenlenmiş olup dıştan içe birbirini takip etmektedir. Tuğladan yuvarlak köşe payelerinin zengin baklava örgüsü, derin portal nişinde sütunlar üzerinde oturan kitabeli kemer, ince kıvrık dallar, plastik rumî ve palmetlerle zenginleştirilmiş nesih bordür kitabeleri yanında örgülü kufî kitabe bordürleri ve diğer geometrik süslemeler kısa zamanda büyük bir zenginleşmeyi göstermektedir.

Güney Türbede dekorun, Ortanca Türbe, Kuzey Türbe (kısmen) veya Özkent Minaresi ve Burana Minaresi'nde olduğu gibi, yapı iskeleti ile yani tuğla örme ile bağlantısı yoktur. Dekorun yapı iskeletinden ayrılması Orta Asya Mimarisindeki yeni bir adımdır²³⁵. Güney Türbenin bir başka önemi de mimarların dekoru tuğla duvardan ayırmakla birlikte portalin âhenk kompozisyonunu da muhafaza edebilmiş olduklarını göstermesidir.

Semerkant, Buhara, Fergana ve Yedisu Türbeleri Özkent'in güney türbesinde temeli atılan mimarî-inşaat üsluplarındaki gelenekleri büyük ölçüde devam ettirmişlerdir.

Özkent Minaresi

Burana Minaresi ile Özkent Minaresi'ne genel bir mukayesesinden Özkent Minaresi'nin sanatsal kalitesi ve yapı tekniğinin daha üstün olduğu hemen belli olmaktadır (*Resim 6, 7*). Minarenin mimarî şekilleri daha nettir. Figür kaplaması daha kalitelidir ve daha yüksek inşaat ustalığıyla yapılmıştır.

²³⁴ Aslanapa, a.g.e., 36.

²³⁵ Nusov, 1963: 39.

Bu durum şunu gösteriyor ki, Özkent Minaresinin ustaları Burana'nın inşaat tecrübelerini sadece değerlendirmekle kalmayıp mimarî-inşaat üsluplarını daha da geliştirmişler ve mükemmelleştirmişlerdir. Bu sebepten, Özkent Minaresi Orta Asya mimarlığında yeni bir görünüşdür. İki minarenin inşaat tarihleri henüz tam olarak tespit edilmemiştir. Fakat yapılar arasındaki umumî hatlar Özkent Minaresinin Burana Minaresinden hemen sonra inşa edildiğini ortaya koymaktadır.

Minarenin günümüzdeki görünüş şekli ilk görünüşünden daha farklıdır. Çünkü 1920'li yıllarda minare keyfi olarak yükseltilmiştir. Yani üstteki eski örmenin bir kısmı kaldırılıp yerine şimdiki tuğla ile sekiz taklı fener yapılmıştır. Aynı zamanda tabanın restorasyonu da yapılmıştır. Minare yaklaşık iki metrelik derinlikte yerleştirilmiş büyük bir temelin üzerinde bulunmaktadır. Temel dikdörtgen şekillidir, 8,8-9 metre ölçüsündedir. Minare tabanının çapı 8,52 metredir, üst çapı 6,20 metredir. Temel kireçli moloz taşlarından lös harcıyla yapılmıştır²³⁶.

Özkent Minaresi tip olarak yuvarlak-oktogonal grubuna aittir. Ganç harcı ile tamamıyla tuğladan yapılmıştır²³⁷. Minarenin restorasyondan sonraki yüksekliği 27,40 metredir. Daha önce 18,76 metre idi. Minarenin silindir gövdesinde çeşitli boyuttaki tuğlalardan yapılmış figür örmeli 12 tane yatay kuşak muhafaza edilmiştir.

Minarenin süs motiflerinin sanatsal ve teknik üslupları Burana'dakine göre daha çeşitlidir. Minarede bir tane bile düz kaplamalı kemer yoktur, hepsi nakışlıdır. Ajur örmenin geniş ve ince kemerleri, kenarlarında yatırırlarak döşenmiş tuğla şeritleriyle ayrılmaktadır (*Resim 7*).

²³⁶ Bu konuyla ilgili bakınız: Denike, B. P. *Iskusstvo Sredney Azii*. Moskva, 1927: 16-22; Zasıpkin, B. N. "İzuçeniye Drevnih Soorujeniy Sredney Azii", *Noviy Vostok*, 1925: X-XI, 257-270.

²³⁷ Bernştam, a.g.e., 82.

Özkent Minaresi nasıl bir fenerle tamamlandığı henüz tespit edilememiştir. Fakat araştırmacılar yapının büyüklüğüne göre minarenin en az sekiz takılı fenerle tamamlanmış olabileceğini tahmin etmektedirler²³⁸. Eski Özkent Minaresi Orta Asya mimarisinin emsalsiz eserlerindendir. Özkent ve Burana Minareleri uzun zamanlar boyunca Maverâünnehir ve Horasan'da minare yapılarına örnek olmuşlardır.

Şah-Fazıl Türbesi

XI-XII. yüzyıl Orta Asya Mimarisinin mükemmel eserlerinden biri de Celal-Abad'da Sefid Bulend köyünde bulunan Şah-Fazıl türbesidir (*Resim 11*). Bu eser daha XIX. yüzyılın sonundan başlayıp araştırmacıların ilgi konusu olmuştur. Türbenin inşa tarihi henüz kesin olarak tespit edilmemiştir. Türbenin içinde bulunan pek çok yazı günümüze kadar ulaşmış fakat okunmamıştır. Büyük ihtimalle bunların birisinde yapı tarihi belirtilmiş olmalıdır.

A. N. Bernştam yerli halk arasında bulunan efsaneyi ve XIII. yüzyıl müellifi Cemal Karşı'nın verdiği rivayeti esas alarak türbenin yapılışının XIII. yüzyılda olduğunu belirtmiştir²³⁹. Ayrıca ona göre, türbenin süsleme motiflerinde daha çok Moğol dönemi kültür eserlerinde bulunan dekorasyona benzerlikler mevcuttur. Yapının dış tarafında dekorun olmayışı ve iç kısmın resimlerle süslenmesi gibi özellikler, genel olarak göçebelerin bulunduğu bölgelerde Moğollar sonrası türbelerde de devam etmiştir²⁴⁰.

Diğer taraftan Orta Asya mimarlığı araştırmacısı B. N. Zasıpkin, türbenin yapı tarzını ve mimarî şekillerini tahlil edip, mukayeselere ve tarih

²³⁸ Nusov, 1971: 29.

²³⁹ Bernştam, 1950: 94-95.

²⁴⁰ Bernştam, a.y.

incelemelerine başvurarak türbenin inşaatının XI. yüzyıla ait olduğunu ileri sürmüştür²⁴¹.

Türbenin kendine has mimarî yapısı ve iç dekorasyonunun süsleme tarzı, Şah Fazıl Türbesinin diğer Orta Asya mimarî eserlerinin arasında ayrı bir yer tutmasını sağlamıştır.

Türbenin yüksekliği 15,37 metredir. Türbede pencereler bulunmayıp iki tarafı da baştan başa duvardır. Batı tarafında küçük bir duvar bulunmaktadır. Kuzey tarafında iki tane küçük kapı ve ağaç parmaklı büyük bir pencere yeri bulunmaktadır. Türbeye dışarıdan bakıldığı zaman tamamı yekpare taştan yapılmış gibi bir intiba uyanır. Kübik dört duvar üzerine tromp bölgesi olarak sekizgen bir kat ve onun üzerindeki kubbe üç basamak hâlinde basık bir koni biçiminde nihayetlenmektedir. Düz tuğla yapının bu kadar sade dış görünüşüne karşılık içi, şaşılabilecek bir süsleme âhenği göstermektedir. Kubbe ile örtülü iç mekânın duvarları, eşine az rastlanan sağlam bir mimarî dekor anlayışıyla hayret uyandırmaktadır. Süsleme tiplerinin büyük çeşitliliği, resimlerin zarıflığı, onların duvardaki âhenkli yerleşimi ve kusursuz teknik yapısı Şah Fazıl Türbesini Orta Asya mimarlığının meşhur eserleri ile aynı sıraya koymaktadır. Şah Fazıl Türbesi tuğlaları, bazı motifleri ve bazı üslup özellikleri bakımından Özkent'in Ortanca Türbesine benzemektedir.

Manakeldi Kervansarayı

Fergana sıradağlarının doğu yamaçlarında, Fergana'dan Yassı Boğazı üzerinden Tanrı Dağları'na giden eski yolun üzerinde, Manakeldi ırmağının sol kıyısında bulunan, yerli halk arasında Çaldıvar adıyla bilinen bir yapının harabesi bulunmaktadır. Bu eser hakkında ilk ilmi bildiri

²⁴¹ Zaspkin, a.g.e.

arkeolog A.N. Bernştam tarafından yapılmıştır²⁴². Bernştam Çaldivar'ı 1949'da inceleyerek detaylı bilgiler elde etmiştir. 1960'da arkeolog P. N. Kojemyako tarafından Çaldivar'ın daha detaylı bir incelemesi yapılmıştır. O, ilk defa kervansarayın restorasyonunu yapma teşebbüsünde de bulunmuştur. Bernştam bu yapının inşa tarihini VII-VIII. yüzyıllar olarak göstermiştir. Kojemyako ise inşaat malzemelerine, mimarî üslubuna, stil ve diğer özelliklerine dayanarak kervansarayın XI-XII. yüzyıllarda yapıldığı kanaatine varmıştır²⁴³. Kojemyako'nun kervansaray yapımını Bernştam'dan onbir sene sonra incelemesi ve arkeoloji ilminin daha son bilgilerine dayanarak, inşa tarihini XI-XII. yüzyıllar olarak tarihlendirilmesi bize göre daha makbul görünmektedir ve bundan dolayı biz bu eseri Karahanlı eserleri arasında göstermekteyiz.

Kervansaray düz ve kuru bir sahada bulunmaktadır. Ana cephe kuzeye bakmaktadır. Bu cephede duvar, düşey göfreler ile parçalara ayrılmıştır ve tek giriş olan muazzam portalin masifliğini açık bir şekilde göstermektedir. Kervansarayın duvarları, köşelerinde yuvarlak masif kuleler ve duvarlar ortasında büyük dikdörtgen pilonlarla sağlamlaştırılmıştır.

Plan olarak kervansaray kare şeklinde olup 64x64 metre ölçüsündedir. İçinde çeşitli büyüklükte 54 oda bulunmaktadır. 30'dan fazla oda ışık geçiren fenerli kubbeler ile kaplanmıştır. Yaklaşık 20 tane dikdörtgen biçimli oda ışık geçiren deliklere sahip tonoz şeklindeki çatı ile kaplanmıştır. Bütün odalar birbiriyle kapılar ve koridorlar ile bağlanmaktadır. Yapı plânının tam ortasında 25x25 metre ölçüsünde açık avlu bulunmaktadır. Avlu hayvanları barındırmak için kullanılmaktaydı. Giriş kapısının yanındaki birkaç oda da muhafızlar için ayrılmıştı. Açık avlunun etrafındaki dört adet köşe barınaklarda yağmurlu ve karlı havada

²⁴² Bernştam, A. N. *Istoriko-Arheologičeskiye Očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya. MIA, No 26. Moskva-Leningrad, 1952: 107-114.*

²⁴³ Kojemyako, P. N. "Karavan-Saray na Reke Manakeldi", *Trudi FPI, Vip. 26 (Arhitektura i Stroitelstvo)*. Frunze, 1963.

atlar ve develer bulundurulurdu. Kervansarayda misafir odası, mutfak, mescit, mahzenler vs. bulunmaktaydı.

Sağlamlaştırılmış duvarlara, kulelere ve koridorlara göre, Çaldıvar Kervansarayı müdafaa fonksiyonu da yapan bir yapı idi. Bernştam'ın dediği gibi, bu harabe Tanrı Dağlı hükümdarların himayesi altında Ferganalı ustalar tarafından yapılan, müstahkem bir ribat-kervansaray idi²⁴⁴. Bu tür Karahanlı kervansarayların mimarisi ve plânları Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları'nın yaptırdığı kervansaraylar için temel oluşturmuş ve sonraları onlar tarafından daha da geliştirilmiştir²⁴⁵.

Oş Şehrindeki Tarihî Eserler

Fergana'nın diğer şehirlerinden farklı olarak Oş'ta Karahanlılar döneminden kalma çok az eser muhafaza edilmiştir. Ünlü arkeolog Bernştam'a göre, "Yeni binalar altında eski Oş şehri tamamen kayıp olmuştur"²⁴⁶. Oş şehrinin Süleyman Too Dağı'nın (Bara-Kuh) yamacında yerleşmiş Ortaçağ mezarlarından "Güristan" çok iyi muhafaza edilmiştir. Karahanlı dönemine ait Ortaçağ Oş hamamına daha önce işaret edilmiştir (*Resim 10*). Şehrin merkezinde bulunan bu gösterişli dağın eskiden beri kutsal bir yer olarak kabul edildiği bilinmektedir (*Resim 8*). Son dönem kaynaklarında bu dağ ile ilgili Müslüman evliyalarının mezarları hakkındaki bilgiler ilk sıralarda yer almaya başlar. Onlardan Cemal (ü'd-Din) Karşi Mülhakatü's-Surah adlı eserinde şunları söyler: "Oş'ta iki tane küçük dağ vardır. Bunlar: Baraka ve Hanaftır. Baraka'nın yanında evliya ve müminlerin mezarları ve yanında da Süleyman b. Da'ud'un veziri Asaf b. Burhiya'nın mezarı bulunmaktadır"²⁴⁷. IX-X. yüzyıllarda bu dağın üstünde nöbet kalesi bulunuyor idiyse de, sonraları Karahanlılar'ın ve XIV. yüzyılın ilk yarısındakiler dahil olmak üzere asilzâdelerin mezarları yer almaya

²⁴⁴ Bernştam, 1952: 112.

²⁴⁵ Aslanapa, a.g.e., 144.

²⁴⁶ Bernştam, 1951: 34.

başlar. Oş şehri Ortaçağda çok meşhur olup, bu şöhreti sonraları da devam ettirmiştir ve ona “Hayrül-Büldan” adı verilmiştir. Yerli halk arasında onun iklimi, serveti, güzelliği, kutsallığı hakkında çeşitli rivayetler nesilden nesle nakledilmiştir. Bu rivayetlere göre Taht-ı Süleyman Dağı’nda güya Süleyman Peygamberin kabri bulunuyordu. Bu tür rivayetler yerli şeyhler tarafından üretilmiş hadisler ile de destekleniyordu. Bu mevzu hadislerden birine göre, güya Oş şehri Süleyman Peygamber tarafından ziyaret edilmiş ve orada onun taştan yapılmış tahtı bulunmaktaydı (yani Taht-ı Süleyman).

Süleyman Dağı Orta Asya’da yaşayan insanların kutsal kabul ettikleri bir yer olma özelliğini her zaman korumuştur. 1885 yılında eski Fergana tarihinin ilk araştırmacısı N. İ. Veselovskiy tarafından dağın doğu yamacında Arapça bir yazı bulunmuştur. Yazıda iki defa H. 329 (M. 941) tarihi ve Samanoğlu Nasr b. Ahmed’in adı geçmektedir²⁴⁸. Maalesef, yazının baş kısmı sonradan yapılmış olan türbenin duvarıyla kapatılmıştır. Yazıdan, bu dağın Samanoğlu hükümdarlarından Nasr b. Ahmed tarafından da kutsal kabul edilerek ziyaret edildiği anlaşılmaktadır. Bu yazının bir kısmı günümüzde de Babür’ün Evi olarak bilinen türbenin arkasında muhafaza edilmektedir.

Hicri 902’de (M. 1496) Timur oğullarından Babür Şah burada bir hücre yaptırmıştır²⁴⁹. Bu hücre hakkında Babür şunları söyler: “Kalenin güneydoğusunda Bara-Kuh adlı güzel bir dağ vardır. Bu dağın üzerinde Sultan Mahmud Han (amcası G.A.) bir hücre yaptırmıştı. Onun aşağısında, dağın bir çıkıntısında ben de 902’de eyvanlı bir hücre yaptırđım. Onun hücresi benimkinden yükseklerde olmasına rağmen benim hücrem daha iyi bir yerde konulmuştur ki, bütün şehir ve civarları onun altındadır”. Babür Şah’ın tasvir ettiği bu hücre halk arasında

²⁴⁷ Camâl (al-Dîn) Karşî, Abu’l-Fadl b. Muhammad. “Mulhakat al-Surah”, (148), *M/STsA*. Taşkent, 1988: 148.

²⁴⁸ Zapnevskiy, Yu. A. *Oşskoye Poseleniye k Istorii Ferganı v Epohu Pozdney Bronzy*. Bişkek, 1997: 112-113.

Babür'ün "ek evi" diye anılmıştır (*Resim 9*). Bazen de Hazret-i Süleyman Peygamberin mescidi veya mezarı diye zikredilmiştir. Bu durum bir yandan halk arasında eskiden beri şehir etrafında efsanevi bir tarihin oluşturulması, bir yandan da şehrin ekonomik kudreti, güzelliği, yapıları, evliya ve hanedan mensuplarının mezarları ile birlikte şehrin bölgedeki şöhretini artırmış ve XX. yüzyılın başına kadar şehri âdeta bir mübarek yer ve ziyaret merkezi hâline getirmiştir.

²⁴⁹ *Babur-Name (Zapiski Babura)*, Red. Azimcanova S. A. Taşkent, 1993: 30.

SONUÇ

Görüldüğü gibi ortaçağ Fergana medeniyeti buraya yerleşen göçebe kabilelerin özgün ve asırlarca devam eden gelenekleriyle, burada yaşamakta olan yerli halkın yerleşik tarım gelenekleri esası üzerinde meydana gelmiştir. Göçebe Türk kabilelerin gelmesiyle bölge medeniyetinde yeni, önemli bir kültür safhası açılmış, yeni kültür gelenekleri ortaya çıkmıştır. Göçebe Türklerin yerleşmesi şehir ve kasabaların hızlı bir şekilde büyümesine ve artmasına sebep olmuş ve iki kültürün birbirine nüfuz etme ve tesir sürecini hızlandırmıştır. Bu süreç IX-XII. yüzyıllarda yalnızca hayvancılık alanına inhisar etmemiş, şehir ahalisinin de tamamıyla Türkleşmesine sebep olmuştur. Bu özellik bölgede İslamiyetin yayılması ve sonra devlet dini haline gelmesiyle, IX-XII. yüzyıllarda meydana gelen Karahanlı-Türk İslam kültür safhasında daha net bir şekilde kendini göstermiştir.

Orta Asya topraklarında güney ülkelerini kuzey ile, batı ülkelerini doğu ile birleştiren ticaret yolları kavuşurdu. Bu koşullardan dolayı Orta Asya halkları eski zamanlardan beri büyük komşuları olan Hindistan halkı, Çin, Uzak Doğu, Rusya, Kafkasya, Yakın ve Orta Doğu halkları ile derin ve sıkı bir siyasî, ekonomik ve kültürel münasebetler içinde bulunuyordu. Bu bağlantılar sadece bu ülke halklarının ilim ve kültürünün karşılıklı olarak gelişmesinde olumlu tesir bırakmayıp, aynı zamanda dünya medeniyetinin, dünya ilim ve kültürünün gelişmesinde de önemli rol oynamaktaydı.

Orta Asya topraklarından geçen Büyük İpek Yolu'nun üç kolunun arasında Fergana kolu en önemlisiydi. Fergana Büyük İpek Yolu'nun önemli sahası olarak yüzyıllar boyunca muhtelif dil, din, sanat ve kültür mensuplarının, tüccar, asker, elçi ve misyonerlerin buluştuğu geçit noktası olmuştur ki, burada daimi ticaret mübadelesi yapıldı. Ticaret malları

dışında Büyük İpek Yolu ilginç ve fevkalade fikirlerin yayılışına hizmet ederdi. Fikirler mübadelesi politikayı, aile ilişkilerini, felsefe, dini etkilediği gibi, aynı zamanda sanat, mimarlık, tarım ve sanayi üzerinde de derin izler bırakmaktaydı. Netice olarak, bütün bu şartlar şehirler ve çevrelerinin gelişmesinin temelini oluşturmuştur ve bütün bu hadiselerin sentezi olarak özgün, emsalsiz bir büyük güç ve cazibe kuvvetine sahip Fergana medeniyeti ortaya çıkmıştır.

IX-X. yüzyılların Fergana Vadisi, İslam coğrafyacıları tarafından detaylı bir şekilde tasvir edilmiştir. Eğer yazılı kaynaklar Arap fütühatı sırasındaki Fergana hakkında Kasan, Ahsiket, Urest ve Hocent olmak üzere sadece dört şehirden söz etmelerine karşılık, X. yüzyıl coğrafyacıları artık Fergana'da bulunan kırk şehri saymaktadır. Yani, ilk zamanlarda şehirlerin bayındırlığına büyük zarar veren Arap fetihleri , aynı zamanda bunların kılık-kıyafetlerinin büsbütün değişmesinde de büyük etken olmuştur. Bölgenin İslam sancağı altına girmesi, dolayısıyla bir merkezden yönetilen muntazam Hilafet kuruluş sistemine bağlanması, kültürel ilişkilerin ilerlemesine, ticaretin ve zanaatın gelişmesine yol açarak Orta Asya'nın IX-X. yüzyıllarda meydana gelen ikinci şehirleşme döneminde önemli rol oynamıştır.

Fergana Vadisi'nde çeşitli ırklara mensup bir çok kavmin yaşadığından söz edilmiştir. İncelenen belgeler gösteriyor ki, Fergana bölgesinde yaşayan etnik grupların arasında Türk unsuru daha Usunlar devrinden başlayıp etnik kimliğini koruyarak ayrı bir yer tutmuş ve gittikçe daha geniş topraklara yayılmıştır. Türk etnik tipi giderek istikrar bulmuş olup Fergana'nın çağdaş Türk etnik gruplarının yani, Ferganalı Özbek ve Kırgızların vs. atalarının oluşumunun temellerini atmıştır. Bu etnik süreç incelemekte olduğumuz yüzyıllarda, özellikle Karahanlılar döneminde daha yoğun bir şekle gelerek, bölgenin tamamıyla Türkleşmesiyle ve Türk dilinin galebesiyle sonuçlanmıştır.

Fergana Vadisi Orta Asya'da tarım kültürünün inkişaf ettiği en eski yerleşim bölgelerindendir. Coğrafik konumu, mükemmel iklimi, verimli toprakları, zengin bitki ve hayvan varlığı, çok sayıdaki nehirleri bölgedeki yüksek tarım kültür geleneğinin zengin kaynağı olmuştur. Kaynaklarda hemen hemen bütün şehirlerin etrafında, mesela Ahsiket, Kuba, Oş, Kasan, Vanket, Huvakand, Riştan, Renced, Tesnahorta, Zarkan vs. ekin tarlaları ve bostanların bulunduğu görülmektedir.

Fergana Vadisi'nin bozkırla hudut bölgelerine gelince, burada yarı göçebe Karluklar, Kırgızlar, Çiğiller, Yağmalar, İlaklar vs. yaşamaktaydı. Bu boyların temel ve önde bulunan işi göçebe hayvancılık olmakla birlikte belirli ölçüde tarım, ticaret, zanaat, ve sanayi ile de uğraştıkları belli olmaktadır.

IX-X. yüzyıllarda Maveräünnehir ve Fergana bölgesi ekonomik inkişaf alanında büyük gelişmeler kaydetmeye başlamıştır. Madencilikte olan gelişmeler ve iş verimi sadece teknoloji alanındaki başarılar ve çalışma şartlarının değişmesi yoluyla olmayıp, eskiye göre işletilen ocak sayılarının çoğaltılması ve madencilik ile uğraşanların sayısının artmasına da bağlı olmuştur. X. yüzyılda Maveräünnehr'in başlıca vilayetleri ekonomik açıdan zamanına göre sadece Orta Asya için değil, Ön Asya için de gelişmiş ve ileri bölgeler arasında yer almaktaydı.

Arap Hilafetine ait diğer ülkeler arasında Fergana çeşitli yer altı servetleriyle zengin bir bölge olarak bilinmekteydi. Bu dönemlerde Fergana, gümüşün ve altının çok bol istihsal edildiği bir ülke idi. Samanoğulları döneminde Fergana siyasî olmaktan ziyade, bölgede ekonomik rol oynamıştır; ve araştırmalar gösteriyor ki, bu inkişaf XIII. yüzyıla kadar hiçbir zaman düşmemiştir, hatta bazı dallarda en az bir buçuk asır boyunca bir yükseliş meydana geldiği göze çarpmaktadır.

IX-XII. yüzyıllarda Orta Asya vilayeti tarım ve sanayi bitkilerinin durumuna göre ihtisaslaşmaktaydı: Merv vahasında teknik kültürler ve onunla ilgili zanaat dalları hakim durumda idi. Zerevşan ve Kaşka Derya bölgeleri karışık ziraat ekonomisini temsil ediyordu, fakat tarım kültürü daha üstün durumda idi. Bozkırla sınır olan bölgelerde (Ürgenç, İsficap, Şaş...) deri sanayii gelişmişti ki, burada kullanılan bütün hammaddeler göçebeler tarafından sağlanmakta idi. Bu bölgeler arasında Fergana, daha çok yer altı sanayi merkezi olarak yer almaktaydı. Fergana şehirlerinde silahlar, tarım ekonomisiyle ilgili araçlar ve bakır kapkacaklar üretilirdi. Söz konusu uzmanlaşma şehir ve köy çevresi arasında büyük bir mal mübadelesinin gerçekleşmesine yol açmaktaydı.

IX-XII. yüzyıllar Ferganası çömlekçiliğin geliştiği parlak bir dönemdir. Burada gelişen dökme çanak-çömleği imal tekniği kalitesi ile kendini göstermekte ve benzerlerine göre daha ileri bir örneği teşkil etmekteydi. Ayrıca eşyaların şekillerinde Orta Asya'ya özgü genel hatların ve tarzın ortaya çıkmaya başlaması dikkati çekmektedir ki, bu durum bölgede köklü ve düzenli bir zanaatın tesis edildiğini, seri kapkacaklar imalatı olduğunu, çiniciliğin iç ticarete başlıca bir zanaat kolu olarak yer aldığını göstermektedir.

Demircilik, çömlekçilikle birlikte camcılık da bölge zanaatları arasında en önemli ve ileri dallardan idi. Camdan mutfak eşyaları, kapkacaklar, parfüm şişeleri, terazi taşları, kimya kapkacakları, ucuz süs eşyaları ve lambalar yapılırdı. Devrin bu daldaki yeniliği küçük disk şeklinde pencere camlarının üretilmeye başlamasıydı.

IX-XII. yüzyıllar Ferganası daha çok tarım bölgesi ve madencilerin, zanaatçıların iş merkezi olarak yer almaktaydı. Fakat aynı zamanda Ferganalılar yerleşik hayat yaşamalarına rağmen daha verimli ve yoğun bir şekilde hayvancılık yapan halklardan idi. Beslediği hayvanların

arasında birinci sırada koyun, büyük baş hayvanlar ve sonra atlar gelmekteydi.

Bu dönem, Orta Asya'da ekonominin çok geliştiği ve mustakil devletlerin ortaya çıktığı bir dönemdir. İşte bu faktörler Orta Asya halklarının ilim ve kültürünün hızlı ve kuvvetli bir şekilde yükselişine uygun ortam yaratmıştır ki, bu kültür tarihi gelişme sonucu meydana gelen büyük yaratıcı potansiyele ve özgünlüğe sahip yüksek vasıflı bir kültürdür. Orta Asya kültürü (ve dolayısıyla Fergana kültürü) her zaman İran, Arabistan, Hindistan ve öteki komşu ülkelerdeki kültür hareketleri, ilim ve kültür çevrelerine de bağlı olmuş ve onlarla çeşitli kültürel ilişkilerde bulunmuş olup, karşılıklı olarak birbirlerini etkilemişlerdir.

Fergana, Kaşgar, Yedisu vs. bölgelerinde 350 sene içinde güçlü bir devletin kuruluşu ve Türk boylarının hızlı bir şekilde yerleşik hayata ve şehir medeniyetine geçiş süreci sırasında Türk boyları arasında yaygın bir ortak dil ve yazılı kültür birliği ortaya gelmiştir. Eski Karluk hakimiyeti altındaki toprakların, Samanoğulları topraklarının ve diğer mustakil Türk yönetimlerinin Karahanlı devletinin bayrağı altında birleştirilmesi en eski zamanlardan beri çeşitli münasebetler içinde bulunan Orta Asya ve Doğu Türküstan'ın ekonomisinin, zanaat, iç ve dış ticaret ilişkilerinin şiddetli gelişmesine yol açarak yeni şehirlerin meydana gelmesi için, ilim, kültür ve sanatkarlığın gelişmesi için uygun sosyo-ekonomik iç şartları hazırlamıştır.

IX-XII. yüzyıllar Yakın Doğu ve Orta Asya halklarının kültürünün çok geliştiği bir dönemdir. Söz konusu devirlerde Orta Asya kültürünün gelişmesi en çok ilim alanında görülmektedir. Bölgede İslamiyetin yayılması ve devlet dini haline gelmesiyle özellikle IX-XII. yüzyıllarda Orta Asya kültür hayatında büyük bir inkişaf gözlenmektedir. Maverâünnehir ve Yedisu bölgeleri İslam medeniyetinin, İslam bilgeliğinin, kuzeydoğuya doğru ileri karakolu görevini üstlenmiştir. Söz konusu devirde çalışmaları ile tabii bilimler ve sosyal bilimler alanlarında derin iz bırakan Orta Asyalı

bilim adamlarının sayısı pek çoktur. Bu devir ilim alemine ve dünya medeniyeti hazinesine el-Harezmi, Ahmed el-Fergani, el-Farabi, İbni-Sina, Ebu Rayhan el-Biruni, Yusuf Balasaguni, Mahmud Kaşgari, vs. gibi fikir aleminin birçok gerçek istidatlarını hediye etmiştir.

Fergana Vadisi ise Orta Asya'da Sır Derya havzasında bulunan bir bölgedir. Meşhur el Fergani, Hamid el-Hidr Ebu'l-Mahmud el-Hocendi, Ebu Bekir el-Kasani, Kazihan el-Hasan el-Özkendi, Ali b. Ebi Bekir el-Merginani, Edip Ahmed Yukneki vb. alimlerin doğduğu, büyüdüğü ve tahsil-terbiye gördüğü bir mntıkadır. Söz konusu bölgede yetişen bu alimler sadece bulunduğu çevrede ilim, tahsil-terbiye işleriyle uğraşmamışlar, devirlerinin en büyük ilim ve kültür merkezleri olan Bağdat, Rey, İsfahan, Şam vb. şehirlerde de çalışarak, dünya medeniyetinin gelişmesi için büyük katkılarda bulunan İslam medeniyetinin en büyük temsilcileri, onurlu koruyucuları olmuşlardır.

Söz konusu devirler, aynı zamanda Türk-İslam Mimarlığının da doruk noktasına ulaştığı bir dönem olmuştur. Fergana tarihinin özellikle XI-XII. yüzyıl Karahanlı döneminde bazı şehirlerde anıtsal yapılar inşa edildiği görülmektedir. Bunlar: Özkent şehrindeki Karahanlı hükümdarlarının türbeleri, Özkent minaresi, Şah Fazıl Türbesi, Manakeldi Kervansarayı, Oş şehrindeki tarihî eserlerdir. Bu abidevi yapılar ortaçağ Türk-İslam mimarlığının gelişmesini, özellikle Karahanlı dönemi mimarlığının gelişmesini çok güzel bir şekilde ortaya koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDURAZAKOV, A. A., Bezborodov M. A. ve ZADNEPROVSKIY Yu. A.
Steklodeliye Sredney Azii v Drevnosti i Srednevekovye, Pod. red.
 Akademika Bezborodova M. A. Taşkent: 1963, Izdatelstvo AN
 UzSSR.

AGACANOV, S. G.

Oçerk Istorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii v IX-XIII vv. Aşhabad:
 1969, Ilım Neşriyatı.

AHMEDOV, B. A.

*"Epoha Ibn Sini", Abu Ali Ibn Sino i Yego Epoha (Sbornik Statey) k
 1000 Letiyu so Dnya Rojdeniya*, Otv. Red. Negmatov N. N., AN
 TacSSR, 1980, Institut Istorii im. A. Donişa. 36-39.

AHRAROV, I.

*"Arheologičeskiye İssledovaniya Gorodişa Ahsiket v 1960g.",
 Obşestvenniye Nauki Uzbekistana*, 1962(a), 5-8 (No:8). Taşkent:
 1962a, AN UzSSR. 54-58.

*"Arheologičeskiye Raskopki v Şahristane Gorodişşa Kuva", Inst.
 Mater.Kulturi Uzbekistana*, vip. X. Taşkent: 1973a, AN UzSSR. 58-
 65.

*"Kirpiçobjigatel'naya Peç na Starom Gorodişşe Kuva", Institut
 Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, vip. III. Taşkent: 1962b, AN
 UzSSR. 80-86.

*"Srednevekoviy Steklyanniy Bokali iz Kuvi", Izvestiya AN
 UzSSR, 1960, Seriya Obşestvennih Nauk*, No: 4, 22-28.

ALEUOV, U.

Stanovleniye i Razvitiye Pedagogičeskoy Mıslı v Karakalpak- stane.

Nukus: 1996, Bilim Neşriyatı.

AMANBAYEVA, B. E.

“Srednevekovaya Banya-Hamam v Oşe”, *Izuçeniye Drevnego i Srednevekovogo Kirgızstana*, vıp.I, Gosudarstvennaya Direktsiya “Oş-3000” pri Pravitelstve Kirgızskoy Respubliki. Bişkek: 1998, Muras. 44-45.

AMİNCANOVA, M.

“Srednevekovıye Steklyanniye Sosudı iz Muzeev Taşkenta i Samarkanda”, *Institut Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, vıp.III. Taşkent: 1962, AN UzSSR. 87-100.

ANARBAYEV, A. A.

“Rabotı na Gorodişşe Ahsıket”, *Arheologičeskiye Otkrıtiya 1981 Goda*. Moskva: 1983, Nauka. 450.

ANARBAYEV, A. A. ve Ahrarov İ.

“Banya Srednevekovogo Ahsıketa”, *Institut Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, vıp. 25. Taşkent: 1991, AN UzSSR.

ARİSTOV, N. A.,

“Zametki ob Etničeskom Sostave Tyurkskih Plemen i Narodnostey i Svedeniya ob İh Çislennosti”, *Jivaya Starina*, god VI, 1896, vıp. III-IV, 277-456.

ASLANAPA, Oktay.

Türk Sanatı. İstanbul: 1993, Remzi Kitabevi.

Türk Sanatı I, Başlangıçtan Büyük Selçukluların Sonuna Kadar.
İstanbul: 1971, Milli Eğitim Basımevi.

Babur Name. (Zapiski Babura),

Red. Azimcanova S. A. AN Respubliki Uzbekistan. Taşkent: 1993,
Glavnaya Redaktsiya Entsiklopediy.

BAGIROVA, S. G.

*Soçineniye "Tatimma Sivan al-Hikma" al-Beyhakî Kak Obrazets
Srednevekovogo Entsiklopedičeskogo Spravočnika.* Taşkent: 1987,
İzdatelstvo Fan AN UzSSR.

AI-BAĞDADI, İsmail Paşa b. Muhammed.

Hadiyat al-Arifîn, Asmâu al-Muallifîn va Asâru al-Musannifîn.
İstanbul: I, 1951; II, 1955.

*İzâh al-Maknûn fi'z-Zeyli alâ Kaşf al-Zünûn an Asâmi al-Kutub va'l-
Funûn.* İstanbul: I, 1945 (1364), II, 1947 (1366).

BARTOLD, V. V.

"Fergana", *İslam Ansiklopedisi.* İstanbul: 1993, Milli Eğitim Basımevi.
IV, 558-565.

"Hlopkovodstvo v Sredney Azii", Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1).*
Moskva: 1963, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı. 434-449.

Kirgızı. İstoričeskiy Oçerk, Bartold V. V., *Soçineniya, T. II(1),* Moskva:
1963, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı. 473-543.

İstoriya Turkistana, Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1).* Moskva:
1963, İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı. 109-169.

"İzveçeniya iz Soçineniya Gardizi "Zayn al-Ahbar", Bartold, V. V. *Soçineniya, T. VIII*. Moskva: 1973, Nauka. 23-62.

"K Voprosu o Yazıkah Sogdiyskom i Toharskom", Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II (2)*. Moskva: 1964, İzdatelstvo Nauka. 461-471.

Moğol İstilasına Kadar Türkistan. Haz. H. D. Yıldız, Ankara: 1990, Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

"Narodnoye Dvijenije v Samarkande v 1365 g", Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II(2)*. Moskva: 1964, İzdatelstvo Nauka. 362-380.

Oçerk İstorii Semireçya, Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*. Moskva: 1963, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı. 25-109.

Oçerk İstorii Turkmenskogo Naroda, Bartold V. V., *Soçineniya, T. II,(1)*. Moskva: 1963, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı. 547-627.

Oçerk Kulturnoy Jizni Turkistana, Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (1)*. Moskva: 1963, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı. 169-433.

"O Hristianstve v Turkistane v Domongolskiy Period (po povodu Semireçenskih nadpisey), Bartold, V. V., *Soçineniya, T. II, (2)*. Moskva: 1964, İzdatelstvo Nauka. 265-302.

Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler. Haz. K. Y. Koprman, A. İ. Aka. Ankara: 1975, Kültür Bakanlığı Yayınları.

"Otçet o Poyezdke v Srednyuyu Aziyu s Nauçnoy Tselyu 1893-1894 gg." Bartold, V. V., *Soçineniya, T. IV*. Moskva: 1966, İzdatelstvo Nauka. 21-91.

-----,
 "Sır Derya", *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 1993, Milli Eğitim Basımevi. X, 566-568.

-----,
Ulugbek ve Zamanı. Çev. İ. Aka. Ankara: 1997, Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

----- ve Köprülü M. F.
İslam Medeniyeti Tarihi. Ankara: 1957, Semih Ofset Matbaacılık.

BAYTUR, A.

Kırgız Tarihinin Lektisyalari. Bişkek: 1992, Mamlekettik Uçkun Kontsemi, I-II.

BELAZURİ,

Fütühu'l-Büldan, Çev. Mustafa Fayda. Ankara: 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

BELENİTSKIY, A. M., Bentoviç İ. B. ve Bolşakov O. G.

Srednevekoviy Gorod Sredney Azii. Leningrad: 1973, İzdatelstvo Nauka, Leningradskoye Otdeleniye.

BERNŞTAM, A. N.

Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii. Frunze: 1941, İzdatelstvo Kom. Nauk pri Sovete Narodnıh Komissarov KirSSR.

-----,
Arhitekturniye Pamyatniki Kirgizii, IMK. Moskva-Leningrad: 1950, İzdatelstvo AN SSSR.

-----,
 "Banya Drevnego Taraza i Yego Datirovka", *TOVE, II*, Leningrad: 1940, İzdatelstvo Nauka, Leningradskoye Otdeleniye.

Başnya Burana, Pamyatniki Arhitekturi Kirgizstana. NPS. Frunze, 1946.

Drevnyaya Fergana (Naučno-Populyarniy Oçerk). Taşkent: 1951, Izdatelstvo AN UzSSR.

Istoriko-Arheologičeskiye Oçerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya. MIA No 26. Moskva-Leningrad: 1952, Izdatelstvo AN SSSR.

Istoriko Kulturnoye Proşloye Severnoy Kirgizii po Materialam Bolşogo Çuyskogo Kanala. Frunze, 1943.

Oçerk Istorii Hunnov. Leningrad: 1951, Nauka.

Pamyatniki Starını Talaskoy Dolını. Istoriko-Arheologičeskiy Oçerk. Alma-Ata: 1941, Kazahskoye Obyedinennoye Gosudarstvennoye Izdatelstvo.

BERTELS, Ye. E.

Kabus Name. Moskva: 1958, Izdatelstvo Vostoçnoy Literaturı.

BIÇURIN, I.

Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena, Moskva-Leningrad: 1950-1953, Izdatelstvo AN SSSR, I-III.

BILHAN, Saffet.

"900 Yıllık Bir Türk Eğitim Kurumu Buğra Han Tamgaç Medresesi Vakıf Belgesi", Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi. Ankara, 1982: XV, No: 2. 117-124.

“Tıp Okulu Niteliğinde, 10 Yüzyıllık Türk Hastanesi Vakıf Belgesi”,
Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. Ankara, 1982, XV, No: 2,
 125-130.

Al-BİRÜNİ, Abu Rayhan Muhammad b. Ahmad.

Geodeziya. Al-Birunî Abu Rayhan, *İzbranniye Proizvedeniya*, T. III.
 Taşkent: 1966, Izdatelstvo Fan AN UzSSR.

Sobraniye Svedeniy Dlya Poznaniya Dragotsennostey. (Mineralogiya).
 Per. A. M. Belenitskogo, pod red. G. G. Lemmleyna, K. H. Baranova, A. A.
 Dolininay. Statyi i Primeçaniya, A. M. Belenitskogo i G. G. Lemmleyna.
 Moskva: 1963, Izdatelstvo AN SSSR.

BRIKİNA, G. A.

“K İstorii Zemledelçeskogo Naseleniya Yugozapadnih Predgoriy
 Ferganı v VI-XII vv.”, *KSİA AN SSSR*, No 122, Moskva: 1970,
 Izdatelstvo AN SSSR. 91-95.

BROCKELMANN, C.

Geschichte der Arabischen Literatur. Leiden, I, 1943; II, 1959.

Supplement. Leiden: E. J. Brill. I, 1937; II, 1938, III, 1942.

BULATOVA, V. A.

“Runičeskaya Nadpis na Hume iz Ferganı.” *Obşestvenniye Nauki
 Uzbekistana*, 1965, No: 8. Taşkent: 1963, AN UzSSR.

BULGAKOV, P. G.

Jizn i Trudi Biruni. Taşkent: 1972, Izdatelstvo Fan AN UzSSR.

 “Neizvestniy Entsiklopedičeskij Trud XII veka”, *Obşestvenniye Nauki
 Uzbekistana*, No 2, 1976, 59. Taşkent: 1976, AN UzSSR. 57-61.

----- ve Ahmedov A. A.

“Astronomiya v Sredney Azii v IX-XV vv.”, *Issledovaniya po Istorii Nauki i Kulturi Narddov Sredney Azii*. Taşkent: 1993, Izdatelstvo AN UzSSR.

BUNİYATOV, Z. M.

Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov 1097-1231. Moskva: 1984, Izdatelstvo Nauka.

CAFEROĞLU, AHMET.

Türk Dili Tarihi I. İstanbul: 1984, Enderun Kitabevi.

EI-CAHİZ.

Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri, Çev. Ramazan Şeşen. Ankara: 1988, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

-----.

Menakibu Cundu'l-Hilafe ve Fazail el-Etrak. Nşr. Van Vloten. Leiden, 1903.

CARMODY, F. J.

Arabic Astronomical and Astrological Sciences in Latin Translation. Kalifornia, 1956.

CARRA DE VAUX

“Astronomy and Mathematics”, *The Legacy of Islam*. London, 1931.

İBN AL-CAVZİ, ABU'L-FARAC ABDURRAHMAN b. ALİ b. MUHAMMAD.

Al-Muntazam fi Tarih al-Muluk va'l-Umam. Haydar-Abad, 1357-1360.

İBN AL-CAZARİ.

Ğâya al-Nihâya fi Tabakât al-Kurrâ. Mısır, 1932.

-----.

Tabakât al-Kurrâ. Mısır: 1351.

CHEIKHO, L.

The Inclination and Lattitude of Lands. Beyrout, 1908.

COHN-WIENER, E.

Turan. Islamische Baukunst in Mittelasien. Berlin, 1930.

ÇOROTEGİN, T. K.

Etniçeskiye Situatsii v Tyurkskih Regionah Tsentralnoy Azii Domongolskogo Vremeni. Bişkek: 1995, Fond Sorosa.

-----.

Mahmud Kaşgarî (Barskanî) Cana Anın "Divanu Lugatit- Türk" Söz Cıynağı (1072-1077). Bişkek: 1997, Kırgızstan.

ÇULANOV, Yu. G.

"Gorodişşe Ahsiket", *Sovetskaya Arheologiya*, 1963, No: 3.

DAVIDOVIÇ, Ye. A.

"Denejnoye Obraşşeniye v Sredney Azii v Period tak Nazıvayemogo "Serebryanogo Krizisa" (XI-XIIIvv.)", *Materialı Vtorogo Soveşşaniya Arheologov i Etnografov Sredney Azii*. Moskva-Lningrad: 1956, İzdatelstvo AN SSSR. 38-46.

-----.

"İz Oblasti Denejnogo Obraşşeniya na Territorii Ferganı", *Trudı Muzeya İstorii UzSSR*. Vıp. II. Taşkent: 1954, AN UzSSR. 39-52.

-----.

"Numizmatičeskaya Kolleksiya Leninabadskogo Oblastnogo İstoriko-Krayevedçeskogo Muzeya", *İzvestiya AN TacSSR*, 1952, *Otdele-niye Obşestvennih Nauk*, No:2. 65-82.

-----.

"Numizmaticheskiye Materialy Dlya Istorii Razvitiya Feodalnykh Otnosheniy v Sredney Azii Pri Samanidakh", *Trudy Instituta Istorii, Arheologii i Etnografii AN TacSSR*, 1954. T. XXVII, 69-117.

1968 "O Dvuh Karahanidskikh Kaganatah", *Narodnaya Azii i Afriki*, 1968. No: 1, 67-76.

"Samanidskiye Monety Kuvi", *Sovetskaya Arheologiya*, 1960, No: 2, 254-257.

"Voprosy Hronologii i Geneologii Karahanidov Vtoroy Poloviny XII v.", *Srednyaya Aziya v Drevnosti i Srednevekovye (Istoriya i Kultura)*. Moskva: 1977, Izdatelstvo Nauka. 177-187.

"Zametki po Numizmatike Sredney Azii, ç. I, (Karahani, Çagatai, Cani)", *Materialnaya Kultura Tacikistana*, 1971. vip. 2. 175-188.

ve Litvinskiy B. A.

"Arheologicheskiy Oçerk Isfarinskogo Rayona", Stalinabad: *Trudy Instituta Istorii i Arheologii AN TacSSR*, 1955. T. XXXV.

DELAMBRE, J. B. J.

Histoire de L'astronomie du Moyen Age. Paris, 1819.

DENIKE, B. P.

Iskusstvo Sredney Azii. Moskva: 1927, Iskustvo.

"Prikladnoye Iskustvo Sredney Azii", *Hudojestvennaya Kultura Sovetskogo Vostoka*. Moskva-Leningrad: 1931, Akademiya.

DUHEM, P.

Le Systeme du Monde. Paris, 1914.

ABU DULAF.

Vtoraya Zapiska Abu Dulafa. İzdaniye Teksta, Perevod i Kommentarii
P. G. Bulgakova i A. B. Halidova. Otvetstvenniy Redaktor V. I.
Belyaev. Moskva: 1960, İzdatelstvo Vostochnoy Literaturı.

İBN AL-FAKİH, AL-HAMADANİ.

Kitab al-Buldan (Compendium Libri Kitab al-Buldan), Ed. M. J. De
Goeje, Lugduni Batavorum Apud E. J. Brill, 1967. BGA, V, 365p.

İBN FAZLAN.

Seyahatname (El-Rihle), Çev. Ramazan Şeşen (İbn Fazlan
Seyahatnamesi). İstanbul: 1995, Bedir Yayınevi.

ABU'L-FARAC, (İBN al-İBRİ) GREGORIUS b. AHRON.

Tarihu Muhtasar al-Duval. Nşr. A. Salihanî. Beyrut, 1890.

FREN, H. M.

*Moneti Hanov Ulusa Çuçıyeva ili Zolotoy Ordı s Monetami Raznıh
İnıh Muhammedanskih Dinastiy*. Sankt Peterburg, 1832.

FRYE, R. N.

*The Heritage of the Central Asia, from Antiquity to the Turkish
Expansion*. Princeton, 1995.

-----,
Orta Çağın Başarısı Buhara, Çev. Hasan Kurt, Ankara: 2000, Ahmet
Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı Bilig Yayınları.

GAFUROV, B. G.

İstoriya Tacikskogo Naroda (v Kratkoy İzlojenii), T. I. Moskva:
1949, Gosudarstvennoye İzdatelstvo Politicheskoy Literaturı.

-----.

Taciki. Drevneyşaya, Drevnyaya i Srednevekovaya Istoriya. Moskva: 1972, Izdatelstvo Nauka.

GALITSKIY, V. Ya. ve Ploskih V. M.
Starinniy Oş. Frunze: 1987, İlim.

GARDİZİ, ABU SA'İD.

Zayn al-Ahbar. (Razdel Ob Istorii Horasana), Perevod s Persidskogo na Russkiy A. K. Arends. Taşkent: 1991, Izdatelstvo AN UzSSR.

GENÇ, R.

"Karahanlılar", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi.* Red. H. D. Yıldız. İstanbul: 1992, Çağ Yayınları. VI, 137-179.

Karahanlı Devlet Teşkilatı. İstanbul: 1981, Tifdruk Matbaası.

Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası. Ankara: 1997, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

GIBB, H. A. R.

Orta Asya'da Arap Fütühatı, Çev. M. Hakkı. İstanbul: 1930, Evkaf Matbaası.

GRIGORYEV, V. V.

"Neizdannıye Monetı Uygurskih Vladeltsev Maverannahra", *Uşenıye Zapiski Kazanskogo Universiteta po Otdelenıyu İstoriko-Filologičeskih i Politiko-Yuridičeskih Nauk.* 1863, Vıp. 2, Kazan, 1865. 1-15

GULYAMOV, Ya. G. (Red.), Ahunova M. A., Ziyayev H. Z. ve başk.

İstoriya Uzbekskoy SSR, I. Taşkent: 1967, Izdatelstvo AN UzSSR.

GULYAMOVA, E. D.

"O Rabotah Kulyabskogo Otryada na Gorodişşe Hulbuk v 1959 g."
Trudi Instituta İstorii AN TacSSR, 1961. T. 31.

GÜNALTAY, M. Ş.

İslam Tarihinin Kaynakları, Tarih ve Müverrihler. İstanbul: 1991,
Endülüs Yayınları.

HACI HALİFA.

Kaşf al-Zunun an Asâmi al-Kutub va'l-Funun. İstanbul: I, 1941 (1360),
II, 1943 (1362).

İBN HALLİKAN.

Vafayât al-Ayân va Anbâu Abnai'z-Zaman. Kahire, 1310h.

İBN HAVKAL, ABU'L-KASİM AL-NASİBİ.

Surat al-Ard (Opus Geographicum), Ed. M. J. De Goeje, Lugduni
Batavorum apud E. J. Brill, 1967, BGA, II, 528p.

HEYD, W.

Yakın Doğu Ticaret Tarihi, Çev. E. Z. Karal. Ankara: 1975, Türk Tarih
Kurumu Yayınevi.

Hudûd al-Alam. The Regions of the World, A Persian Geography 372 A.H.
-982 A.D. Translated and Explained by V. Minorsky with the Preface by V.
V. Barthold, Transl. from the Russian. London, 1937.

HUDYAKOV, Yu. S.

*Voorujeniye Tsentralnoaziatskih Koşevnikov v Epohu Rannego i
Razvitogo Srednevekovya*. Novosibirsk: 1991, Nauka.

AL-İDRİSİ, ŞARİF ABU'L-HASAN MUHAMMAD.

Kitâbu Nuzhat al-Muštâk fi İftrâk al-Afâk (Opus Geographicum Sive "Liber ad Eorum Delectationem qui Terras Peragrarare Studeant"), Consilio et Auctoritate E. Cerrulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci una Cum Aliis Ediderunt A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinacci, L. Veccia Vaglieri. Neapoli-Romae, 1970-1980.

İssledovaniya po İstorii, İstorii Nauki i Kulturi Narodov Sredney Azii. Pod red. P. G. Bulgakova i İ. U. Karimova, Taşkent: Izdatelstvo Fan AN UzSSR, 1993.

AL-İSTAHRÎ, ABU İSHAK AL-FARİSÎ.

Surat al-Ard (Viae Regnorum), Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967. BGA, I, 348p.

İstoriya at-Tabari, Red. Yusupov E. Yu., Hayrullayev M. M., Azimcanova S. A. ve başk. Taşkent: 1987, Izdatelstvo Fan AN UzSSR.

İZGİ ÖZKAN.

"Orta Asya'nın Türkleşmesi", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1981-1982, 12. Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, 627-640.

JUYNBOLL, Th. W.

Kadı Han Fahreddin, *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 1993, Milli Eğitim Basımevi. VI, 49.

KAFESOĞLU, İ.

Türk Millî Kültürü. İstanbul: 1975, Boğaziçi Yayınları.

KAHHALA, UMAR RIDA.

Mucam al-Muallifîn, Tarâcim Musannifî al-Kutub al- Arabiyya, Beyrut, 1957-1961. I-XV.

KAMALIDDINOV, Ş. S.

Kitab al-Ansab” Abu Sada Abdalkarima Ibn Muhammada as -Sam’ani
kak Istochnik po Istorii i Istorii Kulturi Sredney Azii. Taşkent: 1991,
Izdatelstvo Fan AN UzSSR.

KARAYEV, Ö. K.

“Istoriko-Geografiçeskiye Dannıye Soobşşayemiye Mahmud- om
Kaşgari (Po Tyan-Şanyu i Semireçyu)”, *Sovetskaya Tyurkologiya*,
1972, No: 1.

Arabskiye i Persidskiye Istoçniki IX-XII Vekov o Kirgizah i Kirgizii.
Frunze: 1968, Ilim.

Istoriya Karahanidskogo Kaganata (X-naçalo XIII vv.). Frunze: 1983,
Ilim.

Vostoçniye Avtorı o Kirgızah. Bişkek: 1991, Kirgızstan.

KARI-NİYAZOV, T. N.

Astronomiçeskaya Şkola Ulugbeka. Karı-Niyazov, İzbrannıye Trudı,
T. VI. Taşkent: 1967, Izdatelstvo AN UzSSR.

O Kulturnom Nasledii Uzbekskogo Naroda. Taşkent: 1960,
Izdatelstvo AN UzSSR.

Oçerk Istorii Kulturi i Nauki Sovetskogo Uzbekistana. Taşkent:
1963, Izdatelstvo AN UzSSR.

KAŞGARLI MAHMUD.

Divanu Lugati't-Türk. Yay. K. Rifat (Bilge), İstanbul, 1333 -1335, I-III.;
Türkçe Tercümesi: B. Atalay, Ankara TDK, I, 1939, II, 1940, III, 1941.

KAVAKÇI, Y. Z.

XI-XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera al-Nahr İslam Hukukçuları. Ankara: 1975, Sevinç Matbaası.

KHADR, M.

Deux Actes de Wagf d'un Qarahanide d'Asie Central Avec Une Introduction par Claud Cahen. *Jornal Asiatige*, Paris, 1967, T. CCLV, 305-334.

İBN HURDADBİH, ABU'L-KASİM.

Kitab al-Masalik va'l-Mamalik, Ed. M. J. Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967. BGA, VI, Editio - 1889, p. 1-183.

İBN AL-KİFTİ,

Ibn al-Qiftis Tarih al-Hukama, auf Grund de Vorarbeiten Aug. Müllers, Nşr. J. Lippert. Leipzig, 1903.

KİBİROV, A. K.

"Arheologičeskiye Pamyatniki Çatkala", *Trudi Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii*, T. II. Moskva: 1957, İzdatelstvo AN SSSR.

Kirgiziya pri Karahanidah, Pod red. Ye. A. Davidoviç. Frunze: 1982, İlim.

KLYAŞTORNIY, S. G.

"Epoha Mahmuda Kaşgarskogo", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1972, No: 1.

-----.

"Terhinskaya Nadpis", (Predvaritelnaya Publikatsiya), *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1980, No: 3, 82-95.

KOCA, SALİM.

Türk Kültürü II. Trabzon, 2000.

KOÇNEV, V. D.

“K Identifikatsii Nekotorih Rannekaranidskih Titulov i Lakabov”,
Istoriya i Arheologiya Sredney Azii. Aşhabad: 1978, Ilım. 220-225.

“Şaş i Ilak pri Karahanidah (po Numizmatičeskim Materialam)”,
Drevnyaya i Srednevekovaya Kultura Şaşa. Taşkent: 1975,
Izdatelstvo Fan AN UzSSR. 110-166.

KOJEMYAKO, P. N.

“Karavan-Saray na Reke Mamakeldı”, *Trudı FPI, Vıp. 26 (Arhitektura*
i Stroitelstvo), Frunze, 1968.

Rannesrednevekoviye Goroda i Poseleniya Çuyskoy Dolini. Frunze, 1959.

KONONOV, A. N.

“Mahmud Kaşgarskiy i Yego “Divanu Lugati’t-Türk”. *Sovetskaya*
Tyurkologiya, 1971, No: 1.

KÖPRÜLÜ, M. F.

Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar. Ankara: 1966, Diyanet İşleri
Başkanlığı Yayınları.

Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: 1926, Milli Matbaa.

KÖYMEN, M. A.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III. Alp Arslan ve Zamanı.
Ankara: 1981, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Basımevi.

KORNİLOV, P. E.

Uzgen i Yego Pamyatniki. Kazan, 1931.

KRAÇKOVSKIY, I. Yu.

Arabskaya Geografiçeskaya Literatura. Kraçkovskiy, Izbran- niye Soçineniya, T. IV. Moskva: 1957, Izdatelstvo AN SSSR.

KRAMERS, J. H.

"Geography and Commerce", *The Legacy of Islam*, Ed. by Sir Tomas Arnold. London, 1931.

KUDAMA, B. CA'FAR.

Kitab al-Harac (Accedunt Excerptae Kitab al-Kharadj). Uactore Kodama Ibn Dja'far, Ed. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967. BGA, VI, p. 184-534.

KURAŞI, ABU MUHAMMAD ABD AL-KADR B. ABU'L-VAFA AL_MISRI.

Al-Cavâhiru al-Madîa fi Tabakât al-Hanafiyya. Haydarabad, 1332. I-II.

IBN KUTLUBOĞA, ZAYN AL-MİLLA va'd-Din .

Tâc al-Tarâcim fi Tabakat al-Hanafiyya, Neşr. Flügel. Leipzig, 1862.

LAKNAVİ, AL-HİNDİ MUHAMMAD ABD AL-HAYY.

Al-Favâid al-Bahiyya fi Tarâcim al-Hanafiyya. Kahire:1324.

LAVROV, B. A.

Gradostroitel'naya Kultura Sredney Azii. Moskva: 1950, Nauka.

LE STRANGE.

The Lands of the Eastern Caliphate. Cambridge, 1930.

LEWIS, B.

The Middle East. 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day. London, 1991.

LITVINSKIY, B. A.

Drevneyšiye Stranitsı Gornogo Dela Tacikistana i Drugih Respublik Sredney Azii. Stalinabad, 1954.

Srednyaya Aziya i Yego Sosedi v Drevnosti i Srednevekovye (Istoriya i Kultura), Pod. Red. B. A. Litvinskogo. Moskva: 1980, Nauka.

MALLITSKIY, N. G.

Neskolko Slova o Drevnostyah Uzgena. *PTKLA*, II, 1897.

 "O Torgovom Puti, ot Uzgena na Kaşgar", *ITORGO*, 1924, XVII.

MALOV, S. Ye.,

Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismemnosti Mongolii i Kirgizii. Moskva-Leningrad: 1952, Izdatelstvo AN SSSR.

MANSIREVA, S. P.

"Bazarnaya Torgovlya v Samarkandskom Uyezde", *Spravochnaya Knijka Samarkandskoy Oblasti*, 1897, vip. III, Samarkand, 1899.

MARKOV, V.

Inventarniy Katalog Musulmanskih Monet Imperatorskogo Ermitaja, Sankt Peterburg, 1896.

MASSON, M. Ye.

Ahengeran, Arheologo-Topografičeskiy Očerok. Taşkent: 1953, Izdatelstvo AN UzSSR.

K İstorii Gornogo Dela na Territorii Uzbekistana, Taşkent: 1953, İzdatelstvo AN UzSSR.

 “Neopublikovanniye Monetniye Nahodki Zaregistrovanniye Monetniye Nahodki na Territorii KirgSSR do 1947 goda”, *Trudi Inst. Yazıka, Literaturı i İstorii Kir. Fil. AN SSSR*, 1948. Vıp. II.

 “Srednevekoviy Put iz Merva na Amul (Çardcou)”. *İzvestiya AN Turkmenskoy SSR*, 1955, No: 1.

Materialı po İstorii, İstorii Nauki i Kulturı Narodov Sredney Azii. Pod red. P. G. Bulgakova, U. İ. Karimova. Taşkent: 1991, İzdatelstvo Fan AN UzSSR.

Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizii, Otv. Red. V. A. Romodin, Vıp. 1. Moskva: 1973, Nauka.

Materialı po İstorii Sredney i Tsentralnoy Azii IX-XIX vv. Otv. red. B. A. Ahmedov. Taşkent: 1988, İzdatelstvo Fan AN UzSSR.

Materialı po İstorii Turkmen i Turmenii, Pod. red. S. L. Volina, A. A. Romaskeviça, A. Yu. Yakubovskogo. Moskva-Leningrad: 1939, İzdatelstvo AN SSSR. T. I.

MATVİYEVS KAYA, G. P.

K İstorii Matematiki Sredney Azii. Taşkent: 1961, İzdatelstvo AN UzSSR.

MATVİYEVS KAYA, G. P. Ve Rozenfeld B. A.

Matematiki i Astronomı Musulmanskogo Srednevekovya i İh Trudi (VIII-XVII vv.). Moskva: 1980, Nauka.

MERÇİL, ERDOĞAN.

Müslüman Türk Devletleri Tarihi. Ankara: 1991, Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

AI-MAS'UDÎ,

Murûc al-Zahab, Nşr. Barbier de Meynard, Paris: 1861-1874.

-----.

Kitab al-Tanbîh va'l-Aşrâf, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967. BGA, VIII, 508p.

MINORSKY, V.

Sharaf al-Zaman Tahir Marvazî on China, the Turks and India, Arabic text (circa A. D. 1120) with an English transl. and comment. by Minorsky. London, 1942. - 170+53p. (James G. Forlong Fund. Vol. XXII).

-----.

Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs, *BSOAS*, 1948, Vol. 12(2), 275-305.

MOKRININ V. P.

"Svedeniya o Tyurkskih Narodah v Mineralogiçeskom Traktate al-Biruni", *Kirgiziya Pri Karahanidah*. Frunze: 1983, İlim.

-----.

"Torgoviye Svyazi Kirgızstana (VI-X vv.)", *Arabo-Persidskiye Istoçniki o Tyurkskih Narodah*. Frunze: 1970, İlim.

MUHAMMAD NACİB BEKRAN,

Cahan-Nâme, Per. Vorobjeykinoy Z. N. *Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Vıp. I, Pod red. B. A. Romodina. Moskva: 1970, Nauka. 46-52.

AL-MUKADDASÎ, ŞAMSADDİN ABU ABDALLAH.

Ahsan al-Takâsim fi Marifat al-Akâlim (Descriptio Imperii Moslemici),
Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967. BGA,
III, 498p.

NEGMATOV, N. N.

“Abu Mahmud Hucandi”, *Izvestiya AN TacSSR, Otdeleniye Obşestvennih Nauk*, 1967, No: 1-4, 17-35.

“Geografi IX-XII vv. o Hocente i Yego Oblasti”, *Izvestiya AN TacSSR, Otdeleniye Obşestvennih Nauk*, 1956, No: 8, 103-109.

Gosudarstvo Samanidov, (Maverennahr i Horasan v IX-X vv.).
Duşanbe: 1977, İzdatelstvo Doniş.

“Osnovniye Istoricheskiye Protsessi Epohi Abu Ali Ibn Sino”, *Abu Ali Ibn Sino i Yego Epoha (Sbornik Statey) k 1000 Letiyu so Dnya Rojdeniya, AN TacSSR, Institut Istorii Im. A. Donişa*. Otv. red. N. N. Negmatov. Duşanbe: 1975, Doniş. 5-16.

ve Hmelitskiy S. G.
Srednevekoviy Şahristan, Duşanbe: 1963, Doniş.

NUSOV, V. Ye.

Arhitektura Kirgizii s Drevneyşih Vremen do Naşih Dney. Frunze: 1971, Kirgizstan.

Pamyatniki Arhitekturi Kirgizstana. Frunze: 1960, Kirgosizdatelstvo.

İBN AL-NADİM.

Kitab al-Fihrist, Neşr. Flügel. Leipzig, 1871-1872.

ÖGEL, Bahaeddin.

İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, Ankara: 1984, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Türk Kültürünün Gelişme Çağları. İstanbul: 2001, Milli Eğitim Basımevi. 2 cilt.

Türk Kültür Tarihine Giriş. Ankara: 1998, Kültür Bakanlığı Yayınları. 9 cilt.

PLOSKIH, A. K. Red., Camagırçinov M. B., Karayev Ö. K. ve başk.
Istoriya Kirgizskoy SSR, T. I. Frunze: 1980, Kırgızistan.

PRİTSK, O.

"Karahanlılar", *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 1993, Milli Eğitim Basımevi. VI, 251-273.

PUGAÇENKOVA, G. A.

"Arhitekturniye Pamyatniki Nisi". *Trudı YuTAKE*, 1949, I.

----- ve Rempel L. I.

Istoriya İskusstva Uzbekistana s Drevnetsih Vremen do Seredini XIX v. Moskva: 1965, İskusstvo.

Vıdayuşşıyesya Pamyatniki Arhitekturi Uzbekistana. Taşkent: 1957, İzdatelstvo Hudojestvennoy Literaturı UzSSR.

RADLOV, V. V.

"Voprosı ob Uygurah". (İz Predisloviya k İzdaniyu Kutadku- Bilika), Zap. İmp. Akademiya Nauk, 1893. T. 72, Kniga 1. Prilojeniye No 2.

REMPEL, L. I.

Arhitekturiy Ornament Uzbekistana. Istoriya Razvitiya i Teoriya Postroyeniya. Taşkent: 1957, Izdatelstvo Hudojestvennoy Literaturi Uzbekskoy SSR.

ROSENTHAL, F.

"Al-Farganî", *Encyclopaedia of Islam*. Leiden-London: II, 793.

ROUX, JEAN-PAUL.

Orta Asya, Tarih ve Uygarlık. Çev. Lale Arslan, İstanbul: 1998, Kabalcı Yayınevi.

ROY, RUBI.

"İndiya i Serdtse Sredney Azii, Fergana: Kulturniye i Naučniye Svyazi", Natsionalnaya Akademiya Nauk Kirg. Respubliki. Gosudarstvennaya Direktsiya "Oş-3000" pri Pravitelstve Kirg. Respubliki. Bişkek: 2000, Muras, Vip. 3.

SARKIS, YUSUF ELYAN.

Mu'cam al-Matbuât al-Arabiyya va'l-Muarraba. Kahire: I, 1929 (1346), II, 1931 (1349).

SARTON, G.

Appreciation of Ancient and Medieval Science During the Renaissance (1450-1600). Philadelphia, 1953.

Introduction to the History of Science. Baltimore, 1927-1948. I-III.

AL-SAM'ANİ,

Kitâb al-Ansab (The Kitab al-Ansab of Abd al-Kasim al-Sam'anî), Reproduced in facsimile from the Manuscript in the British Museum ADD. 23, 355. With an Introduction by D. S. Margoliouth, -Leiden-, London, 1912, 7+603hb (E. J. W. Gibb Memorial Series. Vol. XX).

AL-SARAHSİ, ABU BAKR MUHAMMAD B. ABİ SAHL AHMAD.

Kitâb al-Mabsût. Mısır, 1324h.

SEZGİN, F.

Geschihte des Arabischen Schriftums. Leiden: 1967-1975, E. J. Brill.
I-IX.

SUTER, H.

Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke.
Leipzig, 1900.

SÜMER, F.

Oğuzlar. İstanbul: 1992, Türk Dünyası Araştırma Vakfı.

-----.

Eski Türklerde Şehircilik. Ankara: 1993, Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

ŞEŞEN, RAMAZAN.

İbn Fazlan Seyahatnamesi, Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul, 1991,
Bedir Yayınları.

-----.

İslam Coğrafyacılara Göre Türkler ve Türk Ülkeleri. Ankara: 1985,
Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

-----.

Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı. İstanbul: 1998, İslam
Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı.

-----.

"Türklerin İslamlaşması ve Ortaçağ Arap Dünyasındaki Rolü", *İbn
Fazlan Seyahatnamesi*, Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: 1991, Bedir
Yayınları, 188-241.

TAŞKÖPRÜZADE, AHMED B. MUSTAFA.

Miftah al-Sa'âda va Misbâh al-Siyâda. Haydarabad, 1328h. III cilt.

Tabakât al-Fukaha. Musul, 1954, 1961.

TOGAN, Z. V.

Bugünkü Türkili, Batı ve Kuzey Türkistan, I. İstanbul: 1942, Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri.

Umumi Türk Tarihine Giriş, I. İstanbul: 1975, Enderun Kitabevi.

TOLSTOV, S. P.

"Biruni İ Yego Vremya", *Biruni*, Moskva-Leningrad: 1950, Izdatelstvo AN SSSR.

Trudi Semireçenskoy Arheologičeskoy Ekspeditsii. Çuyskaya Dolina, MIA SSSR, No: 14. Ed. Bernştam V. V. Moskva-Leningrad: 1950, İAN SSSR.

UMNYAKOV, İ. İ.

Arhitekturnıye Pamyatniki Sredney Azii. Taşkent, 1929.

"Samaya Staraya Turetskaya Karta Mira (XIV.)", *Trudi Samarkand. Pedinstituta im. A. M. Gorkogo*, 1940. T. I, Vıp. I, 103-131.

URSTANBEKOV, B. U., ve ÇOROYEV T. K.

Kırgız Tarihi (Kıskaç Entsiklopediyalık Sözdük). Frunze: 1990, Kırgız Sovet Entsiklopediyasının Başkı Redaktsiyası.

İBN ABİ USAYBİYA.

Uyûn al-Anbâ fî Tabakât al-Atibbâ. Beyrut: 1963.

Uzbekskaya SSR, Spravoçnik. Moskva: Nauka, 1956.

VELIHANOVA, N.

Kniga Putey i Stran. Perevod s. Arabskogo, Kommentarii, Issledovaniya, Ukazateli i Karti N. Velihanovoy. Baku: 1968, Elm.

VEYMARN, B. V.

Iskusstvo Sredney Azii. Moskva-Leningrad: 1940, Izdatelstvo Iskusstvo.

VORONINA, V. A.

"Rannesrednevekoviy Gorod Sredney Azii", *Sovetskaya Arheologiya*, 1959, No: 1.

VYAZMITINA, M. I.

"Keramika Ayrtama Vremeni Kuşanov", *Trudi AN UzSSR, I, Istoriya i Arheologiya.* Taşkent: 1945, AN UzSSR.

WIEDEMANN, E.

Al-Hucandî, *Islam Ansiklopedisi.* Istanbul: 1993, Millî Eğitim Basımevi. V, 575.

AI-YA'KUBÎ, AHMAD IBN İSHAK B. VAZİH.

Kitab al-Buldan, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1967. BGA, VI, P. 184-534.

YAKUBOVSKIY, A. Yu.

"Dve Nadpisi na Severnom Mavzolee 1152g. v Uzgende", *Epigrafika Vostoka*, I. Moskva, 1947.

"Feodalnoye Obşestvo Sredney Azii i Yego Torgovlya s Vostochnoy Yevropoy v X-XV vv., *Materialı po Istorii Uzbekskoy, Tacikskoy, Turkmenskoy SSR.* Leningrad: 1932, Izdatelstvo AN SSSR, I. 1-60.

-----,
 "Glavniye Voprosy Izuçeniya Istorii Razvitiya Gorodov Sredney Azii",
Trudi Tac. FAN SSSR, 1951. T. 29.

-----,
 "Voprosy Periodizatsii Istorii Sredney Azii v Sredniye Veka (VI -XV
 vv.)", *Kratkiye Soobşeniya Inst. Istorii Mater. Kulturi AN SSSR*, 1949,
 vıp. XXVIII. 30-43.

-----,
 "Vremya Avitsenni", *Izvestiya AN SSSR, Otdeleniye Obşestvennih
 Nauk*, 1938. 93-108.

YAKUT AL-HAMAVİ AL-RUMİ.

*The Irshad al-Arib ila Marifat al-Adib or Dictionary of Learned Men of
 Yagut*, Ed. by. D. S. Margolioeth. Leiden-London, 1907-1927, Vol. 1-
 7.

-----,
Mu'cam al-Buldân. Kahire: 1906-1907, Matbaa al-Sa'ada. I-VIII.

YAZICI, T.

"Fergana", *İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: 1995, Türkiye Diyanet Vakfı
 Yayınları. XII, 375-377.

YILDIZ, H. D.

İslamiyet ve Türkler. İstanbul: 1976, Kamer Yayınları.

YUGNAKİY, Ahmad.

Hibatu'l-Hakoik. Taşkent: 1971, İzdatelstvo AN UzSSR.

YUKNEKİ, Edib Ahmed b. Mahmud.

Atabetü'l-Hakayık, Haz. R. R. Arat. Ankara: 1990, Türk Tarih Kurumu
 Yayınları.

YUSUF HAS HACİB.

Kutadgu Bilig, I (Metin), II (Türk. Terc.), Çev. R. R. Arat. Ankara: 1947-1959, Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

YUSUF HAS HACİB.

Kutadgu Bilig, Transkripsiya va Hozirgi Uzbek Tiliga Tavsif, Naşrga Tayorlovchi K. Karimov. Toshkent: 1969, Uzbekistan İA Neşriyati.

YUŞKEVİÇ, A. P.

İstoriya Matematiki v Sredniye Veka. Moskva: 1957, Nauka.

ZADNEPROVSKIY, Yu. A.

Arheologičeskiye Pamyatniki Yujnih Rayonov Oşskoy Oblasti (ser. I tis. do n. e. - ser. I tis. n.e.). Frunze: 1960, Izdatelstvo AN KirSSR.

 "Oşskiy Oazis v Drevnosti", *Izvestiya AN KirgSSR*, No: 2. Frunze: 1948, İAN KirgSSR.

Oşskoye Poseleniye k İstorii Ferganı v Epohu Pozdney Bronzi. Bişkek: 1997, Muras. No 1.

 "Tyurkskiye Pamyatniki v Fergane", *Sovetskaya Arheologiya*, 1963, No: 1.

ZAKARİYA KAZVİNİ.

Zakariya b. Muhammad b. Mahmud al-Cazwini's Kosmographie, hrsg. von F. Wüstenfeld. Göttingen, 1848, II cilt.

ZASIPKIN, B. N.

Arhitektura Sredney Azii. Moskva: 1948, İskusstvo.

“Arhitekturniye Pamyatniki Sredney Azii”, *Voprosy Restavratsii*, T. I. Moskva: 1926.

-----.

“Arhitekturniye Pamyatniki Sredney Azii, Problemy Issledovaniya i Restavratsii”, *Voprosy Restavratsii*, T. II. Moskva: 1928. 207-284.

-----.

“Izuçeniye Drevnih Soorujeniy Sredney Azii”, *Noviy Vostok*, No: X, XI, 257 –270. Moskva, 1925.

-----.

“Pamyatniki Kasana i Sofit-Bulenda”, *Shidniy Svit*, 1929, No: 3(9), 188-195.

-----.

“Pamyatniki Monumentalnogo Iskusstva Sovetskogo Vostoka”, *Hudojestvennaya Kultura Sovetskogo Vostoka*. Moskva-Leningrad: 1929. 21-49.

AL-ZAHABĪ, ABU ABDALLAH MUHAMMAD B. AHMAD AL-TURKMANĪ.
Siyaru A'lâm al-Nubalâ. Beyrut: 1981-1983. XXIV cilt.

-----.

Tazkirat al-Huffaz. Haydarabad: 1333-1334.

RESİMLER ve HARİTALAR LİSTESİ.

Harita 1: Fergana Vadisi Haritası. (Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, IX. harita).

Resim 1: Ortanca Türbe. E. Cohn Wiener'e göre burada ilk Karahanlı'lardan Nasr b. Ali defnedilmiştir.

Resim 2: a) Kuzey Türbe. Ali Kılıç Tunga Bilge Türk Tuğrul Kara Hakan Hüseyin b. Hasan b. Ali'nin türbesidir. 1152-1153 yılları arasında yapılmıştır.

b) Güney Türbe. 1186-1187 yılları arasında yapılmıştır.

Resim 3: Ortanca Türbe, Kuzey ve Güney Türbelerinin örgü, dekor ve desen detayları.

Resim 4: Ortanca Türbe, Kuzey ve Güney Türbelerinin örgü, dekor ve desen detayları.

Resim 5: Ortanca Türbe'nin arka cephesi.

Resim 6: Özkent Minaresi.

Resim 7: Özkent Minaresi'nin örgü, dekor ve desen detayları.

Resim 8: Günümüzde Süleyman Dağı (Sulayman Too). IX-X. yüzyıllarda bu dağın üstünde gözetleme kulesi bulunmaktaydı. Şehrin merkezinde bulunan bu gösterişli dağ eskiden beri kutsal bir yer olarak bilinmektedir. Dağın üzerinde Babür Şah'ın "ak evi" bulunmaktadır.

Resim 9: Süleyman Dağı'nın üzerindeki Babür'ün "ak evi".

Resim 10: Süleyman Dağı'nın eteğinde bulunan X-XII. yüzyıllara ait Karahanlı hamamı.

Resim 11: Şah Fazıl Türbesi. (Nusov B. Ye. Pamyatniki Arhitekturi Kirgizstana, 46).

ÖZET

Bu çalışmada Maverünnehir Bölgesi'nin bir kısmını oluşturan Fergana Vadisi'nin IX–XII. yüzyıllardaki siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel durumu incelenmektedir. Ayrıca, söz konusu yüzyıllar Fergana Vadisi'nde yetişmiş ilim ve kültür adamları, onların eserleri ele alınarak Fergana halkının dünya medeniyetindeki yeri ve önemi ortaya konmaktadır.

İnceleme önsözden sonra Kaynaklar ve Araştırmalar, Giriş ve üç ana bölüm halinde düzenlenmiştir:

Kaynaklar ve araştırmalar kısmında, çalışmalar sırasında başvuru kaynaklar ve araştırmaların kısa tanıtması yer almıştır. Giriş'te Fergana Vadisi'nin yazılı kaynakların yansıttığı en eski çağlardan başlayıp bölgede İslamiyetin yayılışı ve bölgenin Karahanlılar tarafından zapt edilmesine kadarki siyasî ve etnik gelişmeler kısa bir şekilde gözden geçirilmiştir.

Birinci bölüm "Fergana Vadisi'nde Tabiat, İklim ve İnsan"a ayrılmıştır. Burada Fergana'nın fiziki yapısı, iklim özellikleri, Fergana Vadisi'nden geçen ticaret yolları, yerleşim yerleri, şehirler, kasabalar ve köyler üzerinde durulmuştur. Yine aynı bölümde kültürel açıdan Orta Asya ve Fergana şehirlerinin özellikleri de söz konusu edilerek, ortaçağ Orta Asya şehir hayatı hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölüm "IX-XII. yüzyıllarda Fergana Vadisi'nde Siyasî, Sosyal ve Ekonomik Durum"a ayrılmıştır. Bu bölümde IX-XII. yüzyıllarda İslam dünyasında siyasî durum, Fergana Bölgesi'nin Karahanlılar tarafından fethi, Fergana'daki Türk boyları, bölgede tarım, madencilik, ziraat, ticaret, hayvancılık ve avcılık konuları üzerinde durulmuş ve bu konular hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölüm "IX-XII. Fergana Vadisi'nde ilim, kültür ve eğitim"konuları incelenerek, aynı ortamda eğitim almış, aynı çevrenin etkisi altında yetişmiş Fergana'lı ilim, kültür ve devlet adamları üzerinde durulmuştur. Yine aynı bölümde Fergana mimarisi incelenerek, ortaçağ Fergana Türk-İslam mimarisi hakkında bilgi verilmiştir.

Tez Sonuç, Ekler ve Bibliyografya ile son bulmaktadır.

Abstract

The political, social, economic and cultural situation between IX-XIII centuries of the Ferghana Valley which forms a part of Transoxiana Region is researched in this thesis. The place and importance of Ferghana people in the world civilization is put forward by also dealing with the scientists and statesmen lived in these centuries and with their works.

The thesis is arranged in three main parts as Preface, References and Researches.

A short description of the references and researches used during the studies are taking place in the Preface. Starting from the most ancient times of the Ferghana Valley reflected by the written resources, Islam's spreading in the region up to the Karakhanids' invasion are reviewed briefly.

The first part is dedicated to "the Nature and Climate of and People in The Ferghana Valley". It has been focused on the physical structures and climate of Ferghana, the trade routes passing through Ferghana, the settlement places, cities, towns and villages of it. Also the properties of the cities in the Central Asia and Ferghana have been examined in point of view of culture, and information about the Middle Age Central Asian city life has been given.

The second part is dedicated to "the Political, Social and Economic Situations in The Ferghana Valley in IX-XII centuries". In this part it is focused on the political situation of the Islamic world in the IX-XII centuries, the Karakhanids' invasion of the Ferghana Region, Turkish tribes in Ferghana, agriculture, mining, trade, stock-breeding and hunting in the region and information has been given on these subjects.

The third part is focused on "the Science, Culture and Education in The Ferghana Valley between IX-XIII centuries" and the scientists, culturists and statesmen of Ferghana who were educated in and influenced by the same medium. Again, the architecture of Ferghana has been examined and information on the Middle Age Turkish-Islamic architecture of Ferghana has been given in this part.

The thesis is ended by the Conclusion, Appendixes and Bibliography.